

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र पञ्चमकाण्डरूपः सप्तमो भागः (७) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काळे

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणारुये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

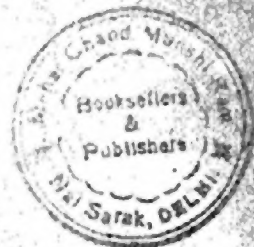
शालिवाहनशकाब्दाः १८७० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४९ ।

द्विर्तायेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं पादोनरूपकचतुष्टयम् (३-१२) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1897~~ 1899

Date. 25. 8. 54

Call No. ~~5a 2422~~ 5a 2422 / ~~605~~ Aga Jai / Aga

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृहीतेन
जुहोति चतुष्पादः पशवः पशून्वाव रुन्धे
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति छन्दाश्मि
देवेभ्योऽपाकामन्न वोंऽभागानि हव्यं वक्ष्याम
इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवा-
क्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्ग-
हीतं जुहोति छन्दाश्स्येव तत्प्रीणाति ताम्य-
स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत
(१) पापीयान्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-
हुतीभिरेवैनमप गृह्णाति पापीयान्भवति यं
कामयेत वसीयान्स्यादिति सर्वाणि तस्यानु-
हुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमाभि क्रमयति वसीयान्भ-
वत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष
यज्ञमुखादृद्ध्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि
सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रः (२)

*एतदाद्यनुवाकदशकं पूर्वमेव चतुर्थकाण्डप्रथमप्रपाठकसंहिताव्याख्यानेन सह व्याख्यात-
त्वाद्न पुनर्न व्याख्यातं भव्यकृता । एतदनुवाकदशकस्यविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेकाद-
शानुक्तभाष्यारम्भे भाष्यकृतैव कृतमस्ति तत्तत्र द्रष्टव्यम् ।

(सावित्राहुत्यग्निस्वीकारयोरभिधानम्)

अग्निस्तेनै॒ यज्ञमु॒खाद्द॒ध्या अ॒ग्नेर्दे॒वता॒यै नै-
 त्यष्टौ सा॒वित्राणि॑ भव॒न्त्याहु॑तिर्नव॒मी त्रि॒वृत्त॑मेव
 यज्ञमु॒खे वि या॑तयति॒ यदि॑ का॒मये॑त॒ छन्दा॑ः-
 सि यज्ञय॑श॒सेना॑र्पयेय॒मित्यु॑चंमन्त॒मां कुर्या॑च्छ-
 न्दा॑ःस्येव यज्ञय॑श॒सेना॑र्पयति॒ यदि॑ का॒मये॑त॒
 यज॑मानं यज्ञय॑श॒सेना॑र्पयेय॒मिति॑ यज॑रन्त॒मं
 कुर्या॑द्यज॑मानमेव यज्ञय॑श॒सेना॑र्पयत्यु॒चा स्तोम॑ः
 स॒मर्ध॑येति (३) आ॒ह स॒मृद्ध॑चै॒ चतु॑र्भि॒र-
 भि॒मा द॑त्ते च॒त्वारि॑ छन्दा॑ःसि॒ छन्दा॑भिरेव
 दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सव॑ इत्या॒ह प्र॒सूत्या॑
 अ॒ग्निर्दे॒वेभ्यो॑ नि॒लाय॑त॒ स वे॒णुं प्रा॒विश॑त्स
 ए॒तामृ॑तिम॒नु स॒मच॑रयद्वे॒णोः सु॒पिर॑ः सु॒पिरा॑ऽ-
 भि॒र्भव॑ति सयो॒नि॒त्वाय॑ स य॒त्रय॑त्रा॒वस॑त्त॒त्कृ-
 ण॒भ॒भव॑त्क॒ल्माषी॑ भवति॒ रूप॑स॒मृद्ध॑चा उ॒भ-
 यतः॑ क्षू॒र्भव॑ती॒तश्चा॒मुत॑श्चा॒र्कस्या॑व॒रुद्ध॑यै॒ व्याम॑-
 मा॒त्री भ॑वत्ये॒ताव॑द्वै पु॒रुषे॑ वी॒र्यं॑ वी॒र्यं॑सा॒मिता॑ऽ-
 परि॑मिता भवत्य॒परि॑मित॒स्याव॑रुद्ध॑यै॒ यो व॒न-
 स्प॒तीनां॑ फ॒लग्र॑हिः स ए॒षां वी॒र्या॑वा॒न्फ॒लग्र॑-
 हि॒र्वे॒णुर्वै॒णवी॑ भवति॒ वी॒र्य॑स्याव॒रुद्ध॑यै (४) ॥

(कामयेत गायत्रौऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मुत्सुनगमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

(अथ पञ्चपाठके प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियते
 इमामगृष्णन् रश्नामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते
 यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धये प्रतूर्ते वाजिजा
 द्रुवेत्यश्वमाभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे युञ्जात्याः रासंभं युवामिति गर्दभमसं-
 त्येव गर्दभं प्रति धापयति तस्मादश्वाद्गर्द-
 भोऽसत्तरो योगेयोगे तवस्तरमित्याह (१)
 योगेयोग एवेनं युङ्क्ते वाजैवाजे हवामह इत्या-
 हाञ्जं वै वाजोऽञ्जमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमुतय
 इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलायत
 तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं-
 भरत्यनुवित्त्यै पापवस्यसं वा एतत्क्रियते
 यच्छेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
 पापीयान् (२) ह्यश्वाद्गर्दभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति
 पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छेयाः सं पापी-
 यान्पश्वादन्वेति बहुव भवतो भ्रातृव्यो भव-
 तीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्र्यश्वः
 प्रतूर्वजेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्रैणैव पाप्मा-
 नं भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गार्णपत्यादि-
 त्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशू-
 न्निर्याच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते पूष्णा सयुजा
 सहेत्याह पुषा वा अध्वनाः संनेता समष्ट्यै

(मृत्खनगमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

पुरीषायतनो वा एष यदभिरङ्गिरसो वा एत-
मग्रं देवतानां* समभरन्पृथिव्याः सधःस्थ्यादग्निं
पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं
देवताभिः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेम
इत्याह येन (४) संगच्छते वाजमेवास्य
वृद्धे प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः संभृत्य इत्या-
हुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मी-
कोऽग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति वल्मी-
कवपामपे तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति-
प्रोच्याग्निः* सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भ-
राम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृद्ध-
केऽन्वेग्निरूपसामग्रम् (५) अख्यदित्याहा-
नुख्यात्या आगत्य वाज्यध्वेन आक्रम्य वाजि-
न्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्व्या विन्दत्युत्त-
र्या द्वाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरू-
पाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते
द्यौस्तै पृष्ठं पृथिवी सधःस्थमित्याहैभ्यो वा
एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद्रूपमेवास्यैत-
न्माहिमानं व्याचष्टे वज्री वा एष यदश्वो दद्भि-
रन्यतोदद्भ्यो भूयाल्लोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्वि-
ष्यात्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं* स्तृणुते (६) ॥

(आह पापीयान्द्रादेव येनार्धं वज्री वै सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अश्वाक्रमणपूर्वकभूसंस्काराभिधानम्)

(अथ पञ्चमष्टाके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्र-
 तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः
 प्र जायन्तेऽप उप सृजति यत्र वा आप उपग-
 च्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रति-
 तिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप
 सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुया-
 दन्धोऽध्वर्युः (१) स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्त्युर्हि-
 रण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
 ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि भ्रन्ति जिघर्म्यभिं
 मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभि-
 गच्छति प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं
 ह्येष प्रत्यङ्क्षेति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमि-
 त्याहाल्पो ह्येष जातो महान् (२) भवति
 व्यचिष्ठमन्त्रं रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै
 स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदाऽऽ त्वां
 जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत्पुरुषो
 मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह
 रक्षसामपहत्यै मर्यश्रीः स्पृहयद्दणो अग्निरित्या-
 हापचितिमैवास्मिन्दधात्यपचितिमान्भवति य
 एवम् (३) वेद मनसा त्वै तामान्तुमर्हति
 यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां
 जुहोत्याहुत्योराण्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखे-
 यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांस-

(मुदः स्वननपूर्वकं चर्मवत्रयोः संभरणम्)

सन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यत्नं दाहुति-
 रश्नुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै तिसृभिः
 परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्त-
 स्माद्रक्षाः स्युः हन्ति (४) गायत्रिया परि
 लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परि
 गृह्णाति त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगि-
 न्द्रियेणैवैनं परि गृह्णात्यनुष्टुभा परि लिखत्य-
 नुष्टुप सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै मध्य-
 तोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्स्मान्मध्यतो वाचा
 वदामो गायत्रिया प्रथमया परि लिखत्यथा-
 नुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञोऽनुष्टु-
 गिन्द्रियं त्रिष्टुप्तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो
 यज्ञं परि गृह्णाति (५) ॥

(अग्नोऽभ्युर्महान्भवति य एव हन्ति त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्वनति
 प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं
 त्वाऽमे सुप्रतीकमित्याहुर्ज्योतिरेवैतेन जनयति
 सौऽमिर्जानतः प्रजाः शुचाऽऽपर्युक्तं देवा अर्ध-
 र्चेनाशमयाच्छिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तमित्याहुः

(मृदः स्वनपूर्वकं चर्मपत्रयोः संभरणम्)

प्रजाभ्यं एवैनं शमयति द्वाभ्यां स्वनति प्रति
 धित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा (१)
 हरत्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणै-
 वैनदा हरति पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वा
 अग्नेः पुष्करपर्णं सयोनमेवाग्निं सं भरति
 कृष्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं
 यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति यद्ग्राम्याणां पशूनां
 चर्मणा संभरेद्ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽप्येत्कृष्णा-
 जिनेन सं भरत्यारण्यानेव पशून् (२) शुचाऽ-
 प्ययति तस्मात्समाधत्पशूनां प्रजायमानानामा-
 रण्याः पशवः कर्मायांसः शुचा द्यूता लोमतः
 सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनं च पुष्क-
 रपर्णं च स स्तृणातीयं वै कृष्णाजिनमसौ
 पुष्करपर्णमाभ्यमेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्नि-
 देवेभ्यो निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा
 त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न् इति (३) आह य
 एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं सं भरति त्वामग्ने
 पुष्करादधित्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमवि-
 भ्दत्तमृत्वा दध्यङ्कृक्कपिरित्याह दध्यङ्क्वा आथ-
 र्वणस्तेजस्व्यासीत्तेज एवास्मिन्दधातितम् त्वा
 पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वेमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणा-
 ति (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दांस-
 सि छन्दाभिरेव गायत्रीभिर्वाह्वणस्य गायत्री

(संभृतमृदो यज्ञभूभो समाहरणम्)

हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि
 राजन्यो यं कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युभयीभि-
 स्तस्य सं भरेत्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं
 दधात्यष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽ-
 ग्निर्यावानेवाग्निस्तः सं भरति सीदं होतरि-
 त्याह देवता एवास्मै सः सादयति नि हेतेति
 मनुष्यान्तः सीदस्वेति वर्याः सति जनिष्व-
 हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह देवमनुष्याने-
 वास्मै सः संज्ञान्प्र जनयति (५) ॥

(एव पशुनिति गृणाति होतरिति समविशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

क्रूरमिव वा अस्या एतत्करोति यत्स्वन्त्यप
 उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै
 शुचं शमयति सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्व-
 त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणः सं
 दधाति सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता
 दिवो वृष्टिरीते तस्मै च देवि वर्षडस्तु (१)
 तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतवं ऋतुध्वेव वृष्टिं दधा-
 ति तस्मात्सर्वानृतून्वर्षति यद्वषट्कुर्याद्यातया-
 माऽस्य वषट्कारः स्याद्यज्ञ वषट्कुर्याद्भरक्षा-
 शसि यज्ञः हन्युर्वदित्याह परोक्षमेव वर्षट्करोति

(संभृतमृदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

नास्य यातया॑मा वषट्कारो भवति॑ न यज्ञः
रक्षा॑ऽसि॒ घ्नन्ति॒ सुजा॑तो॒ ज्योति॑षा स॒हेत्यनु॑-
दुभोषं॑ न ह्यत्यनुष्टुप् (२) रुवा॑णि॒ छन्दा॑ऽसि॒
छन्दा॑ऽसि॒ खलु॒ वा अ॒ग्नेः प्रि॒या त॒नूः प्रि॒ययै॑-
वैनं॑ त॒नुवा॒ परि॑ दधाति वेद॑को॒ वासो॑ भवति
य एवं वेद॑ वारु॒णो वा अ॒ग्निरु॑प॒नद्ध॑ उदु॑ तिष्ठ
स्वध्वरो॑ध्वं ऊ॒ पु ण॑ ऊ॒तय॑ इति॒ सावि॑त्रीभ्यामु-
त्तिष्ठति॑ सवि॒तृप्र॑सूत ए॒वास्यो॑ध्वं वरु॒णमे॑निमु-
त्सृजति॑ द्वाभ्यां॒ प्रति॑ष्ठित्यै॒ स जा॑तो॒ गर्भो॑
आसि॑ (३) रोद॑स्यो॒रित्या॑हि॒मे वै रोद॑सी
तयो॑रेष गर्भो॒ यदा॑ग्निस्तस्मा॑दे॒वमा॑हाग्ने॒ चारु॑-
विभृत॑ ओषधी॒ष्वित्या॑ह यदा॒ ह्येतं॑ विभर॒न्त्यथ॑
चारु॑तरो भवति॒ प्र भा॑तृभ्यो॒ अघि॑ कर्निकदद्वा
इत्या॒होष॑धयो॒ वा अस्य॑ मा॒तरस्ता॑भ्यं ए॒वैनं॑
प्र च्या॑वयति स्थि॒रो भव॑ वी॒ड्वङ्ग॑ इति॒ गर्दभ॑
आ सा॑दयति (४) सं न ह्यत्यवे॒नैमे॑तया॒ स्थे॒न्ने
गर्द॑भेन॒ सं भ॑रति॒ तस्मा॑द्गर्द॒भः प॑शूनां
भा॒रभा॑रितमो गर्द॒भेन॒ सं भ॑रति॒ तस्मा॑द्गर्द॒भोऽ-
प्यना॑ले॒शेऽत्य॑न्यान्प॒शून्मे॑द्यत्यन्नः॒ ह्येने॑ना-
र्कः॒ संभ॑रन्ति गर्द॒भेन॒ सं भ॑रति॒ तस्मा॑द्गर्द॒भो
द्विरे॑ताः सन्क॒र्निष्ठं॑ प॒शूनां॑ प्र जा॒यते॑ऽमि॒हस्य॑
योनिं॑ नि॒दर्ह॑ति प्रजासु॒ वा एष॑ ए॒तस्या॑रूढः
(५) स ई॒श्वरः॒ प्रजाः॒ शु॒चा प्र॒दहः॑ शि॒वो

(संभृतमुदो यज्ञभूगौ समाहरणम्)

भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवेनं शमयति
 मानुषीभ्यस्त्वमाङ्गिर इत्याह मानव्यो हि
 प्रजा मा यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्त-
 रिक्षं मा वनस्पतीनित्याह्मेभ्य एवेनं लोकैभ्यः
 शमयति प्रेतु वाजी कर्त्तिकददित्याह वाजी
 ह्येष नानदद्रासंभः पत्वेति (६) आह रासंभ
 इति ह्येतमृषयोऽर्धदन्भरञ्जामि पुरीण्यामित्याहा-
 मिः ह्येष भरति मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयु-
 रेवास्मिन्दधाति तस्माद्दृढभः सर्वमायुरेति त-
 स्माद्दृढभे पुराऽऽयुषः प्रमीते विभ्यति वृषाऽ-
 मिं वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाऽभिरपा
 गर्भम् (७) समुद्रियमित्याहापाः ह्येष गर्भो
 यदाभिरस्र आ याहि वतिय इति वा इमौ
 लोकौ व्यैतामस्र आ याहि वतिय इति यदा-
 हानयोर्लोकयोर्धीत्यै प्रच्युतो वा एष आयत-
 नादगतः प्रतिष्ठाः स एतर्ह्यध्वर्यु च यजमानं च
 ध्यायत्यृतः सत्यमित्याहियं वा ऋतमसौ (८)
 सत्यमनयोरेवेनं प्रतिष्ठापयति नाऽऽतिमार्छे-
 त्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वा एष यजमानम-
 भ्येति यदाग्निरुपनद्ध ओषधयः प्रति गृहीता-
 मिमेतमित्याह शान्त्यै व्यस्यान्विश्वा अभतीर-
 रातीरित्याह रक्षसामपहत्यै निषीदन्नो अप
 दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्या ओषधयः
 प्रति मोदध्वम् (९) एनमित्याहौषधयो वा

(उत्थाननिर्माणम्)

अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं० समर्धयति पुष्पा-
वतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं
गृह्णन्त्ययं वो गर्भं ऋत्विजः पत्नः सधः स्थमाऽ-
सददित्याह याभ्य एवेनं प्रच्यावयति तास्वे-
वेनं प्रतिं घापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रति-
ष्ठित्यै (१०) ॥

(अस्त्वनुष्टुबसि सादयत्यास्तुदः पत्वेति गर्भमसौ
मोदध्वं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमांशके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमांशके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति वि
स्रंसयति मवितृप्रसूत एवास्य विपुचीं वरुण-
मेनिं वि सृजत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ताः
शान्ताभिरेवास्य शुचं० शमयति तिसृभिरुप
सृजति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं०
शमयति मित्रः सः सृज्यं पृथिवीमित्याह मित्रो
वै शिवो देवानां तेनैव (१) एनं० सः
सृजति शान्त्यै यद्ग्राभ्याणां पात्राणां कपालैः
सः सृजेद्ग्राभ्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्मक-
पालैः सः सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि
तान्येव शुचाऽर्पयति शर्कराभिः सः सृजति
धृत्या अथो शंत्वायाजलोमैः सः सृजत्येषा
वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययेवेनं तनुवा

(उत्तानिर्माणम्)

स० सृजत्यथो तेजसा कृष्णाजिनस्य लोमभिः
 सम (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञे-
 नैव यज्ञः स० सृजति रुद्राः संभृत्य पृथिवी-
 मित्याहैता वा एतं देवता अग्रे समभरन्ता-
 भिरेवैन० संभरति मखस्य शिरोऽसीत्याह
 यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेव-
 माह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येते (३)
 पदे अथो प्रतिष्ठित्यै प्राग्याभिर्यच्छत्यन्वयै-
 र्मन्त्रयते मिथुनत्वाय त्र्युद्धिं करोति त्रयं इमे
 लोका एषां लोकानामाप्त्यै छन्दोभिः करोति
 वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवैनानां करोति यजुषा
 विलं करोति व्यावृत्त्या द्यौतीं करोति प्रजाप-
 तिना यज्ञमुखेन संभितां द्विस्तनां करोति
 द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति पशूनां
 दोहायाष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय नवा-
 श्रिमभिचरतः कुर्यान्निवृत्तमेव वर्जः संभृत्य
 भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय सा मही-
 मुस्तामिति नि दधाति देवतास्वेवैनानां प्रति
 ष्ठापयति (४) ॥

(तेनैव लोमभिः समेते अभिचरत एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(उत्सासंस्कारः)

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तभिर्भूषयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
 शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य
 प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त शीर्षन्प्राणा अश्व-
 शकेन भूषयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वा-
 यादितिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिरदित्यैवादित्यां
 खनत्यस्या अकूरंकाराय न हि स्वः स्वः
 हिनस्ति देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानाम्
 (१) वा एतां पत्नयोऽग्रेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां
 दधाति धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणा
 विद्याभिरेवैनामभिन्धे आस्त्वेत्याह छन्दांसि
 वै गनाश्छन्दोभिरेवैनाः श्रपयति वरूत्रयस्त्वे-
 त्याह होत्रा वै वरूत्रयो होत्राभिरेवैनां पचति
 जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीः (२) जन-
 यस्ताभिरेवैनां पचति पद्माभिः पचति पद्मा
 ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति द्विः पचान्वित्याह
 तस्माद्द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते वारुण्यु-
 खाऽभीद्धा मंत्रियोपैति शान्त्यै देवस्त्वा सवि-
 तोद्वपत्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनां ब्रह्मणा
 देवताभिरुद्वपत्यपद्यमाना पृथिव्याशा दिश
 आ पृण (३) इत्याह तस्माद्दग्निः सर्वा
 दिशोऽनु वि भात्युत्तिष्ठ बृहती भवोष्वा तिष्ठ
 ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्या असुर्य पात्रमना-

च्छृण्णमाच्छृणोति देवत्राऽकरजक्षिरेणाऽऽच्छृ-
णोति परमं वा एतत्पयो यदजक्षिरं परमेणै-
वैनां पयसाऽऽच्छृणोति यजुषा व्यावृत्त्यै
छन्दोभिराच्छृणोति छन्दोभिर्वा एषा क्रियते
छन्दोभिरेव छन्दाःस्याच्छृणोति (४) ॥

(आह देवानां वै पत्नीः पृणेषा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैत्य-
मेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेध्यैरेवा-
स्यामेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वाऽऽहरत्येकविं-
शतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽज्यै
व्यूद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षं संसधा
वितृण्णां वस्मीकवर्षां प्रति नि दधाति सप्त
वै शीर्षिण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्समर्धयति मे-
ध्यत्वाय यावन्तः (१) वै मृत्युबन्धवस्तेषां
यम आधिपत्यं परियाय यमगाथामिः परि
गायति यमादेवैनद्वृक्ते तिसृभिः परि गायति
त्रय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृक्ते
तस्माद्वायते न देयं गाथा हि तद्वृक्तेऽग्निभ्यः
पशूना लभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव

(वह्निपशवः)

रुन्धे यत्पशूनालभेतानवरुद्धा अस्य (२)
 पशवः स्युर्यत्पर्यग्निरुतानुत्सुजेयज्ञवेशसं कु-
 र्याद्यात्सं* स्थापयेद्यातयामानि शिर्षाणि स्युर्य-
 त्पशूनालभे तेनैव पशूनव रुन्धे यत्पर्यग्नि-
 रुतानुत्सुजति शिर्षाणामयातयामत्वाय प्राजा-
 पत्येन स* स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ
 एव यज्ञं प्रति षापयति प्रजापतिः प्रजा अं-
 जत स रिरिचानोऽमन्यत स एता आप्रीरप-
 श्यत्ताभिर्वै स मुस्ततः (३) आत्मानमाऽप्री-
 णीत यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजाप-
 तिर्यज्ञमेवैताभिर्मुस्तत आ प्रीणात्यपरिमितछ-
 न्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्स्या ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै लोमंशं
 वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः
 पशूनेवाव रुन्धे सर्वाणि वा एता रूपाणि स-
 र्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये क्रियन्ते तस्मादेता
 अग्नोश्चित्यस्य (४) भवन्त्येकविंशतिः सा-
 मिधेनीरन्वाहं रुग्वा एकविंशो रुचमेव ग-
 च्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा सैकविंशश्चतु-
 र्विंशतिमन्वाहं चतुर्विंशतिरर्धमासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽभिर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वान-
 रमव रुन्धे पराचीरन्वाहं पराङ्गिब हि सुवर्गो
 लोकः समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्वित्याह

समाभिरेवाग्निं वर्धयति (५) ऋतुभिः संव-
त्सरं विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्या-
ह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति प्रत्यौ-
हतामश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मा-
दर्प नुदत्युद्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः
पाप्मानमेवास्मादर्प हन्त्यगन्म ज्योतिरुत्तममि-
त्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्य-
स्यैव सायुज्यं गच्छति न संवत्सरस्तिष्ठति
नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योति-
ष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद-
धाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै (६) ।

(यावन्तोऽस्य मुखतश्चित्यस्य वर्धयत्यादित्योऽष्टविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पङ्भिर्दीक्षयति पङ्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं
दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि
छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरि-
त्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-
त्प्राणानां वागुत्तमैकस्मादक्षरादनांसं प्रथमं पदं
तस्माद्यद्वाचोऽनांसं तन्मनुष्या उप जीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः (१)

(उत्पत्त्यस्य जननम्)

प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जहोति न्यूनाद्धि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै यदार्चिषि
 प्रवृञ्ज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भाविष्यद-
 ङ्गारेषु प्र वृणक्ति भाविष्यदेवाव रुन्धे भवि-
 ष्यद्धि भूयो भूताद्द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विषाद्य-
 जमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वा एषा यजुषा
 संभृता यदुखा सा यद्धियेताऽऽर्तिमाच्छेत् (२)
 यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रेतामुखां तपे-
 त्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रति षापयति
 नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते
 यदि भियेतै तैरेव कपालैः सः सृजेत्सैव ततः
 प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव
 दध्याद्भूतो वा एष सा स्वाम् (३) देवता-
 मुपैति यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स
 एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्येष वै स्वयंभू-
 नां भवत्येव यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जन-
 येयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहृत्याव दध्यात्साक्षादे-
 वास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्बरीषादन्नकामस्याव
 दध्यादम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नम्
 (४) अव रुन्धे भुञ्जानव दधात्युग्वै भुञ्जा
 ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यग्निदेवेभ्यो निलायत
 स क्रमुकं प्राविशत्क्रमुकमव दधाति यदेवास्य
 तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्ध आज्येन सं यौत्येतद्वा

(उरुयधारणम्)

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना
 समर्धयत्यथो तेजसा (५) वैकङ्कतीमा दधाति
 भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै
 सिद्धत्वं मातुरस्या उपस्य इति तिसृभिर्जात-
 मुप तिष्ठते त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेष्वा-
 विदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन्धते (६) ॥

(प्रजापतिर्कच्छेत्सामेवान्नं तेजसा चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न हं स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्कं दहति
 तदस्मै प्रयोग एवपिरस्वदयद्यग्ने यानि कानि
 चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कमेवास्मै स्वद-
 यति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदौदुम्बरीमा
 दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति
 प्रजापतिरग्निमसृजत तः सृष्टः रक्षांसि (१)
 अजिघांसन्तस एतद्राक्षोन्नमपश्यन्तेन वै स
 रक्षांस्यपाहत यद्राक्षोन्नं भवत्यग्नेरेव तेन
 जाताद्रक्षांस्यप हन्त्याश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो
 वै वनस्पतिनाः सपत्नसाहो विजित्यै वैक-
 ङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा

(उरुयधारणम्)

दधाति शान्त्यै सशितं मे ब्रह्मोदेषां बाहू
 अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी (२) वाचयति
 ब्रह्मणैव क्षत्रं स श्यति क्षत्रेण ब्रह्म तस्मा-
 द्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद्राज-
 न्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं राजन्वं मृत्युर्वा एष
 यदभिरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्च-
 तेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्त एकविंशतिनि-
 र्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश
 मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्यः
 (३) एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्ते-
 भ्य एव भ्रातृव्यमन्तरंति निर्वाधैर्वै देवा असु-
 रान्निर्वाधेऽकुर्वन्ताभिर्वाधानां निर्वाधत्वं नि-
 र्वाधो भवति भ्रातृव्यानेव निर्वाधे कुरुते सा-
 वित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै नक्तोपासेत्युत्तर-
 याऽहोरात्राभ्यामिवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं धा-
 रयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा
 अहोरात्राभ्यामिवैनमुद्यत्य (४) प्राणैर्दाधा-
 राऽऽसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः
 प्र जायन्ते कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं
 ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभ-
 यतः परि गृह्णाति पटुद्यामं शिष्यं भवति
 पद्भ्या ऋतवं ऋतुभिरैवैनमुद्यच्छते यद्द्वादशो-
 द्यामं संवत्सरेणैव मौञ्जं भवत्यूर्ग्वै मुञ्जा

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

ऊर्जैवैनं समर्धयति सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्य-
 वैक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे दिवं
 गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गम-
 यति (५) ।

(रक्षास्थौर्दुम्बरी आदित्य उद्यत्य सं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

समिद्धौ अजन्तदरं मतीनां घृतमग्ने मधु-
 मत्पिबमानः । वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो
 देवानां वक्षि प्रियमा सधःस्थम् । घृतेनाजन्तं
 पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतु देवान् । अनु
 त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधामस्मै यज-
 मानाय धेहि । ईड्यश्वासि वन्द्यश्च वाजिन्ना-
 शुश्वासि मेध्यश्च सप्ते । अग्निहृवा (१) देवैर्व-
 सुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः ।
 स्तीर्णं वह्निः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं
 पृथिव्याम् । देवेभिर्गुक्तमदितिः सजोषाः
 स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु । एता उ वः
 सुभगा विश्वरूपं वि पक्षोभिः श्रयमाणा
 उदातैः । ऋग्वाः सतीः कवयः शुम्भमाना
 द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु । अन्तरा मित्राव-

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

रु॒णा च॒रन्ती॒ मुखं॑ य॒ज्ञाना॑माभि॒ संवि॑दाने । उ॒पासा॑
वा॒म (२) सु॒हिर॒ण्ये सु॒शिल्पे॑ क॒तस्य॑ योना॒-
वि॒ह सा॑दयामि । प्र॒थमा॑ वा॒ स॒राथि॑ना
सु॒वर्णा॑ दे॒वौ प॑श्यन्तौ भु॒वनानि॑ वि॒श्वा ।
अ॒पि॒प्रयं॑ चो॒दना॑ वा॒ मिमा॑ना॒ होता॑रा॒ ज्योतिः॑
प्र॒दिशां॑ दि॒शन्ता॑ । आ॒दि॒त्यैर्नो॑ भा॒रती॑ व॒ष्टु
य॒ज्ञः सर॑स्वती स॒ह रु॒द्रैर्न॑ आ॒वीत् । इ॒डोप॑-
हूता॒ वसु॑भिः स॒जोषा॑ य॒ज्ञं नो॑ दे॒वीर॑मृते॒षु
धत्त॑ । त्वष्टा॑ वी॒रं दे॒वका॑मं ज॒जान॑ त्वष्ट॒रवा॑
जा॒यत॑ आ॒शु॒रश्वः॑ (३) त्वष्टे॒दं वि॒श्वं भु॒वं
ज॒जान॑ ब॒होः क॒र्तार॑मि॒ह यक्षि॑ ह्योतः । अ॒श्वो
घृ॒तेन॑ त्म॒न्या स॑म॒क्त उ॒प दे॒वाः क्र॑तुशः पाथं
एतु॑ । व॒न॒स्पति॑र्दे॒वल्लो॒कं प्र॑जा॒नं॒जामि॑ना॒ ह॒व्या
स्व॒दिता॑नि॒ वक्ष॑त् । प्र॒जाप॑ते॒स्तर्प॑सा वावृ॒धानः॑
स॒यो जा॑तो द॒धिषे॑ य॒ज्ञम॑मे । स्वा॒हाकृ॑तेन
ह॒विषा॑ पुरो॒गा या॒हि सा॒ध्या ह॒विर॑दन्तु
दे॒वाः (४) ॥

(अग्निष्टवा॑ वा॒मश्वो॑ द्वि॒चत्वारि॑ंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सा॒वि॒त्राणि॑ व्य॒द्यु॒मुक्ता॑प॒ दे॒वस्य॑ ख॒नति॑ क॒रं वा॑रुणः स॒प्तभि॑रेक॒विंश॑त्या
प॒द्भिर्न॑ हं स्म स॒मिदो॑ अ॒ञ्जने॑का॒दश ॥ ११ ॥

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

सावित्राण्युत्क्राम कुरं वारुणः पशवः स्युर्न ह स्म नव-

पञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमाधिकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

मिमहे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थकाण्डे चित्यर्थमन्त्राः सर्वत्र वर्णिताः ।

ब्राह्मणं पञ्चमे काण्डे तत्र सप्त प्रपाठकाः ॥

मन्त्रव्याख्या चतुर्थादौ सिष्टमौपानुवाक्यगम् ।

एकादशानुवाकाः स्युराद्येऽथास्त्वेवमीरिताः ॥

सावित्राहुतिरभ्रेश्व स्वीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृत्खनं गच्छन्नेनाऽऽक्रमयेद्भुवम् ॥

तृतीये सूक्तमय्याश्वं भूस्संस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु मृदं खात्वा संभरेच्चर्मपत्रयोः ॥

पञ्चमे संभूतामेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे सूत्रां निर्मिमीत सप्तमे संस्करोति ताम् ॥

अष्टमे पशवो बह्वेरुत्थस्य भवमे जनिः ।

उत्थं दधीत दशमे स्यादन्त्यश्वाऽऽश्वमेधिकः ॥

अध्येतुमनुवाकोऽत्र प्रोक्त उत्कृष्यतां ततः ।

समिद्ध इत्येवमाद्या अधस्याऽऽभिय ईरिताः ॥

आभियः स्युः प्रयाजानां याज्या एकादशात्र ताः ।

अधमेधाष्टमकाण्डे ता विनियुक्ताः स्फुटे श्रुतम् ॥

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

एवं हि श्रूयते—“ समिद्धो अज्जन्दरं मतीनामित्यथस्याऽऽपियो भवन्ति सख्यत्वाय ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

समिद्धो अज्जिति । हे जातवेदोऽग्ने वाजिनमथं वहन्वह देवान्प्राप्येत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः, समिद्धः सम्यक्प्रदीप्तः । वाज्यचवानन्नसंपादक इत्यर्थः । किं कुर्वन्, मतीनां रुदरमज्जन् । रुदरशब्दो धान्यानामावापनं कुसुलादिकमाचष्टे । मतीनामभिज्ञानां रुदरं कुसुलस्थानीयं त्वक्स्वरूपमज्जन्प्रकाशयन् । मधुमन्मधुरं घृतं पिबमानः पिबन् । तथा देवार्थं सर्वाणि हवींषि वहन् । कीदृशं वाजिनं, देवानां प्रियं प्रीतिहेतुम् । आसधःस्यं सर्वतः पथन्तरैः सह स्थितम् । अत एवाश्वमेधकाण्डे समाप्नास्यते—“ आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताच्छलाटे ” इत्यादि । अथ द्वितीयामृचमाह—

घृतेनाज्जिति । अयं वाजी देवानप्येतु प्राप्नोतु । किं कुर्वन्, घृतेन स्वस्योपरिभूतेनाऽऽज्येन देवयानान्पथो देवलोकस्थितान्मार्गान्समज्जन्सम्यग्ग्रीवकुर्वन् । प्रजानस्तेन घृतलाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन् । हे सप्तेऽथ प्रदिशः प्रकृष्टाः सर्वा दिशस्त्वा त्वामनुसृत्य सचन्तां, सर्वदेव्यो भवन्तु देवमाप्तावानुकृत्यमेव कुर्वन्तु । त्वं चास्मै यजमानाय स्वधां स्वधाकारोपलक्षितमन्नं धेहि संपादय । अथ तृतीयामृचमाह—ईड्यश्वासीति ।

हे वाजिज्जन् त्वमस्माभिरिड्यश्च स्तोतव्यश्च वन्द्यश्च नमस्कार्यश्चासि । हे सप्तेऽथाऽऽश्वश्च शीङ्गाभी च मेघ्यश्च यागयोग्यश्चासि । जातवेदा अग्निस्त्वा त्वां वहतु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः, वसुभिर्जगन्निवासहेतुभिर्देवैः सजोषाः समानप्रीतिः । कीदृशं त्वां, प्रीतं प्रीतिविवधं बर्हिं वोढारम् ।

अथ चतुर्थामृचमाह—

स्तीर्णं बर्हिरिति । अदितिभूमिदेवी सुविते शोभनप्राप्तियोग्ये स्थाने दधानं स्वधं स्थापयतु । कीदृशदितिः, बर्हिर्जुषाणा दधे पूर्णं सेवमाना । कीदृशं बर्हिः, स्तीर्णं संज्ञपनायाधं शाययितुमास्तीर्णं, सुदरीम सुष्ठु स्तरणयोग्यं, पृथिव्यां भूमावुरु बहुलं यथा भवति तथा, पृथ्वतिविस्तृतं यथा भवति तथा प्रथमानं प्रसारितम् । तथेयमदितिर्देवोभिः सर्वैर्देवैः सजोषाः समानप्रीतिः । तथा युक्तं योग्यं स्योनं सुखकरं स्थानं कृण्वाना कुर्वती । अथ पञ्चमामृचमाह—

पुता उ व इति । एता अपि द्वारो देवीर्द्वाराख्या देव्यः सुमायणा भवन्तु

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

सुष्टुवस्याधस्य प्रापिका भवन्तु । कीदृशो देव्यः, यो युष्माकमृत्विग्यजमानानां सुभगाः सौभाग्यप्रदा विश्वरूपा बहुविधरूपयुक्ता अतैरातानि सततगमनसाधनानि वाहनानि तैः पक्षोभिः पक्षस्थानीयैर्गैर्विशेषेणोच्छ्रयमाणा ऊर्ध्वं गच्छन्त्य ऋष्याः सतीर्गमनागमनयोग्याः सत्यः कवचः कवाटैः शुभमानाः शोभमानाः । द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः कपाटसमीपे वर्तमानाः शोभन्ते ।

अथ षष्ठीमृचमाह—

अन्तरा मित्रावरुणेति । हे उपासोपःशब्दोपलक्षिते अहोरात्रे देवते त्वां युवामृतस्य योनौ यज्ञस्य कारण इहाश्वे सायामि स्थापयामि । कीदृश्यावहोरात्रदेवते, मित्रावरुणरूपे । अत एवान्यत्राऽऽस्मनातम्—“मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः ” इति । अन्तरा चरन्ती ब्रह्माण्डस्य मध्ये वर्तमाने यज्ञानां मुखमभि संविदाने यज्ञपारम्भमभिलक्ष्य परस्परमैकमत्ययुक्ते सुहिरण्ये शोभनहिरण्यवत्सूर्यचन्द्रप्रकाशयुक्ते सुशिल्पे सर्वव्यवहारहेतुत्वेन शोभनैः शिल्पैरुपेते ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

प्रथमा वामिति । हे दंपती यजमानात्न्यौ वां युवोरर्थे हेतारा देवानां मध्ये यौ होतारौ तावुभावपिप्रयं प्रीणयामि । कीदृशौ, प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ, सरथिना समान एको रथः सरयस्तद्वन्तौ, सुवर्णां शोभनवर्णोपेतौ, देवौ दीप्यमानौ, विश्वा भुवनानि सर्वालोकान्पश्यन्तौ, वां चोदना मिमाना युवयोर्विहितानि कर्माणि प्रमितवन्तौ, प्रदिशा ऋष्टासु दिक्षु ज्योतिर्दिशन्ता स्वकीयं प्रकाशं प्रसारयन्तौ । अथाष्टमीमृचमाह—

आदित्यैर्न इति । भारती भारत्याख्या देव्यादित्यैः सह नोऽस्मदीयं यज्ञं षष्टु कामयताम् । सरस्वती सरस्वत्याख्या देवी रुद्रैः सह नोऽस्मानावीप्रक्षतु । इडाख्या देवी वसुभिः सह सजोषाः समानधीतिरुपहूताऽनुज्ञाता सत्यस्मानवतु । देवीर्हे देव्यः सर्वं नोऽस्मदीयं यज्ञममृतेषु मरणहितेषु देवेषु धत्त स्थापयत ।

अथ नवमीमृचमाह—त्वष्टा वीरमिति ।

त्वष्टा त्वष्टृनामको देवो देवकामं देवांक्कामयमानं वीरं कर्मसु शूरं पुत्रं जजानत्पिपादयामास । स त्वष्टुः सकाशाद्वा गमनकुशल आशुः शीघ्रगम्यश्चो जायते । किं बहुना त्वष्टेदं विश्वं भुवनं सर्वमपि लोकं जज्ञान जनयामास । हे होतवहोर्बहुदस्य जगतः कर्तारं स्रष्टारमिहास्मिन्कर्माणि यक्षि यज्ञ ।

(आसन्वां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

अथ दशमीमृचमाह—

अश्वो घृतेनेति । अयमभस्त्वन्याऽऽत्मना स्वयमेव घृतेन समको घृताक इव रुचिकरः सन्पाथो देवानामन्नं भूत्वर्तुशस्तत्तद्वतुकाळे देवानुपैतु मामोतु । वनस्पतिरेतन्नामको देवो देवलोकं प्रजानन्प्रकर्षेणावगच्छन्नाग्निना सह स्वदितानि हव्या स्वादुभूतानि हवींषि वक्षद्ब्रह्म देवान्मापयतु । अथैकादशीमृचमाह—

प्रजापतेरिति । हेऽग्ने त्वं प्रजापतेर्जगदीश्वरस्य तपसा पर्यालोचनेन बाबू-
धानो वर्धमानस्त्वं जात*उत्पन्नान्नः सद्यस्तदानीमेव यज्ञं दधिषे धारयसि ।
स्वाहाकृतेन स्वाहाकारसमर्पितेन हविषा सह पुरोगा अग्रतो गच्छन्त्याहि देवा-
न्माप्नुहि । साध्या अस्माभिः साधनीयाः पूजनीया देवा इदमस्माभिः समर्पितं
हविरदन्तु भक्षयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

समिद्ध इत्याभियः स्युरश्वस्पैकादशोदिताः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमाद्यैकादशान्ता अनुवाकाः ॥ १—११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्वतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरवक्त्रपदाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाह्लोकान-

*एतदाद्यनुवाकदशकं चतुर्थकाण्डाद्वितीयप्रपाठान्तं तृतीयप्रपाठकः आनुवाकत्रयस्य स्या-
नेन सह व्याख्यातत्वाच्च पुनर्न व्याख्यातं भाष्यकृता । अतस्तद्व्याख्येयं न तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
एतदनुवाकदशकविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेतद्विशेषात् तत्रैव व्याख्येयं न तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(आसन्त्यां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

नपजयमभ्यजयन्यद्विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव
भुत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय-
मभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यमिमातिहेत्याह
गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तारिक्षं जागती
द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरिवेमाँल्लोकान्यथायुर्व-
मभि जयति प्रजापतिरभिर्मसृजत साँऽस्मा-
त्सृष्टः (१) पराद्वैत्तमेतयाऽन्वदक्रन्दद्विति
तया वै साँऽमेः प्रियं धामावारुन्ध यदेताम
न्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्ध ईश्वरो वा
एष पराह्प्रदधो यो विष्णुक्रमान्क्रमते चत-
सृभिरा वर्तते चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि
खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनु-
वमभि (२) पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते
स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध
आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृ-
त्तमनु पर्यावर्तते हुनःशेषमाजीगार्तं वरुणोऽ-
गृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्तया वै स आ-
त्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति
य उखा प्रतिमुञ्चत उद्वृत्तं वरुण पाशान्स्म-
दित्याहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशा-
न्मुञ्चत्या त्वाँऽहार्षमित्याहाऽऽ ह्येनं हसति
ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै विश-
स्त्वा सर्वा वाञ्छन्वित्याह विशैवेन स मर्ध-
यत्यस्मिन्राष्ट्रमधि श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन्ऽह-

(आसन्ध्यां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

वर्मकर्म काभयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा
ध्यायेद्राष्ट्रमेव भवति (४) अग्रे बृहन्नुपसा-
मूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं समानानां क-
रोति निर्जग्मिवान्तर्मन्त्र इत्याह तम एवास्मा-
दप हन्ति ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवा-
स्मिन्दधाति चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दा-
ंसि छन्दाभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्ध-
वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्धमेवैनं समा-
नानां करोति मद्धती (५) भवति सत्त्व-
मेवैनं गमयति वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै
वत्सप्रीर्भलिन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावाकृन्धाग्नेरे-
वेतनं प्रियं धामाव कृन्ध एकादशं भवत्येकधैव
यजमाने वीर्यं दधाति स्तोमेन वै देवा अस्मि-
ल्लोक आर्धुवन्छन्दाभिरमुष्मिन्स्तोमस्येव खलु
वा एनद्रूपं यद्वात्सप्रे यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठते (६)
इममेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुकृमा-
न्कर्मतेऽमुमेव तैलोकमभि जयति पूर्वेषुः प्र
कान्त्युत्तरेयुरूपं तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां
प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः
क्षेम्यस्यैशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति
मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै (७) ॥

(सृष्टोऽग्नेतया भवति सद्रूप्युपतिष्ठते द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(उरुयामिनयनम्)

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अ॒न्नप॒तेऽन्न॑स्य नो दे॒हीत्या॑हा॒मिवा॑ अ॒न्नपतिः॑
 स ए॒वास्मा॑ अ॒न्नं प्रय॑च्छत्यन॒मीव॑स्य॒ शुष्मि॑ण
 इत्या॑हाय॒क्ष्मस्येति॑ वावैतदा॒ह प्र प्र॑दा॒तरं
 तारि॑ष ऊ॒र्जं नो धेहि॑ द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पद॑ इत्या॒-
 हाऽऽ॒क्षिप॑मेवैता॒मा शा॑स्त उ॒दु त्वा विश्वे॑ दे॒वा
 इत्या॑ह प्रा॒णा वै विश्वे॑ दे॒वाः (१) प्रा॒णैरेवै॑-
 नमु॒धच्छ॑तेऽग्ने भ॒रन्तु॑ चि॒त्तिभि॑रित्या॒ह यस्मा॑
 ए॒वैनं॑ चि॒त्तायो॒द्यच्छ॑ते तेनै॒वैनं॑ श॒मय॑ति
 चत॒सृभि॑रा सा॒दय॑ति च॒त्वारि॑ छन्दा॒ऽसि
 छन्दा॑भिरे॒वाति॑च्छन्द्मो॒त्तम॑या वर्ष्म॒ वा एषा
 छन्दा॑सां यदा॒तिच्छ॑न्दा वर्ष्मे॒वैनं॑ श॒मय॑ति
 करो॒ति स॒द्वती॑ भ॒वति स॒त्त्वमे॒वैनं॑ ग॒मय॑ति
 प्रेद॑ग्ने ज्योति॑ष्मान् (२) या॒हीत्या॑ह ज्योति॑-
 रे॒वास्मि॑न्दधाति त॒नुवा॑ वा ए॒ष हि॑नस्ति य
 हि॑नस्ति मा हिं॑सीस्त॒नुवा॑ प्र॒जा इत्या॑ह
 प्र॒जाभ्य॑ ए॒वैनं॑ श॒मय॑ति रक्षा॑ऽसि वा ए॒तद्य॑-
 ज्ञं संच॑न्ते यद॒न उ॒त्सर्ज॑त्य॒क्रन्दा॑दित्यन्वा॒ह
 रक्ष॑साम॒पह॑त्या अ॒न॒सा वह॑न्त्य॒पचि॑तिमे॒वास्मि॑-
 न्दधा॑ति तस्मा॑द॒न॒स्वी च॑ र॒थी चा॑ति॒थीना॑म
 प॒चित॑तमौ (३) अ॒पचि॑तिमान्भवति य एवं
 वेद॑ स॒मिधा॑ऽग्निं दु॒वस्य॑तेति घृ॒तानु॑पि॒क्ताम॑व॒-
 सिते॑ स॒मिध॑मा द॒धाति॑ यथाऽति॑थय॒ आग॑ताय

(गार्हपत्यचयनम्)

सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्वायत्रिया
 ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणास्त्रिभुवा राज-
 न्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म प्र वेश-
 यत्यप्सु योनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गम-
 यति तिसृभिः प्र वेशयति त्रिवृद्धे (४) अग्नि
 यावानिवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति परा वा
 एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति ज्योतिष्मतीभ्यामव दधाति ज्यो-
 तिरेवास्मिन्दधाति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै परा
 वा एष प्रजां पशून्वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति पुनरुर्जा मह रयेति पुनरुदेति प्रजामेव
 पशूनात्मन्धत्ते पुनस्त्वाऽऽदित्याः (५) रुद्रा
 वसवः समिन्धतामित्याहिता वा एतं देवता
 अग्रे समिन्धत ताभिरेवैनः समिन्धे बोधा स
 बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा
 प्रजाः प्र बुध्यन्ते यथास्थानमुप तिष्ठते तस्मा-
 द्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते (६) ॥

(वै विधे देश ज्योतिष्मानपचित्तमो त्रिवृद्धा आदित्या द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं
 परीथाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्या-

(गार्हपत्यचयनम्)

च्यामिं चिनुते यमायैनं स चिनुतेऽपेतेत्यध्य-
 वसाययति यममेव देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽ-
 त्मनेऽग्निं चिनुत इष्वग्रेण वा अस्या अनामृ-
 तमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्य-
 न्नपेतेति यदेतेनाध्यवसाययाति (१) अनामृत
 एवामिं चिनुत उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं
 तदप हन्यपोऽवोक्षति शान्त्यै सिकता नि
 वपत्येतद्वा अभवैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊषान्नि वपति पुष्टिर्वा एषा
 प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनु-
 तेऽथो संज्ञानं एव संज्ञानं ह्येतत् (२)
 पशूनां यदूषा यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते
 वियति अन्नतामस्त्वेव नो सह यज्ञियामिति
 यदमुष्या यज्ञियमासीत्तदस्यामदधात् ऊषा
 अभवन् यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुष्यामदधात्त-
 ददश्वन्द्रमासि कृष्णमूषान्नवपन्नदो ध्यायेद्वा-
 वापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुतेऽयं सो
 अग्निरिति विश्वामित्रस्य (३) सूक्तं भवत्ये-
 तेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्ने-
 रेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्च (अ)तस्त्रः प्राचीरुप दधाति
 चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः
 सुवर्गं लोकमेति तेषां सुवर्गं लोकं यतां
 दिशः समन्लीयन्त ते द्वे पुरस्तात्समीची

(गार्हपत्यचयनम्)

उपादधत द्वे (४) पश्वात्समीची ताभिर्वै ते
दिशोऽष्टह्न्यद्वे पुरस्तात्समीची उपदधाति
द्वे पश्वात्समीची दिशां विधत्या अथो पशवो
वै छन्दांसि पशूनेवास्मै समीचीं दधात्यष्टा-
बुर्प दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावा-
नेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टाबुर्प दधात्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री सुवर्गं लोकमजंसा वेद सुवर्गस्य लो-
कस्य (५) प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकं पृणा उप-
दधात्येकविंशतिः संपद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एक-
विंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव
प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्यग्निं
चिन्वानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्चचितीकं
चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः
प्राङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव रुन्धे त्रिचि-
तीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्य इमे लोका
एष्वेव लोकेषु (६) प्रति तिष्ठत्येकचि-
तीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै
सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गं लोकमेति पुरी-
षेणाभ्यूहति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं न
दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चित्तयो भवन्ति
पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश संपद्यन्ते दशा-
क्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति
तिष्ठति (७) ॥

(अभ्यवसापयति सैतद्विधानि तस्यादधत द्वे लोकस्य लोकेषु सप्तचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्नियंश्चो-
खायाः समितामिति चतस्राभिः सं नि वपति
चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनूः प्रियैवैनौ तनूवा सः शास्ति
समितमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं समेति य-
त्संन्युष्य विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यु-
तुभिः (१) वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव
विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यामित्याह-
तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्या
शिक्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनन्नैऋतीः कृष्णास्ति-
स्रस्तुषपका भवन्ति निऋत्यै वा एतद्भगधेयं
यत्तुषा निऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निऋ-
तिं निरवदयत इमां दिशं यन्त्येषा (२) वै
निऋत्यै दिक्स्वायामेव दिशि निऋतिं निर-
वदयते स्वर्कृत इरिण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै
निऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽयतने निऋतिं
निरवदयते शिक्यमभ्युप दधाति नैऋतो वै
पाशः साक्षादेवैनं निऋतिमशान्मुञ्चति तिस्र
उप दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव
पुरुषस्तस्मान्निऋतिमधं यजते पराचीरुप (३)

(क्षेत्रकर्षणम्)

दधाति पराचीमेवात्मादिर्कृतिं प्र णुदतेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्कृता अन्तर्हिते मार्जयित्वाप
तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय आर्हत्त्वाप तिष्ठन्ते निर्कृ-
तिलोक एव चरित्वा पुन देवलोकप्रावर्तन्त
एकयोप तिष्ठन्त एकमेव यजमाने वीर्यं दधाति
निवेशनः संगमनो वधूनामित्याह प्रजा
वै पशवो वसु प्रजयेवेनं पशुभिः समर्थ-
यन्ति (४) ॥

(ऋतुभिरेषा पराचीरुपाष्टाचत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः
संमितो यज्ञपुरुषैवेन वि मिमीते यावान्पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान्भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्य-
णैवेन वि मिमीते पशो भवन्ति न ह्यपक्षः
पतितुमर्हत्यरत्निना प्रजा दार्ध्यात्सौ भवत-
स्तस्मात्पक्षप्रवयाश्विन वराजस्त व्याममात्रौ
पक्षौ च पुच्छं च भवत्येतावद्वै पुरुष वीर्यम्
(१) वीर्यसंमितो देणुना वि मिमीत
आग्नेयो वै वेणुः तयोवित्वाय यजुषा युनक्ति
यजुषा कृपति व्यावृत्त्यै पङ्कजयेन कृपति पङ्क-
जतव ऋतुभिरेवेन कृपति यद्वाद्दशगुणेन

संवत्सरेणैवेयं वा अग्नेरतिदाहादविभेत्सैतद्द्वि-
 गुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा इमां नात्य-
 दह्यत्कृष्टं चाकृष्टं च (२) भवत्यस्या अन-
 तिदाहाय द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहु-
 र्यत्कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यग्नेरुद्यत्या एतावन्तो
 वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्यत्प्राचं
 उत्सृजेद्बुद्रायापि दध्याद्यदक्षिणा पितृभ्यो नि
 धुवेद्यत्प्रतीचो रक्षाऽसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा
 वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् (३) तामेवै-
 नाननूत्सृजत्यथो खल्विम दिशमूत्सृजत्यसौ
 वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननूत्सृजति
 दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनं पर्यावर्तन्ते
 तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावित्तरोऽथो
 आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्प-
 राञ्चः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते
 तिस्रस्तिस्रः सीताः (४) कृपति त्रिवर्तयेव
 यक्षमुखे वि यातवत्योऽधीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमव-
 रुन्धेऽर्केऽकंश्चीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या
 ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभर्यापामवैरुद्ध्या
 अंशस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्यावैरुद्ध्यै कृष्टे
 वपति कृष्टे श्लोषधयः प्रतितिष्ठन्त्यनुसीतं वपति
 प्रजात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति यदाग्नि-
 चित् (५) अनवरुद्धस्याश्रीयादवरुद्धेन

(क्षेत्रे सिकतादिवापः)

व्यूध्येत ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्मेऽपि
प्रोक्षेदनंवरुद्धस्यावरुद्ध्यै दिग्भ्यो लोष्टान्स-
मस्यति दिशामेव कीर्यमवरुध्यै दिक्षां नीर्येऽभिं
चिनुते यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यै दिशो लोष्टमा
हरेदिषमूर्जमहमित आ दद इतीषमेवोर्जं तस्यै
दिशोऽवरुन्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि
भवत्युत्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्याः हस्मिश्चीय-
तेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशून्वाव रुन्धेऽथो
यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै (६) ॥

(च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं यत्कृष्टं वाकृष्टं च दिक्सीता
अभिचिदव पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वपर्ये-
तद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तः सूक्तेनैव वैश्वानर-
मव रुन्धे पद्भिमिनि वपति पद्भवा ऋतवः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वा-
नरमव रुन्धे समुद्रं वै नामेतच्छन्दः समुद्रमनु
प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वपति प्रजा-
नां प्रजननायेन्द्रः (१) वृत्राय वज्रं प्राह्वरत्स त्रेधा
व्यभवत्स्फयस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं
येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन्त-

(क्षेत्रे सिकतादिबापः)

च्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुरभि-
 र्यच्छर्कराभिरग्निं परिमिनोति वज्रेणैवास्मै
 पशून्परि गृह्णाति तस्माद्वज्रेण पशवः परिगृही-
 तास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप हरते त्रिस-
 ताभिः पशुकामस्य (२) परि मिनुयात्सप्त
 वै शिपिण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशून्व रुन्ध त्रिणवाभिभ्रातृव्यवतास्त्रिवृतमेव
 वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या
 अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्याव-
 रुद्ध्ये यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्मै
 विषुचीनं रेतः परां सिञ्चत्यपशुरेव भवति
 (३) यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति परिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्मै
 समीचीनं रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति
 सौम्या व्यूहति सोमो वे रेतोधा रेत एव तह-
 धाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्म-
 णस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रेष्टुभो हि राजन्यः शंयुं
 बार्हस्पत्यं मेधा नापांनः सोमोऽग्निं प्राविशत्
 (४) सोऽग्ने ह्यणो रूपं ह्यवोदायत् सोऽश्वं
 प्राविशत्सोऽश्वस्यावन्तरत् सोऽभवद्दश्वमाक्रम-
 यति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत्तमेवाव रुन्धे
 प्रजापतिनाऽग्निश्चेत्तव्यं इति प्राजापत्योऽश्वो

(रुक्मागुपधानम्)

यदश्वमाकमयति प्रजापतिर्नैवाग्निं चिनुते पुष्कर-
रणमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपणं
सयोनिमेवाग्निं चिनुतेऽपां पृष्ठमपत्युप दधा-
त्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपणं रूपेणैवैनदुप
दधाति (५) ॥

(इन्द्रः पशुकामस्य भवत्यविशत्सर्गोर्भि विशगतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्म-
मुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा
एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञानमि-
त्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति
य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्या
नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत्यर्थं इति यत्पृथिव्या
चिन्वीत पृथिवीं शुचाऽर्पयेन्न वन-
स्पतयः (१) प्र जायेरन्यदन्तरिक्षं चिन्वीता-
न्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न वनस्पतयः प्र जायेरन्य-
द्विचि चिन्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न पृथिव्यो वर्षे-
द्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृतं एवाग्निं
चिनुते प्रजात्यै हिरण्यममृतं पुरुषमुप दधाति
यजमानलोकस्य विधृत्यै यदिष्टकाया आत-

णमनूपदध्यात्पशूनां च यजमानस्य च
 प्राणमपि दध्यादक्षिणतः (२) प्राञ्चमुप
 दधाति दाधारं यजमानलोकं न पशूनां च
 यजमानस्य च प्राणमपि दधात्यथो खत्विष्ट-
 काया आतृण्णमनूपं दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै
 द्रप्सश्चस्कन्देत्यमि मुशति होत्रास्वेवैनं प्रति
 षापयति स्रचावुपं दधात्याज्यस्य पूर्णां का-
 ष्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमियं वै काष्म-
 र्यमध्यसावौदुम्बरीमे एवोपं धत्ते (३)
 तूष्णीमुपं दधाति न हीमे यजुषाऽऽन्तुमर्हति
 दक्षिणां काष्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मा-
 दस्या असावुत्तराऽऽज्यस्य पूर्णां काष्मर्यमयीं
 वज्रो वा आज्यं वज्रः काष्मर्यो वज्रणेव यज्ञस्य
 दक्षिणतो रक्षाऽस्यपं हन्ति दध्नः पूर्णामौदु-
 म्बरीं पशवो वै दध्यगुदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं
 दधाति पूर्णे उपं दधाति पूर्णे एवैनम् (४)
 अमुष्मिह्लोक उपं तिष्ठते विराज्याभिर्ध्वेतथ्य
 इत्याहुः स्रग्वै विराज्यत्स्रचावुपदधाति विराज्ये-
 वाग्निं चिनुते यज्ञमुत्सेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे
 यज्ञः रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति यज्ञमुखः रुक्मो
 यद्रुक्मं व्याधारयति यज्ञमुत्सादेव रक्षाऽस्यपं
 हन्ति पञ्चभिर्व्याधारयति पारुक्तो यज्ञो
 यावानेव यज्ञस्तस्माद्रक्षाऽस्यपं हन्त्यक्षणा

(स्वयमातृण्णास्यापनम्)

व्याधारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र
हरन्ति प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(वनस्पतयो दक्षिणतो धत्त एनं तस्मादक्षण्या पञ्च च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

स्वयमातृण्णामुप दधातीयं वै स्वयमातृण्णे-
माम्रेन्नोप धत्तेऽश्वमुप धापयति प्राणमेवास्यां
दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापतिने-
बाग्निं चिनुते प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनां
च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमा-
तृण्णा धधति प्राणानामरसृष्ट्या अथो सुवर्गस्य
लोकस्यानुख्यात्या अभावमिश्रैतव्य इत्यादुरेष
वै (१) अभिवैश्वानरो यद्राक्ष्यस्त्वस्मै प्रथ-
माभिष्टकां यजुष्ठतां प्र यच्छेत्तां ब्राह्मणश्चो-
पदध्यातामभावेन तदग्निं चिनुत ईश्वरो वा
एष आतिमार्तोऽर्विहानिष्टकामुपदधाति ग्री-
न्वरान्दद्यान्नयो वै प्राणाः प्राणानां स्तृत्यै
द्वावे देवौ द्वौ हि प्राणावेक एव देव एको
हि प्राणः पशुः (२) वा एष यदग्निर्न स्तु
वै पशव आर्यवसे रमन्ते इर्वैष्टकामुप दधाति
पशूनां धृत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै काण्डात्का-
ण्डात्प्रसोहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन ह्येषा प्रति-

तिष्ठत्येवा नो दूर्य प्र तनु सहस्रेण शतेन
 चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतिराण्यै
 देवलक्ष्मं व ज्वालिखिता तामृत्तरलक्ष्माणं
 देवा उवाच धृताधरलक्ष्माणमसुरा यम् (३)
 कामयेत पापीयान्त्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप
 दध्याद्वसतिानेव भवति यं कामयेत
 पापीयान्त्स्यादित्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्या-
 दसुरयोनिभैर्नमनु परा भावयति पापी-
 यान्भवति ज्वालिखिता भवतीमे वे लोका-
 रुज्वालिखितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्त-
 रेत्याहिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो
 भूत्वाऽनु प्राप्तपत् (४) यत्कर्ममुपदधाति
 यथा क्षेत्रविदजमा नयत्येवमेवैनं कर्मः सुवर्गं
 लोकमजमा नयति मेधो वा एष पशूनां
 यत्कर्मो यत्कर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्य-
 न्तः पशव उपतिष्ठन्ते इमंशानं वा एतात्क्रियते
 यन्मृतानां पशूनां शीर्षाण्युपधियन्ते यन्जी-
 वन्तं कूर्ममुपदधाति तनाश्मंशानचिद्वास्तव्यो
 वा एष यत् (५) कूर्मो यधु वाता ऋतायत इति
 दध्ना यधुमिश्रेणाम्भेनक्ति स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं
 वा एतश्च यद्वध्यं रण्यं यधु यद्वध्ना मधुमिश्रे-
 णाम्भेनक्तुमभस्वावसदध्ये मही द्यौः पृथिवी
 च न चेत्याहाऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परि-
 मृज्वातं प्राप्नुयुर्प दधाति सुवर्गस्य लोकस्य

(उत्सादिस्यापनम्)

समष्ट्यै पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात्
 (६) पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते
 यो वा अपेनाभिमाभिं चिनुते यजमानस्य
 नाभिमु प्र विंशति स एनमीश्वरो हिंसि-
 तोरुल्लुल्लमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः
 सनाभिमेवार्गिं चिनुतेऽहिंसाया औदुम्बरं
 भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे मध्यत
 उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति
 तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत इयंद्भवाति प्रजाप-
 तिना यज्ञमुस्तेन संभितमव हन्त्यज्ञमेवाक-
 वैष्णव्यर्चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा
 वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति षापयति (७) ॥
 (एष वै पशुर्यमसर्पदेष यत्तस्मात्तस्मात्सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः संभूतं यदु-
 खा यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्यो-
 तिरव रुन्धे मध्यत उप दधाति मध्यत एवा-
 स्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरु-
 पाऽऽस्महे सिकताभिः पूरयत्येताद्वा अग्नेर्वैश्वा-
 नरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं

कामयेत क्षोभुकः स्यादित्यूनां तस्योप (१)
 दध्यात्क्षोभुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्य-
 दन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्य-
 देवान्नमत्ति सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां य-
 च्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमप-
 दधाति सवर्धित्वायोस्तायामपि दधाति प्रति-
 ष्ठापेवैनद्रमयति व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरभेध्यं य-
 त्पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणाः (२) अधृ-
 तश्च हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्यति
 प्रतिष्ठापेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्धयति दध्ना
 मधुमिश्रेण पूरयति मध्वयौऽसानीति ज्ञातात-
 द्भवेन मेध्यत्वाय ग्रास्यं वा एतदन्नं यद-
 ध्यारण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभय-
 स्थावैरुध्यै पशुशीर्षाण्यपि दधाति पशवो वै
 पशुशीर्षाणि पशुनेवाव रुन्धे यं कामयेताप-
 शुः स्यादिति (३) विपुचीनानि तस्योप
 दध्याद्विष्वेच एवान्मात्पशून्दधात्यपशूरेव भव-
 ति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति समीची-
 नानि तस्योप दध्यात्समीच एवास्मै पशून्द-
 धाति पशुमानेव भवति पुरस्तात्प्रतीचीनमप्य-
 स्योप दधाति पश्चात्प्राचीनमप्यभस्यापशवो
 वा अन्ये गोश्चैवः पशवो गोअश्वानेवास्मै
 समीचीं दधात्येतावन्तो वै पशवः (४) वि-

(प्रथमचितावपस्याद्युपधानम्)

पादश्च चतुष्पादश्च तान्वा एतदग्नौ प्र दधाति
यत्पशुशीर्षाण्युपदधात्यमुमारण्यामनु ते दिशा-
मीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान्प-
शूञ्छुचमनूत्सृजति तस्मात्समावत्पशूनां प्रजा-
यमानानामारण्याः पशवः कर्नीयाः सः शुचा
हृताः सर्पशीर्षमुप दधाति यैव सर्पे त्विषि-
स्तामेवाव रुन्धे (५) यत्समचिनिं पशुशी-
र्षैरुपदध्याद्ग्राम्यान्पशून्दःशुकाः स्युर्यद्विषुची-
नमारण्यान्यजुरेव वदेदव तां त्विषिः रुन्धे
या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्निहन्ति नाऽऽरण्या-
नथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां
त्विषिमव रुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन
शान्तम् (६) ॥

(ऊनां तस्योष पाणाः स्यादिति वै पशवो रुन्धे चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा एषा
पशोर्वि क्रियते यत्प्राचीर्नमैष्टकाद्यजुः क्रियते
रेतोऽपस्या अपस्या उप दधाति योनवेव
रेतो दधाति पशोप दधाति पाङ्क्ताः पशवः
पशून्नेवास्मै प्र जनयति पश्च दक्षिणतो वज्रो
वा अपस्या वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा-

(प्रथमचितावपस्यामुपधानम्)

स्पर्षं हन्ति पञ्च पश्चात् (१) प्राचीरुप
 दधाति पश्चाद्वै प्राचीनः रेतो धीयते पश्चादे-
 वास्मै प्राचीनः रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात्प्र-
 तीचीरुप दधाति पञ्च पश्चात्प्राचीस्तस्मात्प्रा-
 चीनः रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते
 पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
 पशून्वेव प्रजातान्स्वमायतनमभि पर्युहित इयं
 वा अमेरतिदाहादविभेसैताः (२) अपस्या
 अपश्यत्ता उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदह-
 यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहायोवाचं
 हेयमददित्स ब्रह्मणाऽजं यस्यैता उपधीयान्तै
 य उ चैना एवं वेददिति प्राणमृत उप दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्द्वदप्राणन्पश्य-
 ऋण्वन्पशुजयितेऽयं पुरः (३) भुव इति
 पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधाराय द-
 क्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दा-
 धाराय पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्छुरेवैता-
 भिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैता-
 भिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवैता-
 भिर्दाधार दशदशोप दधाति सवीर्यत्वायाक्ष-
 या (४) उप दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽ-
 ज्ञानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्ये याः प्राचीस्ताभि-
 र्वसिष्ठ आध्नोद्या दक्षिणा ताभिर्भरद्वाजो याः
 प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्ज-

(सूचीभिरसिपथकलतिः)

मदमि॒र्या ऊ॒र्ध्वास्ताभिर्वि॒श्वक॑र्मा य ए॒वमे॒तासा॒-
मृद्धिं वेद॑घ्नो॒त्येव॒ य आ॒सामे॒वं ब॒न्धुतां॒ वेद॑
ब॒न्धुमा॒न्भव॑ति य आ॒सामे॒वं क॒लृप्तिं॒ वेद॑ क॒ल्पते॒
(५) अ॒स्मै य आ॒सामे॒वमा॒यत॑नं वेदाऽऽय॒-
त॑नवान्भव॑ति य आ॒सामे॒वं प्र॒तिष्ठां॒ वेद॑ प्र॒त्येव॒
तिष्ठ॑ति प्रा॒णभू॑तं उ॒पधा॑य सं॒यत॒ उप॑ दधाति
प्रा॒णाने॒वास्मि॑न्ध॒त्वा सं॒यद्भिः॒ सं यच्छ॑ति तत्सं॒-
यता॑* सं॒यत्त्वम॑थो प्रा॒ण ए॒वापा॑नं द॒धाति॒
तस्मा॑त्प्रा॒णापा॑नौ सं च॒रतो॒ विपू॑चीरु॒प दधा॑ति
तस्मा॑द्वि॒ध्वञ्चौ॒ प्राणा॑पा॒नौ यद्वा अ॒ग्रेरसं॑यतम्
(६) अ॒सुव॑र्ग्यमस्य तत्सु॒वर्ग्योऽभि॑र्यत्सं॒यतं॒
उ॒पद॑धाति स॒मेवे॑नं यच्छति सु॒वर्ग्यमे॒वाक॑रु॒य-
वि॒र्वयः॒ कृत॑म॒याना॒मित्या॑ह व॒योभि॑रे॒वाया॑नव
रु॒न्धेऽयै॒र्वया॑*सि स॒र्वतो॑ वा॒युम॑तीर्भव॑न्ति तस्मा॑-
द॒य* स॒र्वतः॒ पव॑ते (७) ॥

(पञ्चा॒देताः पु॒रोऽक्ष॑गया क॒ल्पते॑ऽसं॒यतं॒ पञ्च॑विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

गा॒यत्री त्रि॒ष्टुब्ज॑ग॒त्यनु॒ष्टुप् प॒ङ्क्त्या॑ सह ।
बृ॒ह॒त्यु॒ष्णिहा॑ क॒कुत्सू॑चीभिः शि॒ष्यन्तु॒ त्वा ।
द्वि॒पदा॒ या च॑तु॒ष्पदा॒ त्रि॒पदा॒ या च॒ पद॑पदा ।
स॒ठ॒न्दा॒ या च॒ वि॒च्छ॒न्दाः॒ सू॒चीभिः॑ शि॒ष्यन्तु॒

(सूचीभिरसिपथकृततिः)

त्वा । महानां मनीरेवतयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः ।
 मेघ्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ।
 रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
 अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिष्यन्तु
 त्वा नारीः (१) ते पत्नयो लोम वि
 चिन्वन्तु मनीषया । देवानां पत्नीर्दिशः
 सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा । कृविदङ्ग यवमन्तो
 यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां
 कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न
 जग्मुः (२) ॥

(नारीस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमाद्येकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उत्ख्याग्निः प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चित्युपक्रमः ।

द्वादशान्नानुवाकाः स्युरासन्धां वद्वच्यवस्थितिः ॥

वात्सप्रेणाभ्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितम् ।

द्वितीये तूख्यनयनं गार्हपत्यं चिनोति हि ॥

तृतीये तु चतुर्थे तु उत्ख्याग्निं तत्र संवेत् ।

पञ्चमे कृपति क्षेत्रं षष्ठेऽन सिकतादिकम् ॥

वपेद्रुक्माद्युपादभ्यात्सप्तमे चाष्टमे पुनः ।

स्थापयेत्स्वयमातृणामुत्वादीन्बभे तथा ॥

(सूचीभिरासिपथवृत्तिः)

अपस्याश्च प्राणभूतस्तथाऽपानभूतश्चितौ ।

प्रथमायामुपादध्यादशमे तत्तमीरितम् ॥

एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावाश्वमेधिकौ ।

अभस्यासिपथाः कल्प्या गायत्रीत्यादिमन्त्रकैः ।

करत्वेत्यसिपथेऽभस्याऽऽच्छेत्त्वचं कृष्यतां द्वयम् ॥

कल्पः—“गायत्री विष्टुविति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः सूचीभिर्महिष्यभस्यासिप-
थान्कल्पयति पाक्कोडात् ” इति ।

राज्ञः पत्न्यस्त्रिविधा उत्तमा मध्यमाऽधमा चेति । ताश्च महिषी वावाता
परिवृक्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्याभस्यासिना छेदनाय तत्तस्थानेषु रेखाः
सूचीभिः कुर्युः । तत्र महिष्याः प्रथमामृचमाह—

गायत्री त्रिष्टुविति । गायत्र्यादिककुदनैः शब्दैरभिधेयाश्छन्दोदेवता हेऽथ
त्वां सौवर्णसूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्वितीयामृचमाह—

द्विपदा येति । द्विपदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्यस्तन्नामिका देवता-
स्तां सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु ।

कल्पः—“ एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता पत्यक्कोडात्पाङ्गनाभेः ” इति ।
यथा महिषी कोडात्पाचीने मुखभागे लिखति एवं वावाता कोडनाभ्योर्म-
ध्येऽनन्तरमाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् । तत्र प्रथममाह—

महानाम्नीति । महत्प्रौढं देवेष्वत्यन्तं प्रसिद्धं नाम यासां देवतानां ता
महानाम्न्य एतन्नामधेयाः काश्चिद्देवताः । तथा रेवतयो धनवत्य एतन्नामिका
देवताः । तथा सुवरीः सर्वमसवहेतुभूता विश्वः आशाः सर्वा दिशो दिग्देवताः ।
तथा मेघेषु भवा मेघ्या विष्टुदभिमानिन्यो देवताः । तथा वाचो गर्जनाभिमा-
निन्यो देवता हेऽथ त्वां राजतीभिः सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्विती-
यमाह—

रजता हरिणीरिति । रजता रौप्याः । हरिणीर्हरिण्ययाः । सीता लोह-
मध्यः । युजो लेखनकर्मायोग्याः सूच्यः । अत एव राजिनोऽनहेतोरथस्य त्ववि
कर्माभिर्लेखनादिव्यापारैर्युज्यन्ते तादृशीभिः सूचीभिर्हेऽथ त्वां लेखनकुशला

(विश्वनाभिसंज्ञक)

देवताः शिष्यन्तु लिखन्तु । कल्पः—“ एवमुत्तराभ्यां लोहीभिः सीताभिर्वा परिवृक्ती शेषम् ” इति । तत्र पथमा[माह]—

नारीस्ते पत्नय इति । हेऽथ नारीर्महिष्यादयो नार्यः पत्नयो राजप-
त्न्यस्ता मनीषया स्वबुद्ध्या लोभानि विचिन्वन्तु, असिपथसिद्धये स्वदीपं लोभ-
जातमपनयन्तु पृथक्कृष्यन्तु । तथा देवानां पत्नीः सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकोक्ता देव-
पत्न्यः । तथा दिशो दिग्देवताः सूचीभिर्लोहीभिरेताभिस्त्वा शिष्यन्तु । अथ
द्वितीयामाह—

कुविदङ्गेति । अङ्गशब्दः भियसंबोधनवाची । हे भिया अश्वमेधहवि-
र्भाजो देवा ये यज्वानो बर्हिषो यागस्य नमोवृत्तिं नमस्कारविनाशनं न जग्मुर्न
मापुः किंतु, अत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वानां हविर्विषयाणि भोज-
नानीहेह कृणुत । यज्ञानामेकैकत्वं वीप्सा । ततोऽमानपुष्यते । कुविच्छब्दो
बद्धर्थवाची । विच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यवादिधान्योपेताः
कृषिकाः कुविद्यवंचिह्नहलं यवमन्यानि च गोधूममिषङ्गवादिधान्यान्पुनर्वत्त-
स्परिषाकानुक्रमेण विपुयेदं पक्रमिदमपक्रमिति विशेषेण पृथक्कृत्य दान्ति लुन-
न्ति, तथा यूयमपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा श्रद्धालुरयं यज्वेति
विविच्य श्रद्धालोर्हवीषि भुङ्गध्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

गायद्वाभ्यां तु महिषी वावाता तु महाद्वयात् ।

परिवृक्ती तु नाद्वाभ्यां कल्पयेपुरसेः पथः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यसुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पथमाद्ये-

कादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा ल्यति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते
गात्राणि शिष्यति । क उ ते शमिता कविः ।
ऋतवस्त ऋतुधा परुः शमितारो वि शासतु ।
संवत्सरस्य धार्यसा शिमीभिः शिष्यन्तु त्वा ।

५५०२ अनु० १२) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२१७७

(विशसनाभिधानम्)

दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छ्यन्तु वि च शासतु ।
गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिष्यन्तः ।
अधमासाः परूँषि ते मासाश्छ्यन्तु शिष्य-
न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टम् (१)
सूदयन्तु ते । पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं
भिषज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु
साधुया । शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वव-
रेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमुं ते तनुवै
भुवत् (२) ॥

(विलिष्टं विशञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अन्नपते यावती वै वि वै पुरुषमात्रेणाग्ने तव श्रवी वयो ब्रह्म
अज्ञानं स्वयमातृणामेषां वै पशुर्गायत्री कस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अर्पचितिमान्वि वा एतावग्ने तव श्रवः स्वयमातृणाम्
विपुचीनानि गायत्री चतुःषष्टिः ॥ ६४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशानुवाके सूचीभिरसिपथकुप्तिरभिहिता । अथ द्वादशे विशसनमुच्यते ।
कल्पाः—“ कस्त्वा छयति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमाच्छयति ” इति ।
तस्मिन्नुवाके प्रथमामृचमाह—

कस्त्वा छयतीति । हेऽथ त्वां कः प्रजापतिश्छयति छिनाति । छिच्चा
चानन्तरं कः प्रजापतिरेव त्वां विशास्ति त्वदवयवान्विभज्य स्थापयति । ततः
कः प्रजापतिरेव ते गात्राण्यवयवाञ्जिह्वयति सुरक्षितानि करोतीत्यर्थः । कवि-
विद्वानर्थज्ञाछेदनाद्यभिज्ञः क उ प्रजापतिरेव ते तव शमिता न त्वितरपशुवदभ्यः
कश्चिन्मनुष्यः । अथ द्वितीयामाह—

ऋतवस्त इति । ऋतवो वसन्तादयो देवाः शमितारो भूत्वतुंघा तच्छतु-
काळे ते परुस्त्वदीयं पर्व विशामतु विविधं स्थापयन्तु । संवत्सरस्य धापसा
धारणेन शिषीभिः शमनहेतुभिः क्रियाभिस्त्वा त्वां शिष्यन्तु शमयन्तु । ऋतुदेवा
एव संवत्सरधारकाः सन्तस्तत्तत्कालोचितव्यापारेस्त्वां देवयोग्यं कुर्वन्स्त्वर्थः ।
अथ तृतीयामाह—

देव्या अध्वर्यव इति । देवेषु भवा दैव्या अध्वर्यवो ध्रुवभूतयः । “घोर-
ध्वर्युः ” “ अभिनाऽध्वर्युः ” “ सत्यहविरध्वर्युः ” इति श्रुतेः । तादृशाः
सर्वे त्वां छयन्तु शस्त्रेण च्छिन्दन्तु । किंच विशासतु विविधं स्थापयन्तु ।
शिष्याः शमनहेतवः सन्तस्ते गात्राणि त्वदीयानवयवान्पर्वशस्तत्त्वानुसारेण
शिष्यन्तः शमयन्तो रक्षन्तः कृण्वन्तु तत्र तत्रोचितं व्यापारं कुर्वन्तु । अथ
चतुर्थीमाह—

अर्धमासा इति । अर्धमासा मासाश्च देवतास्ते परस्मै शिष्यन्तः शम-
यन्तो रक्षन्तश्छयन्तु च्छिन्दन्तु । तथाऽहोरात्राणि तदभिमार्गिणी देवता मरुतश्च
ते सर्वेऽपि विलिष्टं विनाशितमङ्गं सूदयन्तु स्वाद् कुर्वन्तु । अथ पञ्चमीमाह—

पृथिवी इति । हेऽथ ते छिद्रं त्वदीयं विनष्टमङ्गमन्तरिक्षेण सहिवा पृथिवी
मिवज्यतु समादधातु । वायुश्च मिवज्यतु । इयं द्यौर्नक्षत्रैः सहिवा ते रूपं
त्वदीयं स्वरूपभूतमिदं हविः साधया साधु समीचीनं यथा भवति तथा कृणोतु
करोतु । अथ षष्ठीमाह—

शं ते परेभ्य इति । हेऽथ ते तव परेभ्यो गात्रेभ्य उच्छेदयेद्व्योऽवयवेभ्यः
शं सुप्तवस्तु । तथाऽनरेभ्यो निच्छेदयेद्व्योऽवयवेभ्यः शमस्तु । तथाऽस्त्वम्यस्त्वदी-

(द्वितीयचित्तिगताभिन्धादीष्टकावतुष्ट्याभिधानम्)

येभ्योऽभिन्धो मज्जन्त्यश्च शमस्तु । तथा ते तनुवे शरीराय शम् मुषत्सुस्त्वमेव
मवतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कस्त्वेतिमन्त्रपटकेन सप्तमस्य त्वत्तमाच्छ्रयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरवृकमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*उत्सज्यज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽ-
हेतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमा-
णस्यान्तर्यान्ति पूर्यति वा अस्य तदाश्विनिरूपं
दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तौ यज्ञो
यावानेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्युतव्या उपं
दधात्युतुनां कलृण्यै (:) पञ्चोपं दधाति पञ्च

* एतदाद्येकादशानुवाकाश्चतुर्थकाण्डगततृतीयप्रपाठकस्थचतुर्थानुवाकमात्रस्य तद्वत-
श्चतुर्थप्रपाठकस्थसप्तमानुवाकपर्यन्तेन मूलेन सह व्याख्याता इत्यत्र पुनर्भाष्यकृता न व्या-
ख्याताः ।

(द्वितीयचित्तिगताश्विन्यादीष्टकाचतुष्टयाभिधानम्)

वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्कल्पयति स-
 मानप्रभृतयो भवन्ति समानोर्दकास्तस्मात्समा-
 ना ऋतव एकैः पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्दृतवो
 व्यावर्तन्ते प्राणभृत उर्ष दधात्युतुष्वेव प्राणा-
 न्दधाति तस्मात्समानाः सन्त ऋतवो न
 जीर्यन्त्यथो - प्र जनयत्येवैनानिष वै वायुर्यत्प्राणो
 यद्दृतव्या उपधार्य प्राणभृतः (२) उपदधाति
 तस्मात्सर्वानृतूननु वायुरा वरीवर्ति वृष्टिसनीरुप
 दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोर्पदध्यादेक-
 मृतुं वर्षेदनुपरिहारः सादयति तस्मात्सर्वानृतू-
 न्वर्षति यत्प्राणभृत उपधार्य वृष्टिसनीरुप-
 दधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरिती पशवो
 वै वयस्यां नानामनसः खलु वै पशवो नाना-
 व्रतास्तेऽप एवाभि समनसः (३) यं काम-
 येतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधाय-
 पस्या उर्ष दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करो-
 त्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्या-
 दित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उर्ष दध्यात्सं-
 ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
 चतस्रः पुरस्तादुर्ष दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो
 रूपाणि द्वे शृङ्गे द्वे कृष्णे (४) मुधन्वतीभि
 वन्ति तस्मात्पुरस्तान्मुधा पञ्च दक्षिणायाः
 श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्पश्चाद्-

(स्वयमातृणायभिधानम्)

धी॒यान्पु॒रस्ता॑त्प्रवणः प॒शुर्व॑स्तो वय॒ इति॒
 दक्षि॑णेऽ॒स उ॒प द॑धाति वृ॒ष्णिर्व॑य इत्युत्तरेऽ॒-
 स॒वेव॒ प्रति॑ दधाति व्या॒घ्रो वय॒ इति॒ दक्षि॑णे
 प॒क्ष उ॒प द॑धाति ति॒ःहो वय॒ इत्युत्तरे॒ पक्ष॑-
 यो॒रेव॒ वी॒र्यं॑ दधाति पु॒रुषो॑ वय॒ इति॒ मध्ये॒
 तस्मा॑त्पु॒रुषः प॒शूना॑मधिपतिः (५) ॥

(कृष्णाय उपधार्यमाणभूतः समनसः ऋण्ये पुरुषो वय इति पञ्च व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) :

इन्द्रा॑ग्नी अव्य॒थमा॑नामि॒ति स्वय॑मातृ॒णाय॑
 मु॒प द॑धातिन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ वा इ॒मौ लो॒कौ वि॒धृ-
 ताव॑नयो॒र्लोकयो॑र्वि॒धृत्या॑ अ॒धृते॒व वा ए॒षा
 यन्म॑ध्य॒मा चि॒तिर॑न्तरि॒क्षमि॒व वा ए॒षेन्द्रा॑ग्नी
 इत्य॑हिन्द्रा॒ग्नी वै दे॒वाना॑मो॒जोभू॒तावो॑ज॒सैवैना॑-
 म॒न्तरि॑क्षे चि॒नुते॒ धृत्यै॑ स्वयमातृ॒णाय॑मु॒प द॑धा-
 त्यन्त॑रि॒क्षं वै स्वय॑मातृ॒णाय॑ऽन्तरि॒क्षमे॒वोप॑ ध॒त्तेऽ-
 श्वमु॑प (१) घ्रा॒पय॑ति प्रा॒णमे॒वास्यो॑ द॒धात्य॑-
 थो प्रा॒जाप॑त्यो वा अ॒श्वः प्र॒जाप॑तिनै॒वाग्नि॑
 चि॒नुते स्वय॑मातृ॒णाय॑ भ॒वति॑ प्रा॒णाना॑मु॒त्तमृ॑त्या
 अथो॑ सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्यानु॑ख्या॒त्ये दे॒वानां॑ वै
 सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॒तां दि॒शः स॑म॒वली॑यन्त॒ त
 ए॒ता दि॒शो अप॑श्यन्ता उ॒पा॒दध॑त॒ ताभि॑र्वै

ते दिशोऽहं हन्यादिश्या उपदधाति दिशां
विधृत्यै दश प्राणभृतः पुरस्तादुप (२)
दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तात्प्राणा
ज्योतिर्भतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात्प्राणानां
वागज्योतिरुत्तमा दशोप दधाति दशाक्षरा
विराड्विरादछन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ता-
द्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपाऽऽस्महे छन्दा-
सि पशुष्वजिर्मयुस्तान्बृहत्युदजयत्तस्माद्बार्ह-
ताः (३) पशव उच्यन्ते मा छन्द इति
दक्षिणत उप दधाति तस्मादक्षिणावृतो मासाः
पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देव-
तेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो
धत्ते तस्मादुत्तरतोभिप्रयायी जयति षट्त्रिं-
शत्सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्द-
साः स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः (४) उप-
धीयन्ते गच्छति स्वाराज्यः सप्त वाल्खिल्याः
पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात्सप्त वै शर्षिण्याः
प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय मुधाऽ-
सि राडिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति
पश्चात्प्राणानेवास्मै समीचो दधाति (५) ॥

(अथमुप पुरस्तादुप बार्हता एताश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अक्षण्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै यद्य॒ज्ञोऽकुर्व॑त॒ तदसृ॑रा अकुर्व॑त ते
 दे॒वा ए॒ता अक्ष॑ण्यास्तो॒मीया॑ अपश्य॒न्ता
 अ॒न्यथाऽनु॑च्यान्यथोपा॒दध॑त॒ तदसृ॑रा नान्ववा॒-
 य॒न्ततो॑ दे॒वा अ॒भ॒व॒न्पराऽसृ॑रा यदक्ष॑ण्यास्तो॒-
 मीया॑ अ॒न्यथाऽनु॑च्यान्यथोपा॒दधा॑ति॒ भ्रात॑व्या॒-
 भि॒मूत्ये॒ भव॑त्यात्मना॒ परा॑ऽस्य भ्रात॑व्यो भव॒-
 त्याश॑स्त्रि॒वादिति॑ पुरस्ता॒दुप॑ दधाति यज्ञ॒मुखं॑ वै
 त्रि॒वृत् (१) य॒ज्ञ॒मुख॑मेव पुरस्ता॒द्वि या॑तयति
 व्यो॒म सप्त॑दश इति॒ दक्षि॑णतोऽ॒ञ्जं वै व्यो॒माञ्जं॑
 सप्त॑दशोऽ॒ञ्जमे॒व दक्षि॑णतो॒ धत्ते॑ तस्माद्दक्षि॑णेना॒-
 ञ्म॒मय॑ते ध॒रुणं॑ एक॒विंश॑ इति॒ पश्चा॑त्प्रतिष्ठा
 वा एक॒विंशः॑ प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्च॑दश इत्यु॒-
 त्तर॑त ओजो॒ वै भान्त॑ ओजः पञ्च॑दश ओजं
 ए॒वोत्तर॑तो॒ धत्ते॑ तस्मादुत्तरतो॒भिप्र॑यायी जयति
 प्र॒तूर्ति॑रष्टादश इति॒ पुरस्ता॑त् (२) उप॑ दधाति
 द्वौ त्रि॒वृत्ता॒वभि॒पूर्व॑ यज्ञ॒मुखे॑ वि या॑तयत्य॒-
 भि॒वर्तः॑ स॒विंश॑ इति॒ दक्षि॑णतोऽ॒ञ्जं वा अ॒भि॒-
 व॒र्तोऽञ्जं॑ स॒विंशोऽञ्जमे॒व दक्षि॑णतो॒ धत्ते॑ तस्मा॒-
 दक्षि॑णेना॒ञ्म॒मय॑ते व॒र्चो द्वा॒विंश॑ इति॒ पश्चा॑त्
 द्विं॒शति॑र्द्वे तेन॒ वि॒राजो॑ यद्वे प्रतिष्ठा तेन॒
 वि॒राजो॑रे॒वाभि॑पूर्वम॒न्नाद्ये॑ प्रति तिष्ठति॒ तपो॑
 नव॑दश इत्युत्तर॑तस्तस्मात्स॒व्यः (३) ह॒स्तयो॑-
 स्तप॒स्वित॑रो योनि॒श्चतु॑र्विंश इति॒ पुरस्ता॑दुप॑

(अक्षण्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञ-
मुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति गर्भाः
पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं
पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणे-
नान्नमद्यत ओजस्विणव इति पश्चादिमे वै
लोकास्विणव एवैव लोकेषु प्रति तिष्ठति संभ-
रणस्योविंश इति (४) उत्तरतस्तस्मात्सव्यो
हस्तयोः संभार्यतरः क्रतुरेकत्रिंश इति पुर-
स्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञ-
मुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति ब्रध्नस्य विष्टपं
चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो
ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः प्रतिष्ठा त्रय-
स्त्रिंश इति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै नार्कः षट्त्रिंश
इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नार्कः सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(वै त्रिवृदिति पुरस्तात्सव्यस्योविंश इति सुवर्गो वै पञ्च व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञ-
मुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म
यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति

(अक्षण्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

नुचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो
 वै नुचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवास्मा अन्नमपि
 दधाति तस्माज्जातोऽन्नमत्ति जनित्रं स्पृतं
 सप्तदशः स्तोम इत्याहान्नं वै जनित्रम् (१)
 अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 द्दक्षिणेनान्नमद्यते मित्रस्य भागोऽसीति पश्वा-
 त्प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवा-
 स्मिन्दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकवि-
 ंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः
 प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो
 वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदशः
 (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोभि-
 प्रयायी जयति वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप-
 दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञ-
 मुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यात-
 यत्यादित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा
 आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविं-
 शोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नम-
 द्यतेऽदित्यै भागः (३) असीति पश्चात्प्रतिष्ठा
 वा अदितिः प्रतिष्ठा पुषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रति-
 ष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै
 देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो
 ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्धो ब्रह्म-
 वर्चसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्-

ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता यज्ञश्चतुष्टोम
 इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धर्मः
 (४) यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
 यातयति यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मा-
 सा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्मादक्षिणा-
 वृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव
 दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यत ऋभूणां
 भागोऽसीति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै विवर्तोऽष्टाचत्वा-
 रिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय
 तस्मादिमौ लोकौ समावर्तयौ (५) यस्य
 मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भव-
 त्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवतीदक्षिणतोऽ-
 स्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः
 पश्चात्प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरतो औ-
 जस्वेयं भवत्याऽस्यौजस्वी जायतेऽर्को वा
 एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छस्त्रं यदेषा
 विधा (६) विधीयतेऽर्क एव तदक्यमनु वि-
 धीयतेऽस्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा वि-
 धा विधीयते य उं चैनामेवं वेद सृष्टीरुप-
 दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे न वा इदं दिवा
 न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरप-
 श्यन्ता उपादधत ततो वा इदं व्यौच्छश्च-
 स्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथो तथ
 एवाप हते (७) ।

द॒शद॒शोप॑ द॒धाति॑ स॒वीर्य॑त्वाया॒क्ष्णयो॑प॒ दधा॑ति
 तस्मा॑द॒क्ष्णया॑ प॒शवोऽङ्गा॑नि प्र ह॑रन्ति प्र॒ति-
 ष्ठित्यै॑ या॒नि वै छ॒न्दांसि॑ सु॒वर्ग्या॑ण्यास॒न्तैर्दे॒वाः
 सु॒वर्गं लो॒कमा॑यन्तेनर्षयः (३) अ॒श्राभ्य॑न्ते
 तपो॑ऽतप्यन्त॒ तानि॑ तप॑साऽपश्यन्तेभ्य॒ एता॑
 इष्ट॑का नि॒रमि॑मतेव॒श्छन्दो॑ वरि॒वश्छन्द॑ इति॒ ता
 उपा॑दधत॒ ताभि॑र्वै ते सु॒वर्गं लो॒कमा॑यन्त्यदे॒ता
 इष्ट॑का उ॒पद॑धाति॒ यान्ये॒व छ॒न्दांसि॑ सु॒व-
 र्ग्याणि॑ तेरे॒व यज॑मानः सु॒वर्गं लो॒कमे॑ति य॒ज्ञेन॑
 वै प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑सृजत॒ ता स्तोम॑भागैरे॒-
 वासृ॑जत॒ यत् (४) स्तोम॑भागा उ॒पद॑धाति
 प्र॒जा ए॒व तद्यज॑मानः सृज॑ते बृह॒स्पति॑र्वा ए॒त-
 द्यज्ञ॑स्य तेजः॒ सम॑भरद्यत्स्तोम॑भागा यत्स्तोम॑-
 भागा उ॒पद॑धाति॒ स ते॒जस॑मे॒वाग्निं॑ चि॒नुते॑ बृह॒-
 स्पति॑र्वा ए॒तां य॒ज्ञस्य॑ प्र॒तिष्ठा॑मपश्यद्यत्स्तोम॑-
 भागा यत्स्तोम॑भागा उ॒पद॑धाति॒ य॒ज्ञस्य॑ प्र॒ति-
 ष्ठित्यै॑ स॒न्तस॒न्तोप॑ द॒धाति॑ स॒वीर्य॑त्वाय॒ तिस्रो॑ मध्ये
 प्र॒ति॒ष्ठित्यै॑ (५) ॥

(उत्तरतो धत्ते तस्मादुपधीयन्त कर्षयोऽसृजत यन्निचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

र॒श्मिरि॑त्ये॒वाऽऽदि॑त्यम॑सृजत॒ प्रेति॑रिति॒ धर्म॑-
 मन्वि॑तिरिति॒ दिवं॑ सं॒धिरि॑त्यन्त॒रिक्षं॑ प्र॒तिधि॑-

(स्तोमभागाख्येष्टकाभिधानम्)

रिति पृथिवीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनु-
वेति रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेत इति रुद्रान्तमु-
दीतिरित्यादित्यानोज इति पितृस्तनुरिति
प्रजाः पृतनापाडित पञ्चान्वेदित्योषधीरभि-
जिदसि युक्तग्रावा (१) इन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वे-
त्येव दक्षिणतो वज्रं पर्योहदभिजित्यै ताः
प्रजा अप्रप्राणा असृजत तास्वधिपातिरसीत्येव
प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं सःसर्प इति चक्षुर्व-
योधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः
पश्यन्तीः कृण्वतीर्न मिथुनी अभवन्तासु त्रि-
वृदसीत्येव मिथुनमदधात्ताः प्रजा मिथुनी (२)
भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सःरोहोऽसि नीरो-
होऽसीत्येव प्राजनयत्ताः प्रजाः प्रजाता न
प्रत्यतिष्ठन्ता वसुकोऽसि वेषश्रिरामि वस्यष्टि-
रसीत्येषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽ-
सि वेषश्रिरासि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता
एषु लोकेषु प्रति स्थापयति सात्माऽन्तरिक्षं
रोहति सप्राणोऽमुष्मिँल्लोके प्रति तिष्ठत्यव्य-
धुंकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद (३) ॥

(युक्तग्रावा प्रजा मिथुन्यन्तरिक्षं द्वादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(नाकसदादिपञ्चाविष्टकाभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) :

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तर्ना-
 कसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसदं उपदधाति नाकस-
 द्भिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै
 लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं
 भवति यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसदं
 उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठानां
 वा एतत्तेजः संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदः (१)
 उपदधाति पृष्ठानामिव तेजोऽव रुन्धे पञ्चचोडा
 उप दधात्यप्सरसं एवैनमेता भुता अमृषि-
 ल्लोक उप शेरेऽथो तनुपानीरिवैता यजमानस्य
 यं द्विष्यात्समुपदधन्द्वायेदेताभ्य एवैनं देव-
 ताभ्य आ वृश्वाति ताजगार्तिमार्छत्युत्तरा नाक-
 सद्भ्य उप दधाति यथा जायामानीय गृहेषु
 निषादयति तादृगेव तत् (२) पश्चात्प्राचीमुत्त-
 मामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते
 स्वयमातृणां च विक्रणीं चोत्तमे उप दधाति
 प्राणो वै स्वयमातृणाऽऽयुर्विक्रणीं प्राणं चैवाऽऽ-
 युश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्राणश्चाऽऽयुश्च
 प्राणानामुत्तमौ नान्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्या-
 यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् (३) च
 यजमानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात्तस्मा-
 चान्योत्तरेष्टकोपधेया स्वयमातृणामुप दधा-
 त्यसौ वै स्वयमातृणाऽमूमेवोप धत्तेऽश्वमुप

(छन्दोभिषेष्टकामिधानम्)

प्रापयति प्राणमेवास्यौ दधात्यथो प्राजापत्यो
वा अश्वः प्रजापतिनैवाभिं चिनुते स्वयमातृणा
भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लो-
कस्यानुस्वात्या एषा वै देवानां विक्रान्तिर्य-
द्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विक्रा-
न्तिमनु वि क्रमत उत्तरत उप दधाति तस्मा-
दुत्तरत उपचारोऽभिवायुप्रती भवति समि-
द्धयै (४) ॥

(संभूतं यचाकसदो यचाकसदस्तत्पशूनामेषा वै द्वाविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

छन्दास्स्युप दधाति पशवो वै छन्दांसि
पशूनेवाव रुन्धे छन्दांसि वै देवानां वामं
पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एतां ह वै
यज्ञसैनश्चैत्रियायणश्चितिं विदां चकार तथा वै
स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव
रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै
गायत्री तेज एव (१) मुखतो धत्ते मूर्धन्व-
तीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति
त्रिष्टुभ उप दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव
मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै
पशवः पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति
प्राणा वा अनुष्टुप्प्राणानामुत्सृष्ट्यै बृहती-

(सयुगादीष्टकात्रयाभिधानम्)

रुग्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तीरिति विष्णुरूपाणि
 छन्दास्स्युप दधाति विष्णुरूपा वै पशवः पशवः
 (२) छन्दांसि विष्णुरूपानेव पशूनव रुन्धे
 विष्णुरूपमस्य गुहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते
 य उ चैनामेवं वेदातिच्छन्दसमुप दधात्यति-
 च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरवैनं
 छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदति-
 च्छन्दा यदतिच्छन्दसमुपदधाति वर्ष्मैवैनं स-
 मानानां करोति द्विपदा उप दधाति द्विपाद्य-
 जमानः प्रतिष्ठित्यै (३) ।

(तेज एव पशवः पशवो यजमान एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत्सयुजो
 नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं वृज्जीरन्यत्सयुजं
 उपदधात्यात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नामिना
 व्युध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्रावभिः संतत एव-
 मेवैताभिरग्निः संततोऽग्निना वै देवाः सुवर्गं
 लोकमायन्ता अमूः कृत्तिका अभवन् यस्यैता
 उपधीयन्ते सुवर्गमेव (१) लोकमेति गच्छति
 प्रकाशं चित्रमेव भवति मण्डलेष्टका उप दधा-
 तीमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका-

(वृष्टिसन्यादीष्टकापञ्चकाभिधानम्)

देवपुरा देवपुरा एव प्र विंशति नाऽऽतिमाच्छ-
त्याभिं चिक्यानो विश्वज्योतिष उप दधातीमा-
नेवैताभिर्लोकान्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणा-
नेवैता यजमानस्य द्वाधत्येता वै देवताः सुव-
र्ग्यास्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति (२) ॥

(सुवर्गमेव ता एव वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वृष्टिसनीरुपं दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदे-
कधोपदध्यादेकमुतं वर्षेदनुपरिहारं सादयति
तस्मात्सर्वानुतन्वर्षति पुरोवातसन्निरीत्याहै-
तद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे संया-
नीभिर्वै देवा इमाल्लोकान्तममंयुस्तत्संयानी-
नां संयानित्वं यत्संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु
नावा संयात्येवम् (१) एवैताभिर्यजमान
इमाल्लोकान्तं याति भ्रुवो वा भ्रुवोऽभ्येत्यंयानी-
नीर्यत्संयानीरुपदधाति भ्रुवमेवैतमभ्य उप
दधात्युत यस्यैतामूर्पहितास्वापोऽभिः हरन्त्य-
हंत एवास्याभिरादित्यष्टका उप दधात्यादित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते याऽलं भूत्यै सन्भूतिं
न प्राप्नोत्यादित्याः (२) एवैवं भूतिं गमय-

न्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽभि-
 चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसा-
 वेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवा-
 नाः रोचत एवमेवैष मनुष्याणाः रोचते घृते-
 ष्टका उप दधात्येतद्वा अभेः प्रियं धाम यद्युतं
 प्रियेणैवेनं धाम्ना समधंयति (३) अथो
 तेजसाऽनुपरिहारः सादयत्यपंरिवर्ममेवास्मि-
 न्तेजो दधाति प्रजापतिराग्निमचिनुत स यशसा
 व्याधृत स एता यशोदा अपश्यत्ता उपाधत्त
 ताभिर्वै स यश आत्मजधत्त ययशोदा उप-
 दधाति यश एव ताभिर्यजमान आत्मन्धत्ते
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुष-
 स्तस्मिन्यशो दधाति (४) ॥

(एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकात्रपञ्चाशच्च) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयत्ता आसन्कनीयाः सो देवा
 आसन्भूयाः सोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका
 अपश्यन्ता उपाधत्त भूयस्कृदसीत्येव भूयाः-
 सोऽभवन्वन्स्पतिभिरोषधीभिर्वारिवस्कृदसीतीमा-
 मजयन्प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्ब्रूध्वाऽ-
 सित्यममजयन्तारिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदित्यन्त-

(अश्वमेधविधिः)

रि॒क्षम॑ज॒यन्त॑तो दे॒वा अ॑म॒वन् (१) परा॑ऽ-
सु॒रा यस्यै॑ता उ॒पधी॑यन्ते भू॒याने॒व भ॑वत्य॒मी-
मा॒लौका॑न्ज॒यति॒ भव॑त्यात्म॒ना परा॑ऽस्य॒ भ्रातृ॑-
व्यो भ॑वत्य॒प्सु प॑दासि इ॒येन॒ स द॑सीत्या॒हेत॒द्वा अ॒-
ग्ने रू॒पः रू॒पेणै॒वाग्नि॑म॒व रु॒न्धे पृ॒थिव्या॑स्त्वा
द्र॒विणे सा॑द॒यामी॒त्याहे॒माने॒वैता॒मि॒लौका॑न्द्र॒वि-
णा॒वतः कुरु॑त आ॒युष्या॑ उ॒प द॑धात्या॒युरे॒व (२)
अ॒स्मिन् द॑धात्य॒ग्ने यत्ते॒ परः॑ ह॒न्नामे॒त्याहे॒तद्वा
अ॒ग्नेः प्रि॒यं धाम॑ प्रि॒यमे॒वास्य॑ धा॒मोपा॑ऽऽप्नोति
तावे॒हि सः र॑भाव॒हा इत्या॑ह॒ व्ये॒वैनैन॑ परि
धत्ते॒ पाञ्च॑ज॒न्येष्व॒प्ये॒ध्यम् इत्या॑हे॒ष वा अ॒ग्निः
पाञ्च॑ज॒न्यो यः पञ्च॑चि॒तीक॒स्तस्मा॑दि॒वमा॑ह॒त॒न्या
उ॒प द॑धात्येतद्वा ऋ॒तुना॑ प्रि॒यं धाम॑ य॒ह॒त॒न्या
ऋ॒तुना॑मे॒व प्रि॒यं धामा॑व॒ रुन्धे सु॒मेक॑ इत्या॑ह
सं॒वत्स॒रो वै सु॒मेकः॑ सं॒वत्स॒रस्यै॒व प्रि॒यं धामो॑-
पा॑ऽऽप्नोति (३) ।

(अश्व॒व॒चार्य॑रे॒वत॑न्या उ॒प षड्विं॑शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाहके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्र॒जाप॑तेर॒क्ष्यश्व॑य॒त्तपर॑ऽप॒तत्तद॑श्वोऽम॒वप॑द॒श्व-
य॒त्तद॑श्वस्याश्व॒त्वं तद्दे॒वा अ॑श्वमे॒धेने॒व प्र॑त्य॒दधु॑-

रेप वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते
 सर्व एव भवति सर्वस्य वा एषा प्रार्थश्चित्तिः
 सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा
 अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महृत्यामतरन्सर्वं पाप्मा-
 नम् (१) तरति तरति ब्रह्महृत्यां योऽश्वमे-
 धेन यजते य उ चैनमेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजाप-
 तेरक्ष्यश्वयत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽव द्यन्ति दाक्षि-
 णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटौ भवत्यप्सुयो-
 निर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्व एवेनं योनौ
 प्रति धापयति चतुष्टोमः स्तोमो भवति सर-
 इह वा अश्वस्य सकथ्याऽवृहचदेवाश्चतुष्टोमे-
 नैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य
 सर्वत्वार्य (२) !

(सर्वं पाप्मानमवृहद्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञ इन्द्राग्नी देवा वा अक्षणास्तोमीया अग्नेर्भागोऽस्यग्ने जातान्-
 श्मिरिति नाकसद्भिश्छन्दांसि सर्वाभ्यो बृष्टिसनीर्देवासुराः कनीयास्तः प्रजा-
 पतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञो देवा वै यस्य मुख्यवतीनांकसद्भिरेवैताभि-
 रष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इतिकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अश्वमेधविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

चितिराद्या द्वितीये स्वात्तृतीये तु चतुष्टयम् ।

द्वादशानुवाकाः स्युः प्रथमे त्विष्टका इमाः ॥

आश्विन्यश्च तथर्तव्याः प्राणभृतसंज्ञकास्तथा ।

अपस्याश्च वयस्याश्च द्वितीयस्यां चितौ श्रुताः ॥

द्वितीये स्वयमातृण्णा दिश्याः प्राणभृतस्तथा ।

बृहत्यो वालखिल्याश्च तृतीयस्यां चिताविमाः ॥

तृतीयतुर्ययोरिष्टयास्तोमयाश्च सृष्टयः ।

व्युष्टयश्चेष्टकाः प्रोक्ताश्चतुर्थ्यां च चिताविमाः ॥

पञ्चमे त्वत्तपत्नारूपा विराडारूपाश्च वर्णिताः ।

षष्ठे तु स्तोमभागरूपा नाकसत्संज्ञकास्तु याः ॥

चोडारूपाः स्वयमातृण्णा विकर्णी ताश्च सप्तमे ।

छन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चम्यां तु चिताविमाः ॥

अथावशिष्टाः कथ्यन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।

सयुजो मण्डलारूपाश्च विश्वज्योतिष इत्यमूः ॥

नवमे दशमे वृष्टिसनिसंयानिकाभिधाः ।

आदित्यारूपा घृतारूपाश्च यशोदाश्चेति वर्णिताः ॥

एकादशे तु भूपस्कृदग्निरूपाभिधा अपि ।

ब्रविणोदास्तथाऽऽयुष्याः स्यादग्निहृदयाभिधा ॥

ऋतव्याश्चेत्येवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।

द्वादशे त्वश्वमेधस्य विधिरित्यत्र निर्णयः ॥

तमिममश्वमेधं विधत्ते—

प्रजापतेरक्षिति । प्रजापतेश्चतुर्मुखस्याक्षिगोळकं केनापि व्यापिनोऽष्टनम-
भूत् । वञ्च भूमौ पतितं तदश्वरूपेणाऽऽविर्बभौ । यस्मात्कारणादश्वयत्तस्मात्कारणा-
त्तत्त उत्पन्नस्य प्राणिनोऽश्वनाम संपन्नम् । ततो देवाः प्रतीकारं विचार्याश्वमे-

(अश्वमेधविधिः)

धमनुष्ठाय तेनाश्वमेधसामर्थ्येन तस्मज्जापतेराक्षि समादधुः । तस्मादेवं पशस्तत्वादश-
मेधेन यजेत । स च यष्टा प्रजापतिं संपूर्णं करोति । स्वयं च प्रजापतिमाप्नोति
सर्वारम्भको भवति । तदेवं सर्वभावमाप्नोत्यर्थमश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थमश्व-
मेधकृतं तदुपासनं च विधत्ते—

सर्वस्य वा इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैवा सर्वस्य पाप्मन उपपातकरू-
पस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच, सर्वस्य व्याधिजातस्य तज्जे-
तुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं मेधजम् । अत एवेदानीं तना देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्य-
जन्मन्येतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परि-
हृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकृतुना यजेते सोऽयमुपपातकमहापातके
तरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च
द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालो-
चनया संपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु तप्तमकाण्डस्यान्तिमानुवाके—“यो वा अश्व-
स्य मेधस्य शिरो वेद ” इत्यस्मिन्निधायते । चोदकप्राप्तं दक्षिणावदानं
वाधितुं विधत्ते—

उत्तरं वै तदिति । यस्मात्प्रजापतेरुत्तरभागवर्ति वामाक्षि उच्छूनयम-
वत्तस्मादश्वसंघमिधो हविषोऽवदानमप्युत्तरस्यां दिशि कर्तव्यम् । अन्येषामश्व-
व्यतिरिक्तानां पशूनां दक्षिणस्यां दिशवदानम् । अत एव सूत्रकार आह—
“पशुकाल उत्तरत उपरिष्ठादग्नेर्वैतसे कटेऽश्वं प्राञ्चं यथाऽङ्गं चिनोति एवं
पुरस्तात्पश्यञ्च तूपरं पश्चात्प्राचीनं गोमृगं दक्षिणतः षष्ठशस्त्रास्वितरान्पशूना-
स्तादपि ” इति । हविःसादनाधारं विधत्ते—

वैतसः कट इति । अप्सु जलेषु योनिर्निवासस्थानं यस्यासावप्सुयोनिः ।
वडवा हि तमुज्जलेष्ववतिष्ठते । वैतसस्योदकजन्यत्वं प्रसिद्धम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“शोभते प्रेतायते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वो रथंवरसामा ”
इति । गोतमेन दृष्टो यो चतुष्टोमारूपावेकाहकृत् तयोर्मध्ये यः पूर्वश्चतुष्टोमः
सोऽत्र कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तमिमं विधत्ते—

चतुष्टोमः स्तोम इति । चत्वारः स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशो
यस्मिन्चतुष्टोमे विद्यन्ते सोऽयं चतुष्टोमः । द्वितीयेन स्तोमशब्देन विशेष्य-

(अश्वमेधविधिः)

मृतोऽग्निष्टोमो लक्ष्यते । भीमसेनो भीमः सत्यभामा भामेतिवज्रिवृदाग्निष्टोम इत्यत्र विधानात् । एकस्तोमकोऽपि कश्चिदग्निष्टोमो विद्यते तद्व्यावृत्तये चतुष्टोम इति विशिनष्टि । त्रिसुर्यात्मकस्याश्वमेधस्य प्रथममहश्चतुष्टोमरूपं कुर्यात् । तस्य शब्देन कृकलासोऽभिधीयते । स कदाचिदश्वस्य सक्थिमदेशमारुह्य तस्य सक्थिमांसमुद्यम्य भक्षितवान् । तच्च सक्थिरूपं विकल्मश्रुं देवाश्चतुष्टोमेनैव समादधुः । तस्मादयं चतुष्टोमोऽश्वस्य संपूर्तये भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देवादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्राजाभिराजपरमेभरस्य
श्रीवीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

*दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्ते न व्य॑जयन्त॒ स
 ए॒ता इन्द्र॑स्तनूर॑पश्य॒ता उपा॑धत्त॒ तामि॒र्वै स
 तनु॑वामिन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मा॒त्मन्ध॑त्त॒ ततो॑ दे॒वा अ॒भ-
 व॒न्परा॑ऽसुरा॒ यदिन्द्र॑तनूरु॑प॒दधा॑ति॒ तनु॑वमे॒व ता-
 भिरिन्द्रि॒यं वी॒र्यं य॑ज॒मान आ॒त्मन्ध॑त्तेऽथो से-
 न्द्रमे॒वाग्निः॑ स॒तनुं चि॑नुते॒ भव॑त्या॒त्मना॒ परा॑ऽस्य
 भा॒र्तव्यः (१) भ॒वति॒ यज्ञो दे॒वेभ्यो॑ऽपा॒क्राम-
 त्तम॑व॒रुधं॑ ना॒शक्नु॑वन्त॒ एता॑ य॒ज्ञत॑नूर॑पश्य॒न्ता
 उपा॑धत्त॒ तामि॒र्वै ते य॒ज्ञमवा॑रु॒न्धत् यय॑ज्ञत॒-
 नूरु॑प॒दधा॑ति॒ यज्ञमे॒व ताभि॑र्य॒जमा॑नोऽव॒ रुन्धे
 अ॒यास्त्रि॑ःश॒तमु॑षं॒ दधा॑ति॒ त्रया॑स्त्रि॑ःश॒द्वे दे॒वता॑
 दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रु॒न्धेऽथो॑ सा॒त्मान॑भे॒वाग्निः॑ स॒तनुं
 चि॑नुते॒ सात्मा॑ऽमु॒ष्मिँल्लो॑के (२) भ॒वति॒ य
 एवं वे॒द ज्योति॑ष्मती॒रुपं॑ द॒धाति॒ ज्योति॑रे॒वा-
 स्मि॒न्दधा॑त्ये॒ताभि॒र्वा अ॒ग्निश्चितो॑ ज्व॒लति॒ तामि॑-
 रे॒वेन॑ः स॒मिन्ध॑ उ॒भयो॑र॒स्मै लो॒कयो॑ज्योति॑र्भ-
 ष॒ति नक्ष॑त्रेष्ट॒का उ॑षं॒ दधा॑त्ये॒तानि॒ वै दि॒वो
 ज्योती॑ःषि॒ तान्ये॒वाव॑ रु॒न्धे सु॒कृता॑ वा ए॒तानि॒
 ज्योती॑ःषि॒ यन्नक्ष॑त्राणि॒ तान्ये॒वाऽऽप्नो॑त्यथो

* एतदाद्येकादशानुवाकभाष्यं चतुर्थकाण्डस्यचतुर्थप्रपाठकाष्टमानुवाकमारभ्य काण्ड-
 समाप्तिपर्यन्तं वर्तते, तच्चत्र द्रष्टव्यम् ।

(ऋतव्यादीष्टकात्रयप्रोक्षणयोरभिधानम्)

अनूकाशमेवैतानि (३) ज्योतींषि कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्यानुरूप्यात्यै यत्संस्पृष्टा उप-
दध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः
स्यादसंस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव
लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुर-
स्तादन्याः प्रतीचीरूपं दधाति पश्चादन्याः
प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च
नक्षत्राण्या वर्तन्ते (४) ॥

(भ्रातृव्यो लोक एवैतान्येकचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ऋतव्या उप दधात्यतुनां कलृप्त्यै द्वंद्वमुप
दधाति तस्माद्द्वंद्वमुतवोऽधृतेव वा एषा यन्म-
ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वंद्वमन्यासु
चित्तीषूप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्तः-
श्लेषणं वा एताश्चित्तीनां यदृतव्या यदृतव्या
उपदधाति चित्तीनां विधृत्या अवकामनूपं
दधात्येषा वा अग्नेर्योनिः सयोनिसू (१)
एवामि चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स
ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना
एवं वेदादिति संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै
नुदते योऽभि चित्त्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च
पूर्वाश्वितयो भवन्त्यथ पृष्ठीं चित्तिं चिनुते

पहवा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति
 तिष्ठत्येता वै (२) अधिपत्नीनामेष्टका
 यस्यैता उपवीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां
 भवति यं द्विष्यात्तमुपदधेध्यायेदेताभ्य एवैनं
 देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्छत्यङ्गि-
 रसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृ-
 तिरासीत्तामृषिभ्यः प्रत्यौहन्ताद्विरण्यमभवद्य-
 द्विरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो
 भेषजमेवास्मै करोति (३) अथो रूपेणैवै-
 नः समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोक-
 मिति साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः
 प्रजापतेराप्त्या इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
 सन्त्वित्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं
 कामदधां अमुत्रामुष्मिँल्लोक उपतिष्ठन्ते (४) ॥

(सयोनितेता वै करोत्येकानचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि
 सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्स-
 त्वेव वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै
 यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
 येच्छतरुद्रार्थं जुहोति भागधेयेनैवैनः शम-

१ (हतरुद्रीयहोनाभिधानम्)

यति नाऽऽर्तिमाछत्यध्वर्युनं यजमानो यद्ग्रा-
म्याणां पशूनाम् (१) पर्यसा जुहुयाद्ग्रा-
म्यान्पशून्नुचापयेद्यदारण्यानामारण्याभ्यर्तिलय-
वाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न
ग्राम्यान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्यानथो सत्त्वा-
हुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्व गवीधुकाश्वेत्यजक्षीरेण
जुहोत्याग्नेयी वा एषा यद्जाऽऽहुत्यैव जुहोति
न ग्राम्यान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्यानाङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तः (२) अजायां धर्मं प्राप्ति-
श्चन्त्सा शोचन्ती पूर्णं पराऽजिहीत सांऽऽर्कीऽ-
भवत्तद्वर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनि-
त्वायोद्धृतिष्ठजुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
यामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्ट-
कायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते त्रेधा-
विभक्तं जुहोति त्रयं इमे लोका इमानेव लो-
कान्समावर्दीयान्करोत्यित्यग्रे जुहोति (३)
अथेयत्यथेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं
लोकेभ्यः शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीजुहो-
ति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं
शमयति यदनुपरिकामं जुहुयादन्तरवचारि-
णं रुद्रं कुर्यादथो सत्त्वाहुः कस्यां वाऽहं
दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिकाममेव होतव्यं
मपरिवर्गमेवैनं शमयति (४) एता वै देव-
ताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाच-

(पत्थिचनावामिधानम्)

याति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति यं द्वि-
 ष्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशु-
 रभितीष्ठति स आर्तिमार्छति (५) ॥

(पशूनां पन्तोऽग्ने जुहोत्यपरिवर्गमेवैनं शमयति विश्वं च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अश्मन्नूर्जमिति परि पिश्वति मार्जयत्येवैन-
 मथो तर्पयत्येव स एनं तुमोऽक्षुध्यन्नशोचन्नमु-
 ध्मिह्लोक उप तिष्ठते तृप्यति प्रजया पशु-
 भिर्य एवं वेद तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः स-
 रराणा इत्याहान्न वा ऊर्गन्नं मरुतोऽन्नमेवाव-
 रुन्धेऽश्मस्ते क्षुदमं ते शुक् (१) ऋच्छतु
 यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च
 शुचा चार्पयति त्रिः परिपिश्वन्पर्येति त्रिवृद्धा
 अग्निर्यावानेवामिस्तस्य शुचं शमयति त्रिः
 पुनः पर्येति पदसं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋत-
 भिरेवास्य शुचं शमयत्यपां वा एतत्पुष्पं
 यद्वैतसोऽपाम् (२) शरोऽवका वेतसशा-
 खया चारवकाभिश्च वि कर्पत्यापो वै शान्ताः
 शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति यो वा अग्निं
 चितं प्रथमः पशुराधिकामतीश्वरो वै त-
 शुचा प्रदहो मण्डूकेन वि कर्पत्येव वै पशूनाम-

(व्याघारणायाभिधानम्)

नुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो
 नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयत्यष्टाभिर्वि कर्षति
 (३) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तस्य शुचः शमयति पावकवतीभिरञ्ज-
 वे पावकोऽन्नैवास्य शुचः शमयति मृत्युर्वा
 एष यद्वाग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं काष्ठी
 उपानहापुपं मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्तेऽ-
 न्तर्धृत्योर्धत्तेऽन्तराद्यादित्याहुरभ्यामुपमुञ्चतेऽन्यां
 नान्तः (४) एव मृत्योर्धत्तेऽवाग्नाय
 रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य
 हि वसिष्ठाः समुपचरन्त्यन्यं ते अस्मत्तपन्तु
 हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्प-
 यति पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहाञ्ज-
 वे पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वाभ्यामर्धिं कामति
 प्रतिष्ठित्या अपस्यवतीभ्याः शान्त्यै (५) ॥
 (शुभे तसोऽपार्षष्टाभिर्वि कर्षति नान्तरेकाजर्षश्चाशन्व) ।
 इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नुषदे वाडिति व्याघारयति पङ्क्त्याऽऽ-
 हुत्या यज्ञमुस्तमा रमतेऽक्षण्या व्याघारयति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
 ष्ठित्यै यद्वपदकृयांयातयामाऽस्य वषदकार-
 स्याद्यन्न वषदकृयांद्रक्षांसि यज्ञः इन्द्र्यवं-

ङिर्याहं परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यात-
 यामा वषट्कारो भवति न यज्ञः रक्षांति
 मन्ति हुतादो वा अन्ये देवाः (१) अहुता-
 दोऽन्ये तानमिच्छिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा
 देवानामिति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुताद-
 श्वेव देवानहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यज-
 मानं प्रीणन्ति दध्नैव हुतादः प्रीणाति मधु-
 पाऽहुतादो ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्व्याघारण्यं
 मधु यद्वध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावसृद्ध्यै
 शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः (२) वै शुमुष्टिः
 संयोनित्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचार-
 मवोक्षत्यपरिवर्गमेवैतान्प्रीणाति वि वा एष
 प्राणैः प्रजयां पशुभिर्क्रंध्यते योऽमिं चिन्वन्न-
 धिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणाने-
 वाऽऽत्मन्धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा
 वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्त
 इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रः (३) हतः पौंडशभि-
 र्भोगरसिनात्स एताममयेऽनकिवत आहुतिम-
 पश्यत्तामजुहोत्तस्याभिरनीकवान्स्त्वेन भागधे-
 येन प्रीतः पौंडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्दे-
 श्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यत यदमयेऽनी-
 कवत आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्स्त्वेन
 भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वक-
 र्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत चिरं

(समिदाधानादिविधिः)

पाप्मनः (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहु-
याच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत
ताजक्पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्या-
नुकृत्य जुहयात्ताजमेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो
सलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयो-
वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(देवाः पाजापत्यो वृत्रभिरं पाप्मनभत्वारिशास्त्रं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति
यथा जनं यतेश्वसं करोति तादृगेव तत्तिष्ठ
आ दधाति त्रिवृद्धा अग्निर्वावानेवाग्निस्तस्मै
मागधेयं करोत्यौकुम्बरीर्भवन्त्युग्वां उदुम्बर
ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यहुं त्वा विश्वे देवा
इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैः (१)
एवैनमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह य-
स्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्ध-
यति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह
दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवतेऽपामंति दुर्मंति
पार्धमाना इत्याह रक्षसामर्पहत्यै रायस्पोषं
यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः
(२) पशुनेवाव रुन्धे पद्मिहंरति पद्मवा
ऋतव ऋतुभिरेवैनं हरति द्वे परिगृह्यवती मव-

(समिदाषामादिभिः)

तो रक्षसामपहत्यै सूर्यराश्मिहर्केशः पुरस्ता-
 दित्याह प्रसृत्यै ततः पावका आशिषो नो
 जुषन्तामित्याहाज्ञं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे
 देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एतदप्रतिरथ-
 मपश्यन्तेन वै तैऽप्रति (३) असुरानजयन्त-
 दप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो
 होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृग्यान्ज-
 यत्यथो अनभिजितमेवामि जयति दशर्च
 भवति दशाक्षरा विराड्विराजेमौ लोको विधु-
 तावनयोलोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा विरा-
 डन्नं विराड्विराज्येवाज्जाये प्रति तिष्ठत्यसदिव
 वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवाऽऽभीध्रमाभीध्रे (४)
 अश्मानं नि दधाति सत्त्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
 विमानं एष दिवो मध्यं आस्त इत्याह व्यैवे-
 तया मिमीते मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मे-
 त्याहाज्ञं वै पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे चतसृभिरा
 पुच्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवेन्द्रं
 विम्बा अवीवधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्तते वाजा-
 नाः सत्पतिं पतिम् (५) इत्याहाज्ञं वै
 वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सुम्नहृयंज्ञो देवाः आ चं
 वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुम्नं प्रजामेव
 पशूनात्मन्धत्ते यक्षदमिर्देवो देवाः आ चं
 वक्षदित्याह स्वगाकृत्यै वाजस्य मा प्रसुवेनो-
 दग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आदित्य उग्र-

(चितो वह्निक्षेपाविधिः)

जुह्याम एष निम्रोचन्निग्राभो ब्रह्मणेवाऽऽत्मा-
नमुदगृह्णाति ब्रह्मणा आर्तव्यं नि गृह्णाति (६) ।

(पाणैः पोषोऽपत्याग्निं पतिमेष दक्षं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देव-
लोकमेवैतयोपावर्तते कर्मध्वमग्निना नाकमि-
त्याहेमानेवैतया लोकान्कर्मते पृथिव्या अह-
मुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोका-
न्त्समारोहति सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुव-
र्गमेवैतया लोकमेत्यग्नेः प्रेहि (१) प्रथमो
देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु चक्षु-
दधाति पञ्चभिरधि कामति पाङ्क्तो यज्ञो-
पावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति नक्तो-
पासेति पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रत्या अग्ने सह-
स्त्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्स्ये-
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याहानं वे-
वाजोऽन्नमेवाव (२) रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्ब-
रीः स्वयमातृण्यायां जुहोत्यूर्ध्वं दध्नुर्गुद्वि-
रोऽसौ स्वयमातृण्याऽमुण्यामेवोर्जं दधाति तः
स्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवामस्तिसृभिः साव-
यति त्रिवृद्धा अभिर्यावानेवामिस्तं प्रतिष्ठा गम-

(चितौ बह्विधेपविधिः)

यति प्रेङ्गो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदम्बरीमा
 दधात्येषा वै सुभी कर्णकावत्येतथा ह स्म
 (३) वै देवा असुराणां शततर्हास्तु हन्ति
 यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतध्नीं
 यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या अछम्ब-
 द्दकारं विधेम ते परमे जन्मजम् इति वैकङ्क-
 तीमा दधाति भा एवाव रुन्धे तां संवितुर्वरे-
 ण्यस्य चित्रामिति शभीमयी शान्त्या अग्नि-
 वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे
 ताम् (४) सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामित्याहेप
 वा अग्नेदोहस्तमस्य कण्वं एव श्रायसोऽवेत्तेन
 ह स्मैनं स दुहे यदेतया समिधमादधात्य-
 ग्निचिदेव तदाग्निं दुहे सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वा इत्याह सप्तैवास्थ साभानि त्रीणाति पूर्णया
 जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः
 (५) आप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्या अग्नि-
 देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु प्राविशज्जुह्व-
 न्मनसा दिशो ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे
 दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्तेजश्चैवास्मा
 इन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वादशकपालो वैश्वान-
 नरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽ-
 ग्निर्वैश्वानरः साक्षात् (६) एव वैश्वानरमव
 रुन्धे यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विकस्तिः सा य-

(वसोर्धाराभिधानम्)

ज्ञस्य दधिहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै राष्ट्रं
वै वैश्वानरो विण्मरुतो वैश्वानरः हत्वा मारुता-
न्जुहोति राष्ट्र एव विशमनुं बध्नात्युन्नेवैश्वान-
रस्याऽऽश्रावयत्युपाश्रु मारुतान्जुहोति तस्मा-
द्राष्ट्रं विशमतिं वदति मारुता भवन्ति मरुतो
वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यवि-
शमवं रुन्धे सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो
गणश एव विशमवं रुन्धे गणेन गणमनुदृत्य
जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(अग्ने प्रेक्षध्व स्म दुहे तां पजापतेः साक्षान्मनुष्यविग्रमेकविंशतिथ्यः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

वसोर्धारां जुहोति वसोर्धे धाराऽमादिति वा
एषा हूयते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिहोके
पिन्वमानोपतिष्ठत आज्येन जुहोति तेजो वा
आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजमैवास्मै तेजोऽवं
रुन्धेऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवावं
रुन्धे यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि
(१) छिन्यामिति विश्राहं तस्य जुहु-
यात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि छिन्नान्ति यं
कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यः सं तनुयामिति
संततां तस्य जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यः सं
तनोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादशं मासाः

सँवासरः सँवासरणेवास्मा अन्नमव रुन्धेऽन्नं
 च मेऽलुच म इत्याहितद्वै (२) अन्नस्य रूपं
 रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्निश्च म आपश्च म इत्या-
 हेषा वा अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धेऽ-
 धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वे-
 षामधमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयि-
 ठमाकम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नपरिष्ठा-
 दधाति यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः (३) वै
 यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य
 रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धेऽवभृथश्च मे स्व-
 गाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे
 धर्मश्च म इत्याहितद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपे-
 णैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ऋक्च मे सामं च
 म इत्याह (४) एतद्वै छन्दसा रूपं रूपे-
 णैव छन्दास्यव रुन्धे गमश्च मे वत्साश्च म
 इत्याहितद्वै पशूना रूपं रूपेणैव पशूनव
 रुन्धे कल्पान्जुहोत्यकलस्य कल्पत्यै युग्मदयुजे
 जुहोति मिथुनत्वार्योत्तरावती भवतोऽभिका-
 न्त्या एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं
 वा एका च तिस्रश्च (५) मनुष्यछन्दसं
 सतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं
 चाव रुन्धे आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति त्रयस्त्रिं-
 शदे देवता देवता एवाव रुन्धे आऽष्टाचत्वा-

(वाजप्रसवीयाभिधानम्)

रि०शतो जुहोत्यष्टाचत्वारि०शदक्षरा जगती
जगताः पशवो जगत्यैवास्मै पशुनव रुन्धे
वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति (६) ॥

(वि वै पशः सार्धं च प इत्याह च विसृजेकानपश्चसृज्य) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाहके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्निर्देवेभ्योऽपाक्नामद्भागधेयमिच्छमानस्तं
देवा अन्नवन्नपं न आ वर्तस्व हव्यं नो वहति
सोऽन्नवीद्वरं वृणौ मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहव-
न्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं जुहवति यद्वा-
जप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धय-
त्यथो अभिपेक एवास्य स चतुर्दशमिजुहोति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त (१) आरण्या
उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्न-
स्यान्नस्यावरुद्ध्या ओदुम्बरेण कुवेण जुहो-
त्युर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जैवास्मा ऊर्गन्नमन्नमव-
रुन्धेऽग्निर्वै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्या-
णां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धाविदवरुद्धः स-
स्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्ष यद्वावेद्वन्नायाद्वेदु-
पार्वतेताज्ञायमेवामि (२) उपावर्तते नक्तो-
पासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पर्यसा जुहोत्य-
हैवास्मै रात्रिं प्र दापयति राशियाऽहरहोरात्रे

(अग्निसंयोजनाभिधानम्)

ए॒वास्मै॑ प्र॒त्ते का॒र्मम॒न्त्राय॑ दु॒हाते॑ रा॒ष्ट्रभू॒तौ जु॒-
 होति॑ रा॒ष्ट्रमे॒वाव॑ रु॒न्धे प॒द्मभिर्जु॑होति॒ पद्वा॑
 ऋत॑व॒ ऋतु॑ष्वेव॒ प्रति॑ ति॒ष्ठति॒ भुव॑नस्य॒ पत॑
 इति॑ रथमु॒खे प॒श्चाऽऽहु॑तीर्जुहोति॒ वज्रो॑ वै रथो॒
 वज्रै॑णैव दि॒शः (३) अ॒भि ज॑यत्यग्नि॒चितः॑
 ह वा अ॒मुष्मि॑ल्लो॒के वा॒तोऽभि॑ प॒वते॑ वा॒तना॒-
 मानि॑ जुहोत्य॒भ्येवैन॑म॒मुष्मि॑ल्लो॒के वा॒तः
 प॒वते॑ त्री॒णि जु॑होति॒ त्रय॑ इ॒मे लो॒का
 ए॒भ्य ए॒व लो॒केभ्यो॑ वा॒तम॑व॒ रुन्धे॑ स॒मुद्रो॑ऽसि॒
 नभ॑स्वानि॒त्याहै॒तद्वै वा॒तस्य॑ रू॒पः रू॒पेणै॒व
 वा॒तम॑व॒ रुन्धे॑ऽअ॒लिना॑ जुहोति॒ न ह्ये॒तेषा॑मन्य॒-
 याऽऽहु॑तिर॒वक॑ल्पते (४) ॥

(ओषधयः सप्ताभि दिशोऽन्यथा द्वे च) ।

इति॑ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सु॒वर्गा॒य वै लो॒काय॑ दे॒वर॒थो यु॑ज्यते यत्रा॒-
 कृ॒ताय॑ मनु॒ष्यर॒थ ए॒ष स॒लु वै दे॒वर॒थो यदा॑ग्नि॒-
 रा॒ग्निं यु॑नज्मि शर्व॑सा यु॒तेने॒त्याह॑ यु॒नक्त॑येवैनः
 स ए॒नं यु॑क्तः सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑भि॒ वह॑ति॒ यत्स॒-
 वा॒भिः प॒ञ्चभि॑र्यु॒ञ्ज्याद्यु॑क्तोऽस्या॒ग्निः प्र॑च्युतः
 स्याद॒प्रति॑ष्ठिता॒ आहु॑तयः॒ स्युर॑प्रति॒ष्ठिताः॒ स्तो॒-
 मा॒ अप्र॑ति॒ष्ठितान्यु॑क्त्यानि॒ तिसृ॑भिः प्रातःस॒-

(अग्निसंयोजनाभिधानम्)

वनैऽभि भृशति त्रिवत् (१) वा अग्निर्वावा-
नेवाग्निस्तं धनक्ति यथाऽनासि युक्त आधीयत
एवमेव तत्प्रत्याहृतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः
प्रत्युक्त्यानि यज्ञायज्ञिथस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि
भृशत्येतावान्वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा
अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्त-
तौऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या एकयाऽप्र-
स्तुतं भवत्यथ (२) अभि भृशत्येनमुत्तरो
यज्ञो नमत्यथो संतत्यै प्र वा एषोऽस्माद्धोका-
च्छयवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक
आहृतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहृ-
तिं जुहोति स्रवति वै सा ताः स्रवन्तीं यज्ञोऽ-
नु परा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चिति
चिनुत आहृतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहृतयस्तिष्ठ-
न्ति (३) न यज्ञः पराभवति न यजमानोऽ-
ष्टावपं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं
छन्दसा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन यद्द्वादश
जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते नपात्को वै
नामैषोऽग्निर्यत्पुनश्चितिर्य एवं विद्वान्पुनश्चिति
चिनुत आ तृतीयात्पुरुषादन्नमात्ति यथा वै
पुनराधेयं एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न (४)
ऋध्नोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा
नध्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं चि-

नुत ऋद्ध्या अथो खल्वाहुर्न चेतव्येति रुद्रो
 वा एष यद्ग्निर्यथा व्याघ्रः सुतं बोधयति
 तादृगेव तदयो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसी-
 याःसं भागधेयेन बोधयति तादृगेव तन्मनु-
 रग्निमचिनुत तेन नाऽऽर्होत्स एतां पुनश्चिति-
 मपश्यत्तामचिनुत तथा वै स आर्होद्यत्पुन-
 श्चितिं चिनुत ऋद्ध्यै (५) ॥

(त्रिविधः विष्टम्भग्न्याधेयेन नाचिनुत सप्तदश च) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै
 छन्दःसिं पशुमानेव भवति श्येनचितं चिन्वीत
 सुधर्मकामः श्येनो वै वयसां प्रतिष्ठः श्येन एव
 भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचितं चिन्वीत
 यः कामयेत शीर्षण्वानमुष्मिँल्लोके स्यामिति
 शीर्षण्वानेवामुष्मिँल्लोके भवत्यलजचितं चि-
 न्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दि-
 क्ष्वेव प्रति तिष्ठति प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृ-
 ष्यवान्प्र (१) एव भ्रातृग्याज्जुदत उभयतः-
 प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रातृग्याज्जु-
 देय प्रति जनिष्यमाणानिति प्रैव जातान्भ्रा-
 तृग्याज्जुदते प्रति जनिष्यमाणान्प्रथचक्रचितं

(काम्यचितीनामभिधानम्)

चिन्वीत आतृव्यवान्वज्जो वै रथो वज्रमेव
 आतृव्येभ्यः प्र हरति द्रोणचितं चिन्वीताघ्र-
 कामो द्रोणे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवाज्रमव-
 रुन्धे समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव
 भवति (२) परिचाय्यं चिन्वीत आमकामो
 ग्राम्येव भवति श्मशानचितं चिन्वीत यः
 कामयेत पितृलोकं ऋध्न्यामिति पितृलोक
 एवध्नीति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधे-
 ताः स एता जमदाग्निर्विहव्या अपश्यता उपा-
 धत्ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्त्वा
 यद्विहव्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं य-
 जमानो आतृव्यस्य वृक्ते होतृधिष्णिय उप-
 दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व
 एवास्मां आयतन इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे द्वाद-
 शोपं दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः
 पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धेऽष्टावष्टावन्धे-
 पु धिष्णिधेषूपं दधात्यष्टाशंकाः पशवः पशु-
 नेवाव रुन्धे षण्माजालीये पद्वा ऋतवं ऋत-
 वः खलु वै देवाः पितरं ऋतूनेव देवापितृन्भी-
 णाति (४) ।

(म भवति यजमानायतनं वा अष्टावत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धुगायमिवानप)

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनवाकः) ।

पर्वस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक्प्रतिपद्भवति
 तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत्तिस्रोऽनुष्टुभ-
 स्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठस्तिष्ठति यच्चतस्रो गा-
 यत्रियस्तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्रतिदधत्पला-
 यते परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुक्परमश्व-
 तुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां पर-
 मोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयत्ये-
 कविंशमहर्भवति (१) यस्मिन्नश्व आल-
 भ्यते द्वादश मासाः पश्चर्तवस्त्रय इमे लोका
 असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्राजा-
 पत्योऽश्वस्तमेव साक्षाद्वधोति शक्ररयः पृष्ठं
 भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येन्ये वा एते पशव आ-
 लभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवाऽऽरण्या यच्छ-
 क्ररयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय पार्थुरश्मं
 ब्रह्मसामं भवति राश्मिना वा अश्वः (२)
 यत ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परीं
 परावतं गन्तोऽयत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्य-
 श्वस्य यत्यै धृत्यै संकृत्यच्छावाकसामं भव-
 त्यसन्नयज्ञो वा एष यदश्वमेधः कस्तद्वेदेत्या-
 दुर्यादि सर्वो वा क्रियते न वा सर्व इति यत्सं-
 कृत्यच्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय प-
 र्याप्त्या अनन्तरायाय तस्मिंस्तोमोऽतिरात्र उज्ज-

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धयुगायमिधानम्)

ममहर्भवति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्व-
मेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति (३) ॥

(अहर्भवति वा अश्वोऽहर्भवति दशं च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

देवा॒सुरा॒स्तेन॑त॒व्या स॒दोऽश्व॑म॒जृष॑दे वडु॒देन॑ मा॒चीमि॒ति वसो॑र्धा॒राभ॑भिर्दे-
वेभ्यः सु॒वगा॑यं यत्रा॒कूता॑य छन्द॒श्चितं॑ पर्व॒स्व द्वा॑दश ॥ १२ ॥

देवा॒सुरा अ॒जाया॑ वै भु॒मुष्टिः प्र॑थ॒मो दे॒वप॒तोमे॒तद्वै छन्द॑सा २ रूप-
मृ॒ध्नोत्य॒ष्टौ प॑ञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तु तार्क्ष्ये वार्णितश्चितयोऽखिलाः ।

चतुर्थे चितिसंस्कारो द्वादशानुवाककाः ॥

इष्टका इन्द्रतन्वाख्या यज्ञतन्वाभिधास्तथा ।

नक्षत्राख्याश्च विहिताः प्रथमेऽप्यनुवाकके ॥

ऋतव्या वैश्वदेव्यश्च द्वितीये प्रोक्षणं तथा ।

शतरुदीपहोमस्तु तृतीये समुदीरितः ॥

परिषेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्वदिकर्षणम् ।

व्याघारणं वैश्वकर्मणाऽऽहुतिश्चात्र पञ्चमे ॥

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धुगाथाभिधानम्)

पष्ठे तु समिधाधानमाग्निमणयनं तथा ।

होताऽन्वाहापतिरथं दशर्चं सविकल्पकम् ।

तप्तमे क्षितिमारुह्य वह्निं तत्र विनिक्षिपेत् ।

वसोधाराऽष्टमे वाजपत्तवीयोऽप्यनन्तरे ॥

दशमे वह्नियोगश्च पुनश्चितिरितीरितः ।

एकादशे तु काव्यानि विहव्याश्च तमीरिताः ॥

द्वादशे त्वश्वमेधीयस्तोत्रे त्रयमुदीरितम् ।

अकस्तोमः क्षाम चेत्येवं प्रपाठक उदीरितः ॥

तथाऽऽदौ बहिष्पवमानस्तोत्रे चोदकपासां गायत्रीमपवदितुमप्यामृचं विधत्ते-

पवस्व वाजसातय इति । बहिष्पवमानस्तोत्रे प्राकृते त्रयस्तुत्रा गायत्राः ।

तेऽथ चोदकेन पासाः । तत्परित्यागेन पवस्वेत्यादिका येयमुगनुष्टुप्ता पति-

पत्यमा कायां । पतिपद्यते पारम्यतेऽनयेति पतिपत् । अस्मिस्तुत्रे चतुष्पादौ

मास्तिस्त्रोऽनुष्टुभस्तास्त्रिपाच्चेन विभज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियो भवन्ति । तत्र

यस्मात्स्वरूपेण तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादधो गमनं परित्यज्यैकत्र यदा तिष्ठति तदानी-

मेकास्मिन्पादे भारमुपेक्ष्य त्रिष्वेव पादेषु भारमवलम्ब्य तिष्ठति । यस्मादेता विभ-

ज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात्पलायमानोऽश्वश्चतुरः पादान्तर्धानपि भूमौ पक्षि-

पञ्चेव पलायते । प्रकारान्तरेणानुष्टुभं प्रशंसति--

परमा वा इति । सर्ववागात्मकत्वाच्छन्दसां मध्येऽनुष्टुभः परमत्वं वाग्वा

अनुष्टुप्तिरिति बहुशः श्रुतम् । स्तोमानां त्रिवृदामिष्टोमादीनां मध्ये मरुतत्वाच्च-

तुष्टोमस्य परमत्वम् । त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य महापातकप्रायश्चित्तरूपत्वाद्यज्ञानां

मध्ये परमत्वम् । तादृशयज्ञतात्पर्यत्वात्संघामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्येऽश्वस्य

परमत्वम् । एवं सति परमस्य त्रिरात्रस्य परमे चतुष्टोमे परमस्याश्वस्य त्वन्धि-

त्वेनानुष्टुभि परमायां प्रयुज्यमानायां परमेणैवेन ताधनतपूहेन परमता भेदता

प्राप्नोति । प्रकृतिप्राप्तांस्त्रिवृदादिस्तोमान्वाचितुं स्तोमाश्वरं विधत्ते--

एकविंशमिति । एकविंशवृत्त्यात्मकेन स्तोमेन सर्वत्र युक्तं न तु

स्तोमान्धरेण तादृशमेकविंशमहः कर्तव्यम् । पयपवतीसंपोरहोष्वांश्चतुष्वे विधे-

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंनध्युगायभिधानम्)

अथे—यस्मिन्मध्यमेऽह्नयमथ आलभ्यते तदहरेर्काव्यंशम् । अथो ह्युक्त्यन्तंशके
द्वितीयेऽह्न्यालभ्यते । मासतुलोकादित्यानामेकाविंशतिसंख्योपेतत्वाजगद्रूपेण
प्रजापतिशरीरत्वाद्भस्य प्रजापतिजन्यत्वाच्च तस्याभस्य समुद्भूयर्धमयमेकाविंश-
तितस्तोमो युक्तः ।

अथ पृष्ठस्तोत्रगतानामृचां छन्दोन्तरं वारयितुं शक्यारूपं छन्दो विधत्ते—

शक्ररयः पृष्ठमिति । शकरीछन्दोपेता ऋचः शक्ररयस्ताभिर्युक्तं पृष्ठस्तोत्रं
कुर्यात् । तस्यपादात्मके शक्यात्मके(रूपे) छन्दासि पादत्रयात्मकं गायत्र्यात्मकं
छन्दः, पादचतुष्टयात्मकं त्रिष्टुवारूपं छन्दः, पादपञ्चकात्मकं षड्भक्त्यात्मकं(रूपं)
छन्द इत्येवमन्यदन्यन्नानाविधं छन्दोऽन्तर्भवति । अश्वमेधेऽप्यश्वप्रधानकेऽप्येऽन्ये
नानाजातीया एव पशव आलभ्यन्ते । तत्र केचन ग्राय्या एव केचनाऽऽरण्या
एव । तत्राप्यवान्तरभेदा बहुधा द्रष्टव्याः । एवं सर्वपृष्ठस्तोत्रेऽश्वमेधसंबन्धिनि
नानाछन्दोगमितशकरीस्वीकारे सति मुख्यस्याभस्य सर्वपथात्मकत्वं संपादितं
भवति । अथ चोदकपातं सामान्तरमपवदितुं सामविशेषं विधत्ते—

पार्थुररममिति । पृथुररिमना महर्षिणा दृष्टं साम पार्थुररमं, ब्रह्माणमृत्वि-
जमाभिलक्ष्य गीयमानं साम ब्रह्मसामं, तच्च नात्र प्रकृतं कार्यं किंतु पार्थुररमं
कार्यम् । यस्मात्कारणाव्रिमना रञ्जुविशेषेण दृढीभूतोऽश्वः पुरुषमपेक्षितदेशे
नेतुमीभरः समर्थः, यस्माच्च कारणादयतो नियमनरहितोऽश्वः क्वाप्यमविष्ठितः
सत्त्वत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थस्तस्माद्भस्य यत्यै दूरगमननियमनायोपरितनपुरुषेण
धारणाय च पार्थुररमं कार्यम् । तथैवाच्छावाकं पति गातव्यं सामविशेषं विधत्ते—

संस्कृत्यच्छावाकेति । तमीचीनाऽऽकृतियंस्य साम्नस्तत्संस्कृति विकलमङ्ग-
तम्यकर्तुं समर्थमित्यर्थः । एतन्नामकं सामगानां यत्प्रसिद्धं तदच्छावाकमभि-
लक्ष्य गातव्यम् । योऽयमश्वमेधः क्रतुः सोऽयं विनष्टमज्ञावयवो बहुभिरवयवैरुपे-
तत्वात्कृत्स्नोऽयमवयवसंघातः क्रियते क्वचित्किंचिदवयवो विस्मृतो वेति को
नाम लोके वेत्ति । तस्मात्संस्कृतिगानेनाश्वसंवाच्यिनः क्रतोः सर्वावयवसाकल्यं
भवति । तच्च देवानां संपूर्त्यै यजमानस्य च स्वर्गपातिविघ्नपरिहाराय संपद्यते ।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्षिधायाथ तृतीयं विधत्ते—

सर्वस्तोम इति । विवृदाद्याखर्यस्त्रिंशदन्ता आम्नाताः सर्वेऽपि स्तोमा
यस्मिन्नतिरागे सन्ति सोऽयमतिरात्रस्तृतीयदिवसे कर्तव्यः । तच्च स्तोमगवं

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धुगाथाभिधानम्)

सर्वस्वं स्वेन पूर्वमप्राप्तस्य सर्वस्यापि प्राप्त्यै भवति । यस्तु वैरी पूर्वमजितस्वस्य
सर्वस्यापि जयाय भवति । तस्यादयं यजमानस्तेन सर्वस्तोमेन प्राप्तव्यं घनादिकं
सर्वं प्राप्नोति, जेतव्यं वैरिवर्गं सर्वं जयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थमपाठके मथमादिद्वादशान्ता

अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमदिद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्च-

मकाण्डे चतुर्थः मपाठकः ॥ ४ ॥

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदेकै॒न स॒स्याप॑र्यति यज्ञस्य संतत्या
अवि॒च्छेदा॑येन्द्राः पशवो वै ये भृ॒ङ्करा यदेन्द्राः
सन्तोऽभि॒भ्य आ ल॒भ्यन्ते दे॒वता॑भ्यः समदं
दधा॒त्यामेयी॑स्त्रि॒ष्टुभो या॒ज्यानु॒वाक्याः कुर्या॑थ-
दाग्नेयी॒स्तेनाऽऽमे॒या यत्रि॒ष्टुभ॒स्तेनै॒न्द्राः समृ॑द्-
ध्ये न दे॒वता॑भ्यः समदं दधाति वा॒यवे॑ नियु-
त्वते तू॒पर॒मा ल॒भते तेजोऽमे॒वायु॑स्तेजस एष
आ ल॒भ्यते तस्मा॑द्य॒द्रिय॑ङ्वायः (१) वाति
ता॒द्रिय॑ङ्ग॒मिद॑हति स्वमे॒व तच्चेजोऽन्वे॑ति यज्ञ
नियु॒त्वते स्याद॑न्मा॒द्येय॑ज॒मानो नियु॒त्वते भव॑-
ति यज॑मानस्यानु॒न्मादा॑य वा॒युमती॑ श्वेतव॑ती
या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ भवतः सतेज॒स्त्वायं॑ हिरण्यग-
र्भः सध॑वर्तताग्र इत्या॑घार॒मा घा॑रयति प्रजाप-
तिर्वै हिरण्यग॒र्भः प्रजा॑पतेरनु॒रूप॑त्वाय सर्वा॑णि
वा एष रू॒पाणि॑ पशूनां प्रत्या ल॒भ्यते यच्छ-
मश्च॑णस्तत् (२) पुरु॑षाणां रू॒पं यज्ञ॑परस्त-
दश्व॑नां यदन्यतो॑दन्तद्व॒वा यद॑व्या इव श॒फा-
स्तद॑र्वीनां यदज॑स्तद॒जानां॑ वा॒युर्वै प॑शूनां प्रियं
धाम॑ यद्वा॒यव्यो भव॑त्येतमे॒वैन॑म॒भि संजा॑नानाः
प॒शव॑ उप तिष्ठन्ते वा॒यव्यः का॒र्याः प्राजा॑-
पत्या इत्या॑हु॒र्यद्वा॒यव्यं कुर्या॑त्प्रजापतेरि॒या-

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

यत्प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः (३) इयाद्यद्वाय-
व्यः पशुर्भवति तेन वायोनैति यत्प्राजापत्यः
पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेनैति यद्द्वादश-
कपालस्तेन वैश्वानराज्ञेत्यामावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभतेऽ-
ग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नवैष्ण-
वमेकादशकपालं निर्वपति देवताः (४)
एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽर्वा रुन्धे पुरो-
डाशेन वै देवा अमुष्मिँल्लोक आर्ध्वन्चरुणाऽ-
स्मिन्यः कामयेतामुष्मिँल्लोक ऋध्नूयामिति स
पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिन्नेव लोक ऋध्नोति
यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यत्रिकपालस्तेन
वैष्णवः समृद्धयै यः कामयेतास्मिँल्लोक
ऋध्नूयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं वि-
ष्णोस्तण्डुलास्तस्मात् (५) चरुः कार्योऽ-
स्मिन्नेव लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवती यं वा
अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि
यज्ञं तनुते यो वै संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं
चिनुते यथा सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव
तदातिमर्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताज्जि-
पेत्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सर-
माप्त्वा (६) काल आगते विजायत एवमेव
संवत्सरमाप्त्वा काल आगतेऽग्निं चिनुते नाऽऽ-

(दीक्षणीयिष्ठ्यभिधानम्)

ति॒मा॒र्छ॒त्थेषा॒ वा अ॒ग्नेः प्रि॒या त॒नु॒य॒द्वै॒श्वान॒रः
प्रि॒यामे॒वास्य॑ त॒नु॒व॒म॒र्च॒ रु॒धे त्री॒ण्ये॒तानि॑ ह॒वी-
२५१ भवन्ति॒ त्रय॑ इ॒मे लो॒का ए॒षां लो॒का-
ना॒ रो॒हाय॑ (७) ।

(य॒षि॒प॒ह्वायुः॑ र॒भ॒भ्र॒णस्तद्वा॒योनिर्व॑पति॒ दे॒वता॒स्तस्मा॒दाप्त्वा॑ऽष्टाविं॒शच्च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणं प्रोक्तं प्रपाठकचतुष्टये ।

अथ प्रश्नत्रये तत्र शिष्टमङ्गं विविच्यते ॥

प्रथमप्रपाठक एकविंशत्या भावैरित्यस्मिन्नुवाकेऽग्निम्यः पशूनालभन इति
विधायाभ्येषां पशूनां पर्यश्रितानामुत्सर्गमुक्त्वा प्राजापत्येन सःस्थाययतीति
यदुक्तं तदनुस्मारयितुमनुबदाति—

यदेकेनेति । इतरान्पशून्तृण्य प्राजापत्येनैकेन समापनं यत्तत्प्राख्यस्य
पशुकर्मणः सांतत्याय भवति । असमापने तु विरुद्धेदः स्यात् ।

अथ तस्मिन्कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते—

ऐन्द्राः पशव इति । ये लोके मुष्करा अण्डसंहिताः पशवः सन्ति ते
सर्वे पुंस्त्वलक्षणयेन्द्रियवृद्ध्या युक्त्वादिन्द्रदेवताकाः । तादृशानामन्यथालम्भेन
देवतानां कलहं संपादयेत् । अतः कलहपरिहारायामिदेवताकास्त्रिष्टुच्छन्दस्का
क्वचो याग्यानुवाक्याः कुर्यात् । तथा सति ऋचामाग्नेयत्वेन पशवोऽग्न्याग्नेयाः
संपद्यन्ते । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तेन च्छन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि संप-
द्यन्ते । तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य समृद्धयै संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपि वा सर्वेषामेतेषां स्थाने वायवे नियुत्वते श्वेत-
पञ्च तूपरमालभते वायुमती श्वेतवती वषाया वाय्वानुवाक्ये ” इति । तमिमं
पक्षं विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । नियुत्संज्ञका अभविशेषा यस्य वायोः सन्ति
सोऽयं नियुत्वान् । तूपरः शृङ्गरोहितः । अभिज्वालाया उद्गोषकत्वाद्वायुरेवाग्ने-
स्तेजः । तस्मात्तेजस एव तूपर आलब्धो भवति । यां दिशं प्रति गच्छतीति
यद्रियङ्वायुर्यदिगभिमुखो वाति तदिगभिमुख एवाभिदंति । तेन दहनेन स्वकी-
यमेव तेजोऽनुगतवान्भवति । नियुत्वत इत्येतद्वायुविशेषणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रशंसति—

यत्र नियुत्वत इति । वायोर्नियामकाभामावे सति यजमानोऽपि नियामक-
बुद्धिरहितः सन्नुन्मत्तो यत्र कापि गच्छेद्यार्त्तिकचिदा वदेत् । अतस्तत्पारिहाराय
नियुत्वाद्विशेषणं वायोरपेक्षितम् ॥ मन्त्रविशेषं विधत्ते—

वायुमतीति । पविोऽन्नाः रपिवृष इत्युच्यौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ते
वायवे समनस इति वायुशब्दसद्भावाच्छेवतः सिषकीति श्वेतशब्दसद्भावाच्च ।
वायोरग्निस्तेजस्त्वात्पशुश्चेत्यस्य च तेजोरूपत्वात्तदुभयं सतेजस्त्वाय संपद्यते ।

द्वितीयाधारे प्राकृतमन्त्रं बाधितुं विधत्ते—

हिरण्यगर्भ इति । हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यस्येभरस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते
सोऽयं हिरण्यगर्भः । यद्वा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये सत्यलोके गर्भरूपत्वेना-
वस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः । अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतेरनुरूपः । पशुं प्रशंसति—

सर्वाणि वा इति । पशूनां द्विपदा चतुष्पदा च पानि रूपाणि सन्ति
तानि सर्वाणि प्रति तद्रूपत्वेनैव पशुरालभ्यते । यत्र ममश्रुयुक्तत्वेन द्विपदा पुरु-
षेण साम्यं, शृङ्गरोहितत्वेनाश्वस्य साम्यम्, अधस्तनपङ्कजैव दन्तसद्भावेन
गोसाम्यम्, अविसदृशैः शूलकैर्द्विखैरुपेवत्वादाविसाम्यम्, अजजात्या सर्वेषा-
मजानां साम्यम् । अथ वायुदेवतां प्रशंसति—

वायुर्वै पशूनामिति । पशूनां प्रावरणरहितत्वेन संवरणाद्वायुः प्रियं
धाम । अतः पशोर्वायव्यत्वे सत्येन वायुमभिलक्ष्य तस्यैवैकैकं धाम जामस्तः
पशवः प्राप्यन्ते । अथ मीमांसया निर्णेतुं कंचिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते—

वायव्य इति । पशोर्वायव्यत्वे सत्यं पशुः प्रजापतेरपेयात् ।

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

प्राजापत्ये सति वायोऽपेयात् । एवमन्यदप्यप्राध्याहर्तव्यम् । पक्षद्वेषवि-
वैभानरादप्यपेयाद्वैभानरसंबन्धित्वे ताभ्यामपेयादिति प्रथमपक्षोपन्यासेऽपि वैभा-
नरादित्यपि तृतीयः पक्षोऽध्याहर्तव्यः । तत्रायं निर्णयः—पशुर्वायव्यः पुरोडाशः
प्राजापत्यस्तस्य द्वादशकपालत्वं वैभानरसंबन्धि तेन देवताप्रयान्नापैतीति ।

पदुक्तं सूत्रकारेण—“ परमाग्दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा त्रिहविषं दीक्षणीयां
निर्वपति वैभानरं द्वादशकपालं तृतीयं पुरस्तादसंवरसरभृतः ” इति । अत्राऽऽ-
ग्रावैष्णवमेकादशकपालादित्यं चरुं चापेक्ष्य वैभानरस्य तृतीयत्वम् । तत्र प्रथमं
हविर्विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । अग्नेः तत्तदेवतारूपत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमान्नातम्—
“ ते देवा विष्पतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ” इति । यज्ञस्य
सर्वाङ्गव्यापित्वाद्विष्णुत्वम् । अत एतदीयेन हविषा सर्वा देवता यज्ञं चोपका-
न्तवान्भवति । प्रकारान्तरेण देवताद्वयं प्रशंसति—

अग्निरवमो देवतानामिति । शस्त्राणां मध्ये प्रथमशस्त्रे भूराग्निर्ज्योति-
रित्युक्तत्वादग्नेरवमत्वं चरमशस्त्रे विष्णोर्नृकमित्युक्तत्वाद्विष्णुः परमः । अत आ-
ग्रावैष्णवनिर्वापेण मध्यवर्तिनीः सर्वा देवता उमयतः परिगृह्य स्वाधीनाः क-
रोति । कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते—

पुरोडाशेन वा इति । अथ कपालगतामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति—

यदष्टाकपाल इति । अन्यत्र ह्यग्रेष्वष्टाकपालं निर्वपतित्युक्तत्वादष्टसं-
ख्याऽग्रेः प्रिया । तथा वैष्णवं त्रिकपालमित्युक्तत्वात्रिसंख्या विष्णोः प्रिया ।
तदुभयं समृद्धये भवति । फलविशेषाय चरुं विधत्ते—

यः कामयेतेति । घृतमग्नेः [प्रियम्] । “ घृतमस्य योनिर्बृते श्रितः ” इत्यादि-
मन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तु विष्णोः प्रियाः । “ येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय ”
इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियात्वाद्वृत्तयुक्तश्चरुः कार्यः । एतेनास्मिँल्लोके समृद्धो
भवति । अथ हविरन्तरं विधत्ते—

आदित्यो भवतीति । अदितिर्देवता परस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आग्रावै-
ष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीयहविष्देवेनायमादित्यश्चरुः कार्यः । अदितिशब्दे-
नेवमेव भूमिरुच्यते । अस्यामेव मूपावुपरि यज्ञं कृतवान्भवति भूमौ पातिष्ठितश्च
भवति । अथ तृतीयं हविर्विधत्ते—

यो वै संवत्सरमिति । उरूपस्याग्नेः संवत्सरधारणमुपरिष्ठादिधास्पति—
 “संवत्सरमुख्यं भूत्वा ” इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनमपारिक्वगर्भ-
 पातेन समानम् । अतो यजमानो न्रियते । तस्मात्संवत्सरे धारयितुमशकः पुषा-
 न्संवत्सरप्रागेव तिस्रः षड्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाभिकीर्षुर्वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत् । तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण
 पूर्णो गर्भः काले सुखेन जायत एवमप्यनयेद्व्या संवत्सरं पाप्य काले पाते
 चितन्वान्भवति । ततो न न्रियते । प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एषा वा अग्नेरिति । सर्वेषां पुरुषाणामुपकारकः कश्चिदग्निमूर्तिविशेषो
 वैश्वानरः । सा च मूर्तिरग्नेः प्रियं शरीरम् । ततस्त्वयेष्ट्याऽग्निसंबन्धिनीं मिया-
 मेव तनुवं प्राप्नोति । विहितानां हविषां चित्वं प्रशंसति—

ग्रीण्येतानीति । प्राप्तय इत्यर्थः । यद्यप्याग्नावैष्णवं हविः प्रकृतावपि विद्य-
 मानत्वाच्चोदकप्राप्तं तथाऽप्युपरितनहाविर्विधानायापमनुवाद इत्यविरोधः ।
 सेयं दीक्षणीयेष्टिः षड्भिर्दीक्षयतीत्यस्मादनुवाकारपूर्वं द्रष्टव्या । प्रकृतौ दीक्षा-
 हुतीनामिष्टयनन्तरमावित्वात् । यत्तु रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चत इति विहितं तत्तुप-
 रितने न ह स्म वै पुराऽग्निरित्येस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् । तत्रेयं प्रीमासा ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

चयने रुक्मधृत्योदिः पुरोत स्वापिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तः(घ)कमात्पाठस्य न क्षतिः ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरुर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नातम् । कण्ठे घृतः सञ्जुरसि
 लम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उत्तास्थितोऽग्निः शिक्येऽ-
 वस्थापितः कण्ठे धार्यमाणो यथोरःप्रदेशं न दहति तथा व्यवधापकत्वेन तज्जा-
 रणम् । अत एव ब्राह्मणम्—रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते ”
 इति । यजमानसंस्कारो वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरमाविर्भोदकेन
 प्राप्तास्तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदायः कार्यः । तस्य प्रत्यक्षपाठात्तावित्रा-
 दिषु तस्माऽऽदृतत्वादिति चेत् । मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं
 प्रकृतौ क्लृप्तम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वमा-
 विनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः । दीक्षणीयाया इव संस्काराणां प्रतिमो-

(अथ न तत्कालमिषानम्)

कादूर्ध्वं पुनः पाठात् । न च दीक्षणीयान्द्वयं बोधिते रुक्मपतिमोकाठवैपथ्यम् ।
स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । ततो रुक्मपतिमोकः पञ्चात्कार्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

नित्यो नैमित्तिको वा स्थायागो वैधानरश्चितौ ।

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥

अभिचयने श्रूयते—“ यो वै संवत्सरमुरुक्मममृत्वाग्निं चिनुते यथा सामि
गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमाहो वैधानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् ” इति ।
उक्त्वा पिठरः । तामुक्त्वा पुञ्जानः पथ्यं मन इत्यादिपपाठकाज्जातिर्मन्त्रैः संपाद्य
तस्यामुत्वायामग्निं निधाय बहुधामे द्वादशोद्यामे वा शिक्ये तामुक्त्वावस्थाप्य
तच्छिक्तकं स्वकण्ठे बद्ध्वा समुरुक्ममग्निं संवत्सरं भृत्वा पञ्चादिष्टकाभिरग्नि-
भेतव्यः । अमरणे त्वपूर्णगर्भपातवद्विनाशः स्यात् । अतो वैधानरेष्टिं चयनात्प्रागेव
कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यन्तरायवाक्यवदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वाज्जित्या द्वैधान-
रेष्टिरिति चेन्मैवम् । यः पुमान्भृत्वा चिनुते स निर्वपेदिति कर्तुंसमानाधिकृतयच्छ-
न्दनलादभरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकमावावभासात् । किंच दधिग्रहस्य नित्यस्य
पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे पमाणाभावादेकमेव नैमि-
त्तिकत्वमित्यविरोधः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यमिरञ्जिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमपाठके पञ्चमपपाठके

पथ्यमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्राविशत्ता-
म्यः पुनः संभ्रवितुं नाशंकनोत्सोऽब्रवीदध्नवदि-
त्स यो मेतः पुनः संस्त्रिनवदिति तं देवाः सम-
चिन्वन्ततो वै त आर्ध्ववन्त्यस्तमचिन्वन्तच्चि-
त्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वानग्निं चिनुत
ऋध्नोत्येव कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याद्वुरग्नि-
वात् (१) असानीति वा अग्निश्चीयतेऽग्नि-

वानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्देवा
 मा वेदन्निति वा अग्निश्चीयते विदुरेन देवाः
 कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गृह्यसानीति वा
 अग्निश्चीयते गृह्येव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः पशुमानसानीति वा अग्निः (२)
 चीयते पशुमानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः सप्त सा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राश्चस्त्रयः प्रत्यश्च आत्मा सप्तम
 एतावन्त एवैनममुष्मिह्लोक उप जीवन्ति
 प्रजापतिरग्निमचिकीपत तं पृथिव्यब्रवीन्न
 मय्याग्निं चेप्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽति-
 दह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान्भविष्य-
 सीति सौऽब्रवीत्तथा वा अहं करिष्यामि यथा
 त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत्प्रजाप-
 तिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
 सीदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपावृत्तानतिदाहाय
 यत्प्रत्यग्निं चिन्वीत तदभि मृशेत्प्रजापतिस्त्वा
 सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
 (४) इतीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदा-
 हाय प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एत-
 मुख्यमपश्यत् सैवत्सरमविभस्ततो वै स
 प्राजायत तस्मात्संवत्सरं भायं प्रैव जायते तं
 वसवोऽब्रुवन्प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा
 इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत्तं त्रीण्यहान्यविभ-

(चयनतत्फलामिधानम्)

रुस्तेन (५) त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रय-
स्त्रिंशतं च तस्मात्पदहं भार्यः प्रैव जायते
तान्द्रा अन्नवन्प्र युयमजनिद्वं वयं प्र जाया-
महा इति तः रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तः पदहान्य-
विभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिं-
शतं च तस्मात्पदहं भार्यः प्रैव जायते ताना-
दित्या अन्नवन्प्र युयमजनिद्वं वयम् (६)
प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं
द्वादशाहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त
त्रयस्त्रिंशतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यः प्रैव
जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोस्ताः सहस्रत-
मीं य एवमुख्यः साहस्रं वेद् प्र सहस्रं पशूना-
प्नोति (७) ॥

(अभिवाप्यशुभानसानीति वा अभिर्धविष्ये मृशेत्प्रजापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतायाऽङ्गिरस्वद्वरुवा सीद तेन तानादित्या अन्नवन्प्र
युयमजनिद्वं वयं चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दीक्षणीयेष्टिराद्यानुवाके विहविरीरिता । अथ द्वितीये चयनतत्फले अमि-
धीयेते । तत्राऽऽदौ चयनं विधातुं नस्तोति—

प्रजापतिरिति । पुरा कदाचित्प्रजापतिः सर्वाः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणा प्रेम्णा
प्रियातिशयेन तासु प्रजासु स्वयं प्राविशत् । पविश्य च ताम्यः प्रजाम्यः सका-
शात्स्वकीयेन केनचिद्रूपेण पुनरुद्भवितुं नाशकनोत् । अशकस्तत्रैव स्थित
इदमब्रवीत्—यः कश्चिन्मामितः प्रजाम्यः पुनः संभवो यथा भवति तथा चिनव-

चिन्वोति स पुरुष अन्नवदिदन्नोत्पद्येति तदाकथं भुत्वा देवा अभिरूपेण पुनः
संभूतो यथा भवति तथा तं प्रजापतिरूपमभिप्रेतकामिरचिन्वरेण चयनेन वे
देवा कार्यं प्राप्ताः । यस्मादेवं सम्यगचिन्वन्तस्वाच्यनविषयादभोक्षित्यमिति
नाम तपजम् । इदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां क्रमेण फलविशेषानि (न्दि)-
दर्शयिषुराद्येकं फलं दर्शयति—

कस्मै कमग्निरिति । कामित्यस्ययं कामयेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । न स वा-
दिषु मध्ये केचिदेवं पश्यन्तुः—कस्मै कामायायमभिधीयत इति । उक्त एवमु-
त्तरमाहुः—अभिवानसानिति शास्त्रीयाभिप्रेतकोऽहं भवानीति कामयित्वाऽयम-
भिधीयत इति । ततोऽग्निं चित्वा उत्तरकृतुषोऽग्न्याशास्त्रीयाभिप्रेत एव भवति ।

द्वितीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कमग्निरिति । स्वर्गस्था देवाः सर्वे मा मां यजमानं वेदजयं
यजमानः सम्यगनुष्ठितवानित्येवंभिदन्तिवति कामयित्वाऽभोक्षित्वादेवा एवं विद-
न्त्येव । तृतीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कमग्निरिति । शास्त्रीयसर्वकर्मानुष्ठानसमर्थो गृहस्थो भवानीति
कामयित्वाऽग्निं चित्वा नस्तथैव भवति । चतुर्थं फलं दर्शयति—

कस्मै कमग्निरिति । पशुसमूहेः—कामयित्वाऽपशुसमूहमभ्यर्चयेत् ।
पञ्चमं फलं दर्शयति—

कस्मै कमग्निरिति । माश्वः पूर्वमाश्विनः पितृपितामहपितामहास्यः
पुरुषाः प्रत्यश्वः पश्चाद्भाविनः पुत्रपौत्रपौत्रास्यः पुरुषाः । मध्यवर्ती स्वयं
सप्तमः एते सर्वे पुरुषा मामुपजीवन्तु । अहमेवैतेषां रक्षको भविष्यामीति कामयमा-
नोऽग्निं चित्वा स्वर्गे लोके तथैव रक्षको भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“प्रजापतिरत्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
सीदत्युत्तरवेदिमभिमृश्य ” इति । तदिदं विधातुं पस्तौति—

प्रजापतिरग्निमिति । पुरा कदाचित्प्रजापतिरग्निं चेतुमिच्छां चकार । तं
चयनार्थिनं प्रजापतिं पृथिव्येवमब्रवीच्छे प्रजापते ममोपर्यग्निं न चेष्यसेऽभिचयनं
न करिष्यसि । मा कुर्वित्यर्थः । कुत इति चेतुच्छब्दः । ममोपरि चयमानोऽ-
भिर्नामतिशयेन धक्षयति तदानीमत्यन्तं दक्षमाना साऽहमित्यस्तवः परिदुष्टा

(चयनतत्कलाभिधानम्)

ममोपरि स्थितं त्वामपि कम्पयिष्ये । ततः स त्वं पापिष्ठो दरिद्रो भविष्यसीति । तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिदमब्रवीत्—प्रथाऽयं चीयमानोऽग्निस्त्वां नातिशयेन धक्ष्यति तथैवाहं करिष्यामीत्युक्त्वा प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणेमां भूमिमभितः स्पृष्टवान् । मन्त्रस्य चायमर्थः—हे भूमि त्वामाद्यकारणभूतामाद्यप्रजापतिः सादयतु स्थापयतु । अयं प्रजापतिरूपया तथा तव रक्षायित्र्या देवतया ध्रुवा सती सीदोषविशाङ्गिरोभिः स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति । अनेन समन्त्र-कस्पर्शनेनेमां सर्वा भूमिभिष्टकामेव कृत्वाऽग्निशरीरान्तःपातित्वेनोपाधत्त । नह्यग्निः स्वात्मानमपि दहति । अयं विधत्ते—

यत्प्रत्यग्निमिति । यच्चयनस्थानं प्रतीष्टकाभिरग्निं चेतुमिच्छति तत्स्थानं प्रजापतिरित्यादिमन्त्रेणाभिमृशेत् । तेनाभितः स्पर्शनेनेमां भूमिं कृत्स्ना-मपीष्टकां कृत्वोपहितवान्भवति । तेन चातिदाहो न भवति । अथोरुष्याग्ने-धारणं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयतेति । प्रजोत्पादनसाधनत्वेनोरुष्याग्निमेकस्मिन्संवत्सरे प्रति-दिनमुपस्थानकाले स्वगले शिख्यपाशं बद्ध्वा धारयेत् । तत उत्पादको भवति ।

अथ त्रीणि पक्षान्तराणि त्र्यहषडहद्वादशाहवारणरूपानि क्रमेण विधत्ते—

तं वसवोऽब्रुवाञ्जिति । तं प्रजापतिं वसव एवमब्रुवन्—हे प्रजापते त्वं प्रजा उत्पादितवानासि, तथा वयमप्युत्पादयाम इति । ततः प्रजापतिस्तमुख्यपुंश्चिं वसुभ्यः प्रायच्छत् । ते च तमग्निं त्र्यहं धृत्वा त्रयस्त्रिंशदधिकं प्रजानां शत-त्रयमसृजन्त । तस्मात्प्रजोत्पत्तये त्र्यहं भार्य इत्येकः पक्षः । एवं रुद्रादित्यवा-क्ययोरपि व्याख्येयम् । पक्षत्रयार्थवादान्तमूहाकारेण निगमयति—

तेन वै त इति । ते वसुरुद्रादित्या उक्त्वा सहस्रतमी यथा भवति तथैकांनं प्रजासहस्रमसृजन्त । वेदनं प्रशंसति—

य एवमुरुष्यामिति । अत्र चयनविधितद्वाक्षणं तावित्राणि जुहोतीत्येतस्मात्-त्पाद्गृह्यम् । भूमिस्पर्शनमन्त्रवाक्षणे त्वग्ने तव भवो वय इत्यनुवाके शंथु-बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमदित्यतः प्राग्गृह्ये । उरुष्यधारणवाक्षणं तु न ह स्म वै पुराऽग्निरित्यनुवाके द्रष्टव्यम् । अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यनिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद्वद्वेराधानवस्थितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते बद्धावग्निष्टोमो विधीयते ॥

“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इत्येवं विधाय श्रूयते—“अथातोऽग्निमग्नि-
ष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेण ” इति । अत्राग्निशब्दो
यागवाची । स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते—
“ अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम् ” इति । “ षडुपसदोऽग्नेभिरप्यस्य भवन्ति ”
इति च । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षं तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । अग्निम-
ग्निष्टोमेनानुयजतीत्यास्मिन्वाक्येऽग्निं यजतीति यजिनामानाधिकरण्यादुपांशु-
याजं यजतीतिवद्यागनामत्वम् । अथोच्येत—अनुशब्दस्याग्निशब्देनाम्बयाद्य-
ज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति, तथाऽप्यग्नेः पुरोयजने सत्यमग्निष्टोमस्यानुयजनं संभ-
वति । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगममदर्शनात् । तस्मा-
दग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते । चिनोतिस्तिवष्टका-
भिरग्निं चिनुत इतिवाक्यप्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वेन प्राप्तस्य
ग्रहसमुदायस्य वाऽनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्निशब्दो रूढ्या बद्धिद्रव्यशब्दे ।
रूढिश्च बलप्रतया लिङ्गादिकल्पाद्यागवाचित्वाद्बलीयसीति न यागनामत्वम् ।
न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निमादधीतोर्युक्ताचान-
वदग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगा-
भावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्येराग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मा-
त्संस्कारविधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णपञ्चवेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(उत्साहोमादेतमिधानम्)

(जप पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते
 यजुषा वि मृच्यते यदुखा सा वा एषेताहि
 यातयाग्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुर्गने युक्त्वा
 हि ये तव युक्त्वा हि देवदूतमा२ इत्युखायां
 जुहोति तेनैवेना पुनः प्र युङ्क्ते तेनायातयाम्नी
 यो वा अग्नि योग आगति युनक्ति युङ्क्ते
 युञ्जानेष्वग्ने (१) युक्त्वा हि ये तव युक्त्वा हि
 देवदूतमा२ इत्याहेष वा अग्नेर्योगस्तेनैवेन
 युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 न्यङ्ङग्निश्चेतव्या ३ उक्ताना ३ इति वयसां वा
 एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यङ्ग्यञ्चं चिनुयात्पृ-
 ष्ठित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यङ्क्तानं न पतितु२
 शकनुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात्प्राचीनमुक्तानम् (२)
 पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवेनमाहुतय
 ऋच्छन्ति नोक्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति
 सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जु-
 होति द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति समान२
 हि चक्षुः समदध्यै देवासुराः संयन्ता आमन्ते
 वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृताऽवृजत
 तद्दामभृता वामभृत्वं यद्दामभृतमुपदधाति
 वाममेव तथा वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य
 वृङ्क्ते हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं

(उवाहोमाद्वेराभिधानम्)

ज्योतिर्वामं ज्योतिषेवास्य ज्योतिर्वामं वृक्षके

द्वियजुर्मवति प्रतिष्ठित्यै (३) ॥

(युञ्जानेष्वभे मांशीनमुत्तानं वामभूतं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

चयनस्य विधितस्य फलमुख्यस्य धारणम् ।

अनुवाके द्वितीये हि तदेतन्नपरीरितम् ॥

अथ तृतीयानुवाक उवाहोमादिकमभिधीयते । तमेतं होमं विधत्ते-

यजुषा वा इति । एषोखा वसवस्त्वा कृष्णन्वित्यादिना यजुषा क्रियते ।
 शिषणास्त्वेत्यादिना यजुषा सेयमुत्वा पश्यते । मातेव पुत्रमित्यादिना यजुषा
 शिष्यान्मुच्यते । येयमुत्वा बहुधा यजुर्मिरनुष्ठिता सेयमुखैर्वास्मिन्काले गतसारा
 संपन्ना । बहुधा प्रयुक्तत्वात् । अतः सा गतसारोत्वा पुनः प्रयोक्तुं न योग्येत्ये-
 वमभिज्ञा आहुः । अतः पुनः ससारत्वसंपादनायामे युक्ष्वा हीति मन्त्रद्वयेनो-
 खावां जुहुयात् । तेन होमेनोत्वा पुनः प्रयोगयोग्यां करोति । होमेनैव ससार-
 त्वस्य संपादितत्वात् । अग्रे युक्ष्वा हीत्यादिके ऋचौ तु ध्रुवाऽसीत्यनुवाके
 ममाज्ञाते व्याख्याते च । मन्त्रगतस्य युक्ष्वेतिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति--

यो वा अभिमिति । यो यजमानो योगकाले समागते तत्प्रमत्तोऽग्निं
 युनक्ति स यजमानोऽग्नियोगानुष्ठातृषु यजमानेषु मध्ये स्वयमप्यग्नियोगानुष्ठातेति-
 व्यपदेशार्हो भवति । स च योगो मन्त्रे युक्ष्वपदोच्चारणेन सिध्यति । हेऽग्ने
 त्वं युक्तो भवेत्येवं तस्य पदस्य वाच्यार्थत्वात् । अतस्तदुच्चारणेनैवमग्निं
 युनक्ति । युञ्जानेषु यजमानेषु च परिगण्यते । एतच्च होमब्राह्मणम्--“ एषां
 वा एतल्लोकानाम् ” इत्यनुवाके “ पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्य देवान्ममति ”
 इति वाक्यादूर्ध्वं व्रष्टव्यम् । अथ पुरुषशीर्षोपधानं विधत्ते--

(उसाहोमादेशविधानम्)

ब्रह्मणादिन इति । न्यङ्कुक्षोमुख उत्तान ऊर्ध्वमुखो योऽयमग्निः स एव पक्षिणामाकारेण चीयते । तथा सत्यबोमुखत्वेन चितस्याग्नेः पृष्ठभागे सर्वा आहुतय एनमग्निं प्राप्नुयुः । ऊर्ध्वमुखत्वे स पक्षाभ्यामाकाशे गन्तुं न शक्नुयात् । गमनाभावे च स्वर्गाय हितो न भवति । अत्र दोषद्वयपरिहाराय पुरुषशीर्षमुपदध्यात् । तच्च शिरः प्राचीनं केशभागं प्राच्यां दिशि च्छिन्नगलभागं प्रतीच्यां दिशि कृत्वोर्ध्वमुखं स्थापयेत् । एवं सति तत्र हूयमाना आहुतयो मुखपदेश एवाग्निं प्राप्नुवन्ति, न तु पृष्ठतः । पक्षाकारस्योर्ध्वमुखत्वाभावेनाऽऽकाशे गन्तुं शक्यत्वात्स्वर्गाय हित एव भवति । अस्य चोपधानमन्त्रस्त्वादित्यं गर्भमित्वादिहः । उपधानविधिस्तु मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधातीति । स चैषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके समाध्यातः । अत्र तूर्कं विधिमनूद्य प्राचीनोत्तानत्वगुणौ विधीयेते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चित्रं देवानामित्यर्ध्वर्चाम्पामक्षिकटयोर्हृत्वा ” इति, तदिदं विधत्ते—

सौर्या जुहोतीति । सौरी चित्रं देवानामित्यादिका । ता चोदु त्वं जातवेदसमित्यनुवाके समाध्यातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । सूर्यस्य चक्षुरभिमानिदेवत्वात्तन्मन्त्रहोमेनास्मिन्पुरुषशीर्षे चक्षुरिन्द्रियं संपादयति । चक्षुरभिमानिस्त्वं चैतरेषिणः समामनन्ति—“ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् ” इति ।

अर्धचंद्रयं विभज्य विनियुक्ते—

द्विर्जुहोतीति । इन्द्रियस्यैकत्वेऽपि गोलकभेदाद्द्वित्वम् ।

ऋग्भेदशङ्कां वारयितुमेकत्वं विधत्ते—

समान्या जुहोतीति । गोलकभेदेऽपीन्द्रियस्यैकत्वाद्भेदोक्तत्वम् । इदं होमब्राह्मणमपि पुरुषशीर्षविधितमीषे द्रष्टव्यम् । अथ वामभूदरूपाया इष्टकाया उपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवाश्चासुराश्च युद्धाद्योद्यवास्तदानीं तदुभयेऽपि वननीयं वसु स्वं वनमेकैकत्र गूढत्वेन सम्यक्स्थापितवन्तः । तत्रासुरसंयन्धि यद्धनं तदेतद्देवा वामभूदरूपेष्टकया विनाशितवन्तः । अतो वामं हरन्ति(ति) नाशयन्ती(त्यनये)ति व्युत्पत्त्या हकारस्थाने भकारादेशे सति वामभूदिति नाम संपन्नम् । अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन आतृव्यस्य धनं विनाशयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पवाहुगिहकाया हिरण्यशकलावभ्यू(ष्यु) सा यास्ते
अग्ने सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभूतम्” इति । तत्र हिरण्यशकलौ विधत्ते—
हिरण्यमूर्ध्नीति । हिरण्यशकलद्वयं मूर्ध्न्युपरिभागे वस्या इष्टकायाः सा
हिरण्यमूर्ध्नी । हिरण्यं पकाशरूपत्वाज्ज्योतिः । वाममपि माणिमुकापिर्क
वया ज्योतिः । यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुङ्क्ते—

द्वियजुर्मवतीति । द्वे यजुवी मन्त्रौ यस्या वामभूतः सा द्वियजुः । इदं च
वामभूद्वाक्षणं स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके पूर्वैष्टकान्नाक्षणादूर्ध्वं देवतत्त्वं वे
द्यासिस्तिरेत्यतः पूर्वं ब्रूह्मम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे रुष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपठाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपठाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्ता अभिर-
भ्यध्यायन्ताः समभवत्तस्य रेतः पराऽपतत्त-
दियमभवद्यद्वितीयं पराऽपतत्तदसार्वमवादियं
वे विराडसौ स्वराइयाद्विराजानुपदधातीमे
एवोप धत्ते यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्य
प्रति तिष्ठति तत्प्र जायते ता ओषधयः (१)
वीरुधौ भवन्ति ता अभिराञ्ति य एवं वेद प्रैव
जायतेऽन्नादो भवति यो रेतस्वी स्यात्प्रथ-
मायां तस्य चित्यामुमे उप दध्यादिमे एवा-
स्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तेताः
स्यात्प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्या-
दुत्तमायां न्याः रेत एवास्य सिक्कमाभ्यामु-

(रेतःसिगाद्यभिधानम्)

भयतः परिं गृह्णाति संवत्सरं न कम (२)
 चन प्रत्यवरोहेन हीमे कं चन प्रत्यवरोहत-
 स्तदेनयोर्बतं यो वा अपशीर्षाणिमार्भि चिनु-
 तेऽपशीर्षाऽमुष्मिल्लोके भवति यः सशीर्षाणि
 चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिल्लोके भवति चित्तिं
 जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहाऽऽगम-
 ष्वितिहोत्रा ऋतावृधः समुद्रस्य वयुनस्य
 परमं जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं
 हविरिति स्वयमातृणामुपधाय जुहोति (३)
 एतद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणिमेवाग्निं चिनुते
 सशीर्षाऽमुष्मिल्लोके भवति य एवं वेद सुव-
 गांय वा एष लोकार्यं चीयते यदग्निस्तस्य
 यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुवर्ग्योऽ-
 ग्निश्चितिमुपधायाभि मृशेच्चित्तिमचित्तिं चिन-
 वद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान्राये
 च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादिति-
 मुक्येति यथापूर्वमेवेनामप धत्ते प्राञ्जमेनं
 चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति ॥ (४) ।

(जोषवः कं जुहोति स्वपत्यापादादेश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उत्थाहृतिः पुंशिरश्च वामभूञ्च तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेतःसिगाद्या उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विराड्ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचस्तास्तां द्वे प्रथमायां चित्पां यून उपदध्यात्तर्वा मध्यमायां विवपस एकां प्रथमायामेकामुत्तमायां स्थविरस्य ” इति, तत्र द्वयोरुपधानं विधत्ते—

आपो वरुणस्येति । वरुणपत्न्यो या अन्देवतास्ताः कामुकोऽग्निरभ्यध्याय-
दध्यात्वा सम्भवत् । तत्र मानसेन संभवेन स्खलितं रेतोऽधोऽपतत् । तच्च
रेत इयं पृथिव्यभवत् । द्वितीयवारं पतितं रेतोऽसौ द्युर्लोकोऽभवत् । तत्र येयं
पृथिवी सा विविधा प्राण्याधारत्वेन राजत इति विराडित्युच्यते । या त्वसौ
द्यौः सा स्वातन्त्र्येण राजत इति स्वराट् । एवं सत्यत्र द्वे विराजावुपदध्यात् ।
विराट्शब्दोपेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ । मन्त्रद्वयं च विराड्ज्योतिरधार-
यत् । सप्ताड्ज्योतिरवारयदित्याघातं व्याख्यातं च । अनेन विराड्ज्योपधानेनेमे
द्वे द्युभूमौ एवावमुपधत्ते । तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यद्वा असाविति । असौ द्यौर्यदेव रेतो वृष्टिरूपं सिञ्चति तदस्यां भूमौ
प्रतिष्ठितं सन्नानाकारेणोत्पद्यते । ताश्चोत्पन्ना ओषधयो व्रीहियवाद्या वीरुधो
नागवल्ग्यादयश्च भवन्ति । ताश्च जाठराभिरसि । एवंविधे द्युभूमिरूपे विराजा-
विति तयोः प्रशंसा । वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अथाधिकारिभेदेन प्रकारविशेषं विधत्ते—

यो रेतस्वीति । रेतस्वी युवा तस्य प्रथमायामेव चित्ता उभयोरुपधाने
सति ते उभे अपि द्युभूमिरूपे अनुकूले भूत्वा यजमानार्थं रेतः सिञ्चतः ।
सिक्क्रेताः स्थविरस्तस्य प्रथमोत्तमचित्तयोः क्रमेण द्वयोरुपधाने सति स्वकीयं
सिक्तं रेत आभ्यामिष्टकाभ्यामुभयतः परिगृहीतं भवति । एतद्विराड्ब्राह्मणं पूर्वो-
क्तवामभूदन्नासणादनन्तरमेव द्रष्टव्यम् । अथाभिहितः कंचिन्नियमं विधत्ते—

संवत्सरं नेति । अभि चित्त्वा संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं षोडशेषु विद्यावृद्धेषु
च समागतेष्वपि कमपि पुरुषं प्रत्यभ्युत्थानं न कुर्यात् । इमे द्युभूमिरूपे विरा-
जाविराट्के कम्प्युत्कृष्टं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः । तदनभ्युत्थानमेनयोरि-

(रेतःसिगाद्यभिधानम्)

एकयोर्वंतं निषतम् । अतस्तयोरुपधाताऽपि नाभ्युत्तिष्ठति । यद्यप्ययं नियमः
कृत्स्नब्राह्मणान्ते वक्तव्यस्तथाऽपि विराड्द्वारेण स्तोतुमिहाऽऽम्नातः ।

अथ कंचिद्धोमं विधातुं प्रस्तौति—

यो वा अपशीर्षाणामिति । अग्नेः शिरोराहित्यसाहित्याभ्यां यजमानोऽपि
सुवर्गे तथा भवति । विधिरित्तस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिं जुहोमीति । यथा देवा इहाऽऽगमन्येन प्रकारेण हविर्भाजो देवा
अस्मिन्कर्मण्यागच्छन्ति, तथाऽहं मनसा मनोगतया भक्त्या घृतेन ब्रह्मेण चित्तिं
जुहोमि देवानां चित्तमुपादेये प्रसादयामीत्यर्थः । कीदृशा देवाः, कीतिहोवाः
कमनीयहविषः, कृतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारः । तत ऊर्ध्वं विश्वकर्मणे प्रजा-
पतये विश्वाऽहा सर्वेष्वप्यहःसु अमर्त्यं विनाशरहितं स्वाहुतं हविर्जुहोमि ।
होमस्य स्थानमुच्यते—वयुनस्य कमनीयस्य समुद्रस्य समुद्रवदुत्कृष्टस्य स्वयमा-
तृण्णास्वरूपस्य पत्मन्पवन आहुतियोग्य उपारिभाग इत्यर्थः । उत्पादितं मन्त्रं
विनियुङ्के—

इति स्वयमिति । चित्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादित इत्यनेन मन्त्रेण
स्वयमातृणोपधानादनन्तरं जुहुयात् । एतदेवाऽऽहुतिस्वरूपमग्नेः शिरस्थानीयम् ।
अतः शिरःसहितमेवाग्निं चितवान्भवति । वेदनं प्रशंसति—

सशीर्षाऽमुष्मिन्निति । एतद्धोमब्राह्मणं स्वयमातृणामित्यनुवाके ब्रह्मण्यम् ।
अथाभिप्रशन्नं विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्गाय वा इति । योऽयमग्निरस्ति स एष स्वर्गलोकार्थं चीयते । अत-
स्तस्याग्नेर्यदङ्गमयथापूर्वं क्रमोलङ्घनेन क्रियते तदङ्गमसुवर्ग्यं स्वर्गाय हितं न
भवति । अग्निश्च स्वर्गाय हितः । तस्मात्क्रममनुलङ्घ्यैव तदङ्गमनुष्ठेयम् ।

अथ यदर्थं प्रस्तावः कृतस्तद्विधत्ते—

चित्तिमुपधायेति । उपधानादूर्ध्वं तामुपहितां चित्तिं हस्तेन स्पृशेत् ।

तत्र मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिमचित्तिमिति । अयमग्निश्चित्तिमचित्तिमस्मदीयां मानसीं भार्क-
मभार्कं च विचिनवद्विविच्य निश्चिनोतु । कीदृशोऽग्निः। पृष्ठेव वीता वृजिना च
विद्वान्, पृष्ठोपलक्षितसर्वावयवसदृशानि कर्माङ्गानि (णि)वीता कान्तानि वृजि-
ना च स्तलितानि चेत्युभयं ज्ञानानः । तथा मतांमनुष्परूपान्प्रमादबहुलान-
स्मानपि विद्वान् । हे देव नोऽस्माकं राये धनाय स्वपत्याय च शोभनपुत्रार्थमपि

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

दिति च रास्व यदेयं तदपि देहि । अदितिमुख्य यदपीतः परं न देयं किंतु पूर्व-
मेव दत्तं तदपि बहुलं कर्तुमिच्छ । अनेन मन्त्रेणानुष्ठितमभिमर्शनं प्रशंसति-

यथापूर्वमिति । अत्र भक्त्यभक्त्योः स्तलनास्वनयोर्विवेककारिणा बह्वि-
ना वैकल्पस्य समाहितत्वात्क्रममनुलङ्घ्यैवैनां धितिमुपधत्ते । अग्निं च माहमुसं-
चिनुते । स चाग्निरस्य यजमानस्य स्वर्गाय हितो भवति । तदिदं ब्राह्मणं
पशुर्वा एव यदग्निरित्यनुवाके प्रथमचित्तिसमाप्तौ दृष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृणयजुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमपाठके पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमपाठके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून्पातु सौऽ-
स्मान्पातु तस्मै नमः प्रजापती रुद्रो वरुणोऽग्नि-
दिशां पतिः स नः पशून्पातु सौऽस्मान्पातु तस्मै
नम एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ता-
भ्यो वा एष आ वृश्च्यते यः पशुशीषाण्युपदधाति
हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो
नमस्करोति ब्रह्मवादिनः (१) वदन्त्यग्नौ
ग्राम्यान्पशून् दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति
किं तत् उच्छिषतीति यद्धिरण्येष्टका उपद-
धात्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशु-
भ्यो भेषजं करोति नैर्नान्हिनस्ति प्राणो वै
प्रथमा स्वयमातृणा व्यानो द्वितीयाऽपान-
स्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमा स्वयमातृणामुप-

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

धार्य प्राणेनैव प्राणः समर्धयति व्यन्यात्

(२) द्वितीयामुपधार्य व्यानेनैव व्यानः

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयामुपधार्यपानेनैवापानः स-

मर्धयत्यथो प्राणैरेवैनः समिन्धे भूर्भुवः सुव-

रिति स्वयमातृणा उप दधातीमे वै लोकाः

स्वयमातृणा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः

प्रजापतिः प्राजायत यदेताभिर्व्याहृतीभिः स्वय-

मातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधार्येषु

(३) लोकेष्वधि प्र जायते प्राणाय व्याना-

यापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवत-

याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदामिना वै देवाः सुवर्गं

लोकमाजिगाःसन्तेन पतितुं नाशक्नुवन्त एता-

श्वतः स्वमातृणा अपश्यन्ता दिक्षुपाद-

धत तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्यच्च-

तः स्वयमातृणा दिक्षुपदधाति सर्वतश्चक्षुषेव

तदमिना यजमानः सुवर्गं लोकमेति (४) ॥

(ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रोणिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

रेतःसिग्धोमसंस्पर्शाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाया उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विश्वकर्मा दिशां पतिरिति पञ्च हिरण्येष्टकाः पति-

दिशमेकां मध्ये ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति—

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

विश्वकर्मा दिशामिति । योऽयं विश्वकर्मा दिशां पालकः सोऽस्मदीया-
न्पशून्स्मांश्च रक्षतु । तस्मै विश्वकर्मणे नमः । प्रजापतिरित्यादिभिश्चतुर्भिः पदै-
श्चत्वारो मन्त्रा उत्पन्नाः । सर्वत्रानुपपन्नय दिशां पतिरिति पुनः पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते-

एता वै देवता इति । पुरुषार्थर्षभवृष्णिबस्तानामेवेषां पशूनां विश्वकर्मा-
दयः स्वाभिभूता देवताः । एवं सति पशुशीर्षोपधाने ताभ्यो देवताभ्य आवृ-
त्त्यते तातां देवतानां द्रोही भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय हिरण्येष्टका उप-
दध्यात् । हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकास्तदुपधानेन ताभ्यो नमस्करोति ।
तन्मन्त्रेषु तस्मै नम इति दर्शनात् । प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः प्रशंसति-

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । लोके हि द्विविधा एव पशवो ग्राम्याश्चाऽऽर-
ण्याश्चेति । तत्र ग्राम्यान्पुरुषाश्चादीनयं यजमानश्चीयमानेऽग्नौ स्थापितवान् ।
मयुमारण्यमनु ते दिशामीत्यादिभिर्मन्त्रैरारण्यांश्च शोकेन योजितवान् । तत
उभयविधेभ्यः पशुभ्योऽन्येदनुपहितं पशुस्वरूपं किं नामोच्छिद्यते । अतः
कष्टोऽयं सर्वकर्षोपद्रवको यजमानव्यापार इति ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः । तत्रै-
तदुत्तरं द्रष्टव्यम्-नायं कष्टो व्यापारो यस्मादयं हिरण्येष्टका उपदधाति हिरण्यं
चामृतं तेनामृतेन ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो मेवजकरणादेतदीपहिंसादोषं न प्राप्नोति ।
एतच्चोपलक्षणमारण्यपशुशोकस्यापि मेवजमेतदिति द्रष्टव्यम् । एतासां कृत्तिका-
दिनक्षत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभावित्वात्तद्ब्राह्मणानन्तरमेवैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

अथ तिसृणां स्वयमातृणानामुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते-

प्राणो वा इति । पथममध्यमोत्तमचितिषु तिस्रः स्वयमातृणाः, ताश्च क्रमेण
प्राणव्यानापानस्वरूपाः प्राग्वृत्तिमध्यवृत्तिपश्चाद्वृत्तित्वसाम्यात् । अतः पथमचितौ
स्वयमातृणामुपधाय प्राण्यादुच्छ्वातं कुर्यात् । मध्यमचितौ व्यन्यात्प्राणा-
पानस्तम्भनं कुर्यात् । उत्तमचितावपान्यान्निःश्वासं कुर्यात् । स एवं सति स्वकीयैः
प्राणादिभिर्मन्त्रैः प्राणादीन्स्तमर्धयति । अपि च प्राणवायुभिरेवैनमग्निं प्रदीपयति ।

अथ तिसृषु स्वयमातृणासु व्याहृतित्रयं क्रमेण विनियुक्ते-

भूर्भुवः सुवारिति । तत्तत्स्वयमातृणोपधानब्राह्मणानन्तरमेवैतदपि ब्राह्मणं
विभज्य योजयितव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण-“ प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वेति चतस्रः
स्वयमातृणाः प्रतिदिशम् ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति-

(अह्नां रूपादीनामभिधानम्)

प्राणाय व्यानायेति । प्राणादिपदैश्चतुर्भिश्चत्वारो मन्त्राः । प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वा तपेत्यादि सर्वत्रानुषज्यते । हे पूर्वदिग्वर्तिस्वयमातृणो प्राणवाचि-
सिद्धये त्वामुपदधामि । चक्षुषे दृष्टिसिद्धयर्थं त्वामुपदधामि । या तव स्वामि-
भूता देवता तयाऽनुगृहीता ध्रुवा सतीह सीदोपविश । यथाऽङ्गिरोभिरुपहिता
ध्रुवा तद्वत् । एवं व्यानायेत्यादिमन्त्रत्रये योजनीयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं
विधत्ते—

अग्निना वै देवा इति । पुरा कदाचिद्देवाश्चर्यमानमग्निं साधनं कृत्वा स्वर्गं
प्राप्तुमेषुञ् । तेन चाग्निना साधनेन प्राप्तुं नाशक्नुवन् । अतः शक्तिसाधन-
त्वेन स्वयमातृणो निश्चित्योपधाय तत्रत्येन सर्वादिगवगतेन चक्षुषा स्वर्गं प्राप्ताः ।
तदीयमन्त्रेषु हि चक्षुषे त्वेत्यादि सर्वेष्वप्यनुपक्तम् । अत एताश्चतस्रः स्वय-
मातृणोऽश्चतसृषु दिक्षुपधाय सर्वदिगवगतचक्षुर्युक्तेनाग्निना स्वर्गं प्राप्नोति ।
हिरण्येष्टकाब्राह्मणेन सहैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्न आ याहि वीतय इत्याहाहवतैवैनमग्निं
दूतं वृणीमह इत्याह दूत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽ-
ग्निः समिध्यत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृ-
त्राणि जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं
दधात्यग्नेः स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैन-
मेतानि वा अह्नाः रूपाणि (१) अन्वहमेवैनं
चिनुतेऽबाह्नाः रूपाणि रुन्धे ब्रह्मवादिनां वद-
न्ति कस्मात्सत्याद्यातयाम्निरिन्ध्या इष्टका अयात-
याम्नी लोकं पृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति
ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायात-

(अहतां रूपादीनामभिधानम्)

यामानोऽनुचरवती भवत्यजामित्वायानुष्टुमाऽनु-
 चरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप्तस्मा-
 त्प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता अस्य सूद-
 दोहसः (२) इत्याह तस्मात्परुषिपरुषि रसः
 सोमश्च श्रीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नयन्न-
 मेवायं रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवायं
 रुन्धे जग्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिव
 इत्याहेमानेवास्मै लोकान्न्योतिष्मतः करोति
 यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठा वेद प्रत्येव तिष्ठति
 तयो देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीदेत्याहेषा वा इष्ट-
 कानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति (३) ।

(रूपाणि सूददोहस्तथा षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

हिरण्यस्वपमातृणामिधाः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठेऽङ्गां रूपादयः कथयन्ते ।

षट्कं सूत्रकारेण—“अन्न आ याहि वतियेऽग्निं दूर्तं वृणीमहेऽग्निनाऽग्निं
 समिधयतेऽग्निर्वृत्राणि जह्वनदग्नेः स्तोमं मनामहे सिधमद्य दिविस्पृशम् । देवस्य
 इविणस्पव इति पञ्चाङ्गां रूपाणि ” इति । तदिदं विधातुं मन्त्राणां तात्पर्याणि
 क्रमेण दर्शयति—

अन्न आ याहीति । पथममन्त्र आयाहीत्युक्तत्वादाहानं प्रतीयते । दिविये
 तु वृणीमह इत्युक्तत्वादाहय पञ्चाद्वरणं प्रतीयते । तृतीये तु समिधयत इत्युक्त-
 त्वादाहमिधमं प्रतीयते । चतुर्थे तु वृत्राणि जह्वनदिति शत्रुवधोक्तेः सापथ्यं

(अहमां रूपादीनामभिधानम्)

पतीयते । पञ्चमे तु मनामह इत्युक्तत्वान्मननं पतीयते । तत्र प्रथमद्वितीयौ होतृकाण्डे प्र बो वाजा इत्यनुवाके समाम्नातौ । तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमपपाठके सामिधेनीब्राह्मणे व्याख्यातौ । तृतीयो यस्त्वा इत्यनुवाके समाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यातः । चतुर्थस्तु चतुर्थकाण्डस्य तृतीयपपाठकस्यान्यनुवाके व्याख्यातः । पञ्चमः शाखान्तरगतः । एतैर्मन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानामह्नां रूपाणीत्येतन्नामधेयम् । तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोच्यति—

एतानि वा इति । पञ्चस्वहःसु तस्यां तस्यां चित्तावुपधेयत्वादेतन्मन्त्र-
साध्यानीष्टकास्वरूपाण्यह्नां रूपाणीत्युच्यन्ते । तान्युपदध्यादिति विधिरुन्नेयः ।
तदुपधानेन सर्वदा प्रतिदिनमग्निं चितवान्भवति । कालविशेषाणापह्नां स्वरूपं
य माप्नोति । एतच्च ब्राह्मणवाक्यं तत्ताच्चितिप्रस्तावे विभज्य वृष्टव्यम् ।

अथ लोकंपूजाया विधिमर्थवादेनोच्यति—

ब्रह्मवादिन इति । लोकं पूण छिद्रं पूणेति मन्त्रेणोपधेया लोकंपूजाः ।
एतद्व्यतिरिक्तानामिष्टकानामेकस्यां चितौ सकृदेवोपधानं तावत्तैव गतसारत्वात् ।
लोकंपूजायास्त्वगतसारत्वादसकृदुपधानं क्रियते । तदेतदगतसारत्वं कस्मात्का-
रणादिति ब्रह्मवादिभिः पृष्टे सति ऐन्द्राग्रत्वाद्वाहंस्पत्यत्वाच्चेति बुद्धिमानुत्तरे
ब्रूयात् । इन्द्राग्नी त्वा बृहन्नाविरिति मन्त्रे समाम्नातत्वात्तदीयत्वेम् । इन्द्राग्नी
बृहस्पतिरित्येते देवाः सामध्यातिशयोपेतत्वात्कदापिदपि गतसारा न भवन्ति ।
तादृशीमयातवाग्नी लोकंपूजाख्यामिष्टकामुपदध्यादिति विधिरुन्नेयः ।

अथ लोकं पूणेति मन्त्रस्य मन्त्रान्तरापेतत्वं विधत्ते—

अनुचरवतीति । लोकं पूण छिद्रं पूणेति मन्त्रमनु पश्चाच्चरति पठयत
इति अनुचरो द्वितीयो मन्त्रः । तेनाप्युपधेयत्वादियमिष्टकाऽनुचरवती । एकेनैव
मन्त्रेण पुनः पुनरुपधाने सत्यालस्यं भवेत् । मन्त्रान्तरसद्भावे तु तदालस्यं न
भवति ।

अनुचरमन्त्रं सामान्यतो विधाय पुनर्विशेषतो विधत्ते—

अनुष्टमेति । लोकं पूणेति मन्त्र आत्मा शरीरम् । अनुचरस्त्वो द्वितीयोऽ-
नुष्टम्भस्कः पाणरूपः । यस्मादत्रैवं तस्मात्लोकोऽपि पाणवायुः सर्वोऽशरीरा-
धमवाननुतृप्त्यं चरति ।

तस्मिन्ननुचरमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ता अस्येति । सूदशब्देन दोहनयः क्षीरादिरस उपलक्ष्यते । सूदं ब्रुहन्तीति सूददोहसस्ता इष्टकाः । यस्मादत्रैवमुक्तं तस्मात्सोमवल्ल्यामपि परुषि परुषि तत्तत्स-
र्वणि रसोऽवतिष्ठते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सोमः श्रीणन्तीति । पृथग्यः श्वेतगोरूपा इष्टका अन्नं च श्वेतवर्णं तस्माद-
न्नप्राप्तिः । किंचेष्टकाचितोऽभिरर्चनीयोऽन्नं चार्चनीयम् । तस्मादप्यन्नप्राप्तिः ।

द्वितीयार्धे त्रिष्वा रोचने दिव इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

जन्मन्देवानामिति । त्रिशब्देन लोकत्रयमुच्यते । रोचनशब्देन ज्योतिः ।
यावती वै पृथिवीत्यनुवाके त्रयोदश लोकंप्रणा उपदधातीत्यावृत्तौर्षिहितत्वाद्यात-
यामत्वशङ्कायां तत्परिहारोऽत्राऽऽम्नातः । अतस्तत्रैवेदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । तत्र
संख्यामात्रविधिमात्रमेत्यात्र विष्णुन्नयनमुक्तम् । यदा तु तत्रैव विशिष्टोपधान-
विधिस्तदानीं नात्र विधिरुचेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाशेषत्वेन तया देवतयेति मन्त्रं विधत्ते—

यो वा इष्टकानामिति । मन्त्रे ऋग्वेद्यमित्रानादनेनोपधाने सतीष्टकाः
प्रतिष्ठिता भवन्ति । अतः सर्वास्वीष्टकास्वित्मं मन्त्रं पठेदित्यभिप्रायः । इदं
ब्राह्मणं स्वयमातृणोपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृणयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एष लोकार्यं चीयते यदग्नि-
र्वज्रं एकादशिनी यदग्निर्वैकादशिनीं मिनुया-
द्वज्रेणैव सुवर्गास्तुकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुया-
त्स्वरुमिः पशून्वर्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं
वज्रेण सुवर्गास्तुकादन्तर्दधाति न स्वरुमिः
पशून्वर्धयति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण-

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

धृत्ये योऽग्निं चिन्वन्नधिकामत्यैन्द्रिया (१)

ऋचाऽऽकर्मणं प्रतीष्टकामुपदध्यात्तेन्द्रियेण वी-
र्येण व्यृध्यते रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्य तिस्रः

शरव्याः प्रतीची तिरश्च्यन्ची ताम्यो वा एष
आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिस्र-

धन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्ताम्य एव नम-
स्करोत्यथो ताम्य एवाऽऽत्मानं निष्कीर्णीते

यत्ते रुद्र पुरः (२) धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते

रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै
ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र

पश्वाद्भनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रे-
दावत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोत्तराद्भनुस्तत्

(३) वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रद्व-
त्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो

अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि
रुद्रो वा एष यदग्निः स यथा व्याघ्राः क्रुद्धस्ति-

ष्ठत्येवं वा एष एताहि संचितमेतैरुप तिष्ठते
नमस्कारैरेवेन शमयति येऽध्वयः (४)

पुरीष्याः प्रविंष्टाः पृथिवीमनु । तेषां त्वमस्यु-
त्तमः प्र णो जीवातवे सुव । आपं त्वाऽमे

मनसाऽऽपं त्वाऽमे तपसाऽऽपं त्वाऽमे वृक्ष-
याऽऽपं त्वाऽमे उपसाद्भिरापं त्वाऽमे सुत्य-

याऽऽपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथे-
नाऽऽपं त्वाऽग्ने वशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वंगाकारे-
णेत्याहृषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैनमामोति (५) ॥
(ऐन्द्रिया पुर उत्तराद्धनुस्तदग्र्यं आहाष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अह्नां रूपाणीरितानि षष्ठे लोकंपृणा तथा ।

अथ सप्तमे यूपैकत्वादीन्युच्यन्ते ।

पदुक्तमभ्यध्वकाण्डे—“एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा
भवन्ति । एकविंशत्यभ्यध्वस्य ” इति । तत्र विकल्पेन प्राप्तां यूपैकादशिनी-
युपां यूपैकत्वमेव विधत्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । योऽयमग्निः स एष सुवर्गार्थं चीयते, यूपैका-
दशिनी च वज्रसमाना । तत्रेदं विचार्यते—किमग्नौ पञ्चमं यूपैकादशिनी कर्तव्या
न वेति । यदि तामेकादशिनीं प्रक्षिपेत्तदा तद्रूपेण वज्रेणैनमग्निं स्वर्गलोकाद-
न्तर्हितं कुर्यात् । बहुयूपव्यवधानात्स्वर्गो न दृश्येत । अथ तामेकादशिनीं न
प्रक्षिपेत्तदानीं पशुस्वरूपमिदं योजयेत् । स्वरुशब्देन यूपतक्षणकालीनानि शक-
यान्युच्यन्ते । यूपाभावे च कथं तानि संभवेयुः । तदभावे च स्वरुणा पशु-
पञ्चमीयेतन्न सिध्येत् । अत्रोभयदोषपरिहारार्थकं यूपं प्रक्षिपेत् । तदानीं वज्रा-
त्प्रकम्पमुपव्यवधानाभावादिमग्निं स्वर्गादन्तर्हितं न करोवि । यूपतद्भावात्तद्वि-
शेषोऽपि न भविष्यति । अस्थ च ब्राह्मणस्य चोदकपाप्तापवादरूपत्वाच्चाऽऽ-
ह्नाते कस्मिंश्चिदप्यनुवाकेऽन्तर्भावः ।

पदुक्तं सूत्रकारेण—“इन्द्रं विश्वा अवीवृषन्तित्युत्तरेण पुच्छाभ्ययमन्तर्वि-
श्रा (वैश्रा) क्रमणं पतीष्टकामुपदध्यात् ” इति । पुच्छाभ्ययः पुच्छपक्षयोः
केचिः । तदिदं शुभोक्त्युपधानं विधत्ते—

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

वि वा एष इति । य उपधानकर्ता चयनकालेऽग्निमाधिकामति स एष इन्द्रिय(येण) सामर्थ्येन [च] वियुक्तो भवति । अतस्तत्परिहारायाऽऽकषणं प्रति पादपक्षेपस्थाने काचिदिष्टकामिन्द्रं विधा अवीवुधन्वित्युचोपदध्यात् । सा चाभिपणयनप्रस्तावे सामानातरत्वात्तत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगान्तरम् । एतदुपधानेनेन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति । एतच्च ब्राह्मणं शंशु ब्राह्मणस्पत्यामित्यादेरथाक्रमणब्राह्मणात्पूर्वं द्रष्टव्यम् । अथ धनुर्दानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । योऽयमग्निः स एव रुद्रः क्रूरो देवः । रुद्रो वै कृत्स्न इति सन्ध्याऽऽम्नातम् । तस्य च क्रूरस्य शरव्याः शरेण साध्याः प्रतीच्यादयस्तिष्ठः शरव्याः । यद्वा हिंसकत्वादिपुरेव शरव्याः । सा च वेधा—प्रतीची संमुखमागच्छन्ती, तिरश्ची पार्श्वयोश्च गच्छन्ती, अनुची पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एवं सति योऽग्निं चिनुते स एष ताभ्य इषुभ्यो निमिजभूताभ्य आवृच्यते सर्वतच्छिद्यते ताभिः प्रहतो भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरिषुभिर्गुक्तमेकं धनुरयाचितमपि ब्राह्मणाय दद्यात् । तेन दानेन चाधिकाम्भस्ताभ्य इषुभ्यो नमस्करोत्येव । अपि च ताभ्य इषुभ्यः सकाशादेवाऽऽत्मानं स्वशरीरं निष्क्रीणीति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“तिसृष्वमयाचितं यजमानो ब्राह्मणाय इषुभ्यो नमस्करोत्येते यथा लिङ्गमुपाविष्ठते ” इति । तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

यत्ते रुद्र पुर इति । हे रुद्र पुरः पूर्वस्यां दिशि ते त्वदीयं यद्धनुरस्ति तदनुसृत्य वातो वातु प्रसरतु । किमर्थं, ते त्वदर्थं त्वत्सहायार्थमित्यर्थः । त्वया बाणे मुक्ते सति यदा वायुरनुकूलो भवति तदा बाणः शीघ्रमुद्गच्छति तदिदं साहाय्यम् । हे रुद्र ते त्वदीयाय तस्मै धनुषे संवत्सरेण कालेन नमोऽस्तु । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नमस्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्रभवदिभवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्य एकैकस्मिन्वर्षके स्थिताः संवत्सराः क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरवत्सरणन्दैर्विवक्षिताः । प्रथमः संवत्सरो द्वितीयः परिवत्सरस्तृतीय इदावत्सरश्चतुर्थ इदुवत्सरः पञ्चमो वत्सरः । एवं सत्येकैकदिग्वर्तिधनुषे निरन्तरमेकैकस्मिन्संवत्सरे नमस्कारः कृतो भवति । एतन्व्यसाध्यमुपस्थानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । लोके कुरुद्धो व्याघ्रो गर्जनभक्षणोद्यतो यथा भयंकर-

स्तिष्ठति, एवमेवैव सन्त्यक्चिद्वशोऽग्निरुग्मः सन्नुपस्थाने सति तन्मन्त्रगतैर्नमस्कारैः
शान्तो भवति । तदिदमुपस्थानमाह्वयं शतरुद्रीयहोमत्राक्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येऽग्नयः पुरीष्या इति प्रयास्यन्नातिभिरार्घिं यजमान
उपविष्टवे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रान्पठति—

येऽग्नय इति । हेऽग्ने मया चीयमाना ये केचिदन्यैश्चीयमानाः पुरीष्या
मृदा निष्पाद्याः पृथिवीमनु प्रविष्टाः सन्ति तेषां मध्ये त्वमुक्तमोऽसि । तादृश-
स्त्वं नोऽस्माञ्जीवातवे जीवनीयधाय चिरं जीवितुं प्रशुव प्रकर्षेण प्रेरय । हेऽग्ने
त्वामाप्तं प्राप्तवानस्मि । सामान्येनोक्ता मातिः पुनर्विशेष्यते । संकल्पमारम्य
वशानूबन्ध्यास्वगाकारपर्यन्ता ये सोमप्रयोगावयवास्तैः सर्वैस्त्वां प्राप्तोऽस्मि ।
मनः संकल्पो वचो मन्त्रोच्चारणम् । तपोऽनशनं दानं च । दीक्षा
मौनादिनिषमः । उपसदो दिनप्रयानुष्ठेया होमाः । सुत्या सोमग्रहहोमः । दक्षि-
णा द्वादशशतगवादयः । भवभूतो जले होमः । वशाऽनुबन्ध्यापशुः । स्वगा-
कारोऽवशिष्टावयवसंपूर्त्या स्वाधीनत्वकरणम् । अत्राप्याप्तं त्वाऽग्न इत्यनुब्रूयते ।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रयाणकालीनोपस्थानाविधिं मन्त्रव्याख्यानरूपेणार्थवादो-
नयति—

इत्याह्वेषा वा इति । योऽर्घं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाण-
काले ब्रूयात् । एवैव मन्त्रपाठानुष्ठितिरग्नेः शान्तिका । तस्मात्तयैर्वाग्निं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राणमेवास्मि-
न्दधाति बृहद्रथंतराभ्यां पक्षावोर्ज एवास्मि-
न्दधात्युत्तुस्थार्यज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति
तिष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज

(उपस्थानाथमिधानम्)

एवास्मिन्दधाति प्रजापतिरग्निमसृजत सौऽस्मा-
त्सुष्टः पराद्वैत्तं वारवन्तीयैनावारयत तद्वारव-
न्तीयस्य वारवन्तीयत्वम् इयेतेन इयेती अकु-
रुत तच्छयैतस्य इयेतत्वम् (१) यद्वारवन्ती-
यैनोपतिष्ठते वारयत एवैनम् इयेतेन इयेती कु-
रुते प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युप तिष्ठते
प्रेमाणमेवास्य गच्छति प्राच्या त्वा दिशा
सादयामि मायत्रेण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः
शीर्ष्णाऽग्नेः शिर उप दधामि दक्षिणया त्वा
दिशा सादयामि त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रेण देवत-
याऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधामि प्रतीच्या
त्वा दिशा सादयामि (२) जागतेन
छन्दसा सवित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छ-
मुप दधाम्यदीच्या त्वा दिशा सादयाम्या-
नुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः
पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधाम्यूर्ध्वया त्वा दिशा
सादयामि पाङ्क्तैन छन्दसा बृहस्पतिना देव-
तयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधामि यो वा
अपात्मानमग्निं चिनुतेऽपात्माऽमुष्मिँल्लोके भ-
वति यः सात्मानं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके
भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा अग्नेरात्मा
सात्मानमेवार्गिनं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके
भवति य एवं वेद (३) ॥

(श्वैतत्वं प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि यः सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकयूपादिविधयः सप्तमे समुदीरिताः ।

अथाष्टम उपस्थानादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पृष्ठरूपतिष्ठते गायत्रेण पुरस्ताद्बृहद्रथंतराभ्यां पक्षा-
ब्रुतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छं दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयेनोत्तरस्यां वामदेव्ये-
नापि पक्षे प्रजापतेः सामानुषं गायति ” इति तदेतद्विधत्ते—

गायत्रेण पुरुस्तादिति । गायत्रादीनि सामविशेषणानामानि । तत्सवितुर्व-
रेण्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं गायत्रं, तेन शिरोभागस्योपस्थाने सत्यस्मिन्नग्नौ प्राणः
स्थापितो भवति । त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्, अभि त्वा शूर
नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथंतरम् । ताभ्यां पक्षयोरुपस्थाने सति वलं संपा-
दितं भवति । वसन्तमित्यादिकापामृच्युत्पन्नमृतस्थापज्ञायज्ञियं, तेन पुच्छो-
पस्थाने सति ऋतुषु प्रतिष्ठितो भवति । मानि पृष्ठस्तोत्रगताति सामानि तैः सर्वैः
कृत्स्नाग्निमुपतिष्ठेत् । तेन शरीरकान्तिः प्राप्यते ।

अथ श्रोणिद्वयोपस्थानाय सामद्वयं विधत्ते—

प्रजापतिरग्निमिति । अथ न त्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं,
तेन साम्ना पराचीनं गच्छन्तमग्निं विनिवारयामास निवारणसाधनत्वादेव वार-
वन्तीयं नाम संपन्नम् । अभि प्र वः सुराधसमित्यस्यामृच्युत्पन्नं श्वैतं, तेन
साम्ना तं निवारितमग्निं श्वेती स्ववशो यथा भवति तथाऽकुरुतः । श्वेतीक-
रणसाधनत्वाच्छ्वैतमिति साम्नो नाप । तेन सामद्वयेन श्रोणिद्वयोपस्थाने
सत्यन्यत्र गमनं निवार्य स्वाधीनं करोति । सूत्रे तु शास्त्रान्तरानुसारेण श्वैत-
स्थाने वामदेव्यमुक्तम् । अथ पक्षसंध्युपस्थानाय सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतेरिति । ऋग्रहितेषु स्तोमेषु यदुत्पन्नं साम प्रजापतेर्हृदयमिति नाम
तेषु स्तोमेष्वेवस्यं शब्दस्य भावात्तेन पक्षसंध्युपस्थाने सत्यग्नेः प्रीतिं प्राप्नोति ।

१ स. गायन्ति । २ क. घ. ड. “त्यत्र । स. “त्यस्य ग” । ३ स. घ. ड. स्तोमेषु ।
४ स. घ. ड. स्तोमेष्वे” । ५ स. घ. ड. “स्य” सश” । ६ स. “स्य सद्भावा” ।

(उपस्थानायभिधानम्)

एतस्योपस्थानस्य विकर्षणानन्तरभावित्वादशमूर्जमित्यस्मिन्वासणानुवाकं तदे-
तद्वद्वष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्राच्या त्वा दिशा सादयामीति पञ्चाऽऽत्मेष्टकाः
प्रतिदिशमेकां मध्ये ” इति, तदेतद्विधानं मन्त्रानुतरादयति—

प्राच्या त्वा दिशेति । येयं प्राची दिग्मञ्च गामत्रं छन्दो याऽप्यभिरूपा
देवता यदपि देवतात्मनोऽग्नेः शिरः, सर्वैः सहितोऽहं हे इष्टके त्वामस्य चीयमा-
स्माग्नेः शिरस्थान उपदधामि । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । इदानीमात्मेष्टका
विधत्ते—

यो वा अपात्मानमिति । आत्मा शरीरं तद्वहितमग्निं चिन्वानः स्वर्गे
शरीररहितो भवति । सात्मकमग्निं चिन्वानस्तत्र सात्मक एव भवति । तस्मादा-
त्मेष्टका उपदध्यात् । तन्निष्पादकत्वादेता आत्मेष्टका एव शिरःप्रभृत्यवयव-
संघ एवाग्नेः शरीरम् । तस्मादेतदुपधानेन सशरीरमग्निं चिनुते ।

वेदनं पशंसति—सात्माऽमुष्मिञ्जिति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्दशाधिकरणे चिन्तितम्—

पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाऽग्निमः ।

अग्निहोत्रनयान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ पृष्ठैरुपस्थिते ” इति । पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यं-
दिनसवनगतस्य स्तोत्रकर्मणो नामधेयमिति प्रथमाध्याये निर्णीतम् सोऽग्निचयन-
गतोपस्थानकर्मणि मयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दस्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मानुपस्थानेऽतिदि-
शतीति चेन्मैवम् । अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । मातमग्नि-
होत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिधातुना समानाधिकृतः कर्मपरः । अत्रोपा-
न्यन्त्रकरण इत्येतत्प्राग्निनीमसूत्रमुपशब्दयुक्तातिष्ठतिधातोरात्मनेपदं विदधत्तुवी-
द्यान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठ-
शब्दस्तथाऽपि तत्ताधनभूवान्तरादिसामोपेतानामि त्वा शूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्ष-
यति । न च लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यं, त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात् ।
किंच त्वत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिनाऽग्निहोत्रशब्देन तद्वर्मानुपलक्ष्य तैश्च
जर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते । तथा स्तोत्रवाचिना

(आहुत्याद्यभिधानम्)

पृष्ठशब्देन तद्वर्णपञ्चक्षणद्वारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणविमिति
विप्रकृत्यते । तस्मात्पृष्ठशब्दो न स्तोत्रवर्णनमितिदिशति । एतच्च नास्त्रजं
नक्षत्रेष्टकात्रासनादूर्ध्वं ब्रूहव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयणुर्नेदी-

यतौत्तरिविसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्न उ॒दधे॒ या त इ॒ष्यु॒वा ना॒म॒ तया॑ नो
मृ॒ड॒ तस्या॑स्ते॒ नम॑स्तस्या॒स्त उप॑ जी॒वन्तो॑
भू॒यास्मा॒ग्ने दु॒ध ग॒ह्य कि॑ःशिल॒ वन्य॑ या त
इ॒ष्यु॒वा ना॒म॒ तया॑ नो मृ॒ड॒ तस्या॑स्ते॒ नम॑स्त-
स्या॒स्त उप॑जी॒वन्तो॑ भू॒यास्म॒ पञ्च॑ वा ए॒तेऽ-
ग्नयो॑ यच्चि॒तय॑ उ॒दधि॑रे॒व ना॒म॒ प्रथ॑मो दु॒धः
(१) द्वि॒तीयो॑ ग॒ह्यस्तृ॑तीयः कि॑ःशिलश्च-
तु॒र्यो वन्यः॑ पञ्चमस्तेभ्यो॒ यदा॑हु॒तीर्न॑ जु॒ह्याद॑-
ध्व॒र्यं च॒ यज॑मानं च प्र द॒हेयु॑र्यदे॒ता आ॑हु॒ती-
जु॒होति॑ भा॒गधे॑र्येनै॒वेना॑ञ्छम॒यति॑ नाऽऽति॒मा-
ह॑त्यध्व॒र्यं यज॑मानो वाङ्म॑ आस॒न्नसोः॑ प्रा-
णोऽक्ष्योश्चक्षुः॑ कर्ण॒योः श्रोत्रं॑ वाहु॒वोर्बल॑मू॒रु-
वोरो॒जोऽरि॑ष्टा वि॒श्वान्य॑ज्ञानि॒ तनूः॑ (२)
त॒नुवा॑ मे स॒ह नम॑स्ते अस्तु॒ मा मा॑ हि॒ःसी-
र॒प वा ए॒तस्मात्प्रा॑णाः क्री॒मन्ति॒ योऽभि॑ चि-
न्ध॒मधि॑क्रीमन्ति॒ वाङ्म॑ आस॒न्नसोः॑ प्रा॒ण इत्या॑ह

(आहुत्यादिभिधानम्)

प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते यो रुद्रो अमो यो अप्सु
य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवनाऽऽविवेश
तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वाहुतिभागा वा अन्ये
रुद्रा हविर्भागाः (३) अन्ये शतरुद्रीयं
हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामि-
ष्टकायां नि दध्याद्भागधेयैर्नैवैनं शमयति तस्य
त्वै शतरुद्रीयं हुतामित्याहुयस्थैतदग्नौ क्रियत
इति वसंवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु पितरंस्त्वा
यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्या-
स्त्वा विश्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मारुतो
मरुद्भिर्रुत्तरतः पान्तु (४) देवास्त्वेन्द्रन्येष्टा
वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्टाच्च पान्तु न वा
एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमतः
प्राचीनीं प्रोक्षति यत्संचितमाज्येन प्रोक्षति तेन
पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः (५) ॥

(दधस्तनूहविर्भागाः पान्तु द्वाविंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आत्मेष्टकामुपस्थानमप्यष्टम उदीरितम् ।

अथ नवम आहुत्यादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अम उदधे या त इष्युवा नामेति पश्चाऽऽग्याहुती-
हुत्वा—” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

(आहुत्याद्यभिधानम्)

५

अम् उदध इति । उदधिरिति कस्यचिदग्नेर्नाम । उदधिनामक हेग्ने ते त्वदीया येयमिष्युवा नाम, परशरीरे सहसा मिश्रणाद्युवेति वाणस्य नामधेयं, तथा युवाभिधेयया नोऽस्मान्मूढ सुखय । ते त्वदीयायास्तस्या इषोर्नमोऽस्तु । ते त्वदीयायास्तस्या इषोः पसादादुपजीवन्तः समीचीनजीवनयुक्ता भूयास्म । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । दुध्रादीनि चत्वार्यग्निविशेषनामानि । तैर्मन्त्रश्चतुर्धा भिद्यते । सर्वेषामप्यग्निशब्द आदावनुषज्यते । या त इषुरित्यादिरन्त्यानुषङ्गः ।

अथेतैर्मन्त्रैराहुवीर्विधत्ते-

पञ्च वा एत इति । या एताः पञ्च चितय उपर्यधोभावेन निष्पादितास्ता एवोदध्यादिनामकाः पञ्चाग्नयः । तेषामाहुत्यभावेऽध्वर्युयजमानयोर्दाहः स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थेतैर्मन्त्रैः पञ्चाऽऽज्याहुतीर्जुह्यात् । एतासां च वातनामाहुत्यनन्तरभावित्वादिभिर्देवेभ्य इत्यनुवाकान्ते तदेतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" वाङ्म आसन्निति सर्वत्राऽऽरोहेन्मत्यवरोहंश्च जपति स्रष्ट्वाऽन्ततः " इति, तमेतं विधिमुच्चेतुं मन्त्रमुत्पादयति ।

वाङ्म आसन्निति । मे मदीया येयं वाक्सेयमासन्नास्ये मुखे सुस्थिता भवतु । नसोर्नासिकाछिद्रयोः प्राणः सुस्थितो भवतु । तथाऽक्षिगोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियं, कर्णगोलकयोः श्रोत्रेन्द्रियम् । बाहोर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम् । ऊर्वोर्गमनसामर्थ्यम् । तथा विश्वान्यङ्गान्यरिष्टानि सर्वेऽप्यवयवा हिंसारहिता भवन्तु । तनूरवयवीभूतं शरीरमपि हिंसारहितमस्तु । मे तनुवा मदीयेन शरीरेण सह ते तुभ्यं नमः साष्टाङ्गदण्डप्रणामोऽस्तु । अतो मा मां त्वं मा हिंसीः । अथ जपविधिमुन्नयति-

अप वा एतस्मादिति । यो यजमानोऽध्वर्युर्वाऽग्निचयनकाले चितमग्निमधिरुक्ष पादेनाऽऽक्रामति, एतस्मात्प्राणाः सर्वेऽप्यपक्रामन्ति । अतः प्राणानां धारणाय मन्त्रे वागादीनां स्वस्थानावस्थितिरुच्यते । तस्मादिदं मन्त्रं जपेदिति विधिरभ्युच्चेयः । यदा त्वाहेतिपदमेव ब्रूयादिविलिख्यं ब्रूते तदा प्रत्यक्ष एव विधिः । एतच्चाऽऽक्रमणेष्टकान्नासनादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" यो रुद्रो अग्राविति रौद्रं गावीधुकं चरुमेतेन धजुषा यस्यामिष्टकायां शतरुद्रीयं जुहोति तस्यां प्रतिष्ठापयति " इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति-

(आहुत्यायभिधानम्)

यो रुद्रो अग्नाविति । रुद्रदेवतारूपोऽग्निः । स च लौकिकेऽङ्गाररूपेऽ-
ग्नावुदकादिषु च पविश्य गूढो वर्तते, तस्मै नमोऽस्तु ।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरूपधानं विधत्ते—

आहुतिभागा इति । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्युक्तत्वात्सन्त्यनेके
रुद्रास्तेषां मध्ये केचिदाहुतिमेव भजन्ते तदर्थः शतरुद्रीयहोमः । अन्ये तु हवि-
र्भजन्ते तदर्थमिमं गवीधुकधान्येन निष्पादितं चरुं निदध्यात् । उपधाने सति
हविर्भाजमग्निं स्वभागेन शान्तं करोति । यस्य यजमानस्य चयने तदिदं चरु-
पधानं क्रियते तस्यैव शतरुद्रीयहोमः सकलो भवति । अन्यथा शतरुद्रीयं
हुतमप्यफलं स्यादित्याभिज्ञा आहुः । एतच्च रुद्रो वा एष यदग्निरित्यनुवाके
दृष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्तान्तिवति यथालिङ्गं संचित-
मग्निमाज्येन प्रोक्षति मध्य उत्तमेन पाङ्मुखः ” इति, तदिदं विधातुं मन्वा-
नुत्पादयति—

वसवस्त्वा रुद्रैरिति । य एतेऽष्टौ वसवः सन्ति ते रुद्रैरेकादशभिः सह
हेऽग्ने त्वां पूर्वस्यां दिशि रक्षन्तु । यमो राजा येषां पितॄणां ते यमराजानस्ता-
दृशाः पितरोऽन्यैः पितृभिः सार्धं दक्षिणस्यां दिशि पान्तु । ये द्वादशाऽऽदि-
त्यास्ते विधेदेवैः सार्धं पश्चात्पान्तु । यो द्युताननामकोऽधिकप्रकाशवान्काश्विनम-
रुतां स्वामी स सर्वैर्मरुद्गणैः सहोत्तरस्यां दिशि पातु । इन्द्रो ज्येष्ठो वयोगुणा-
भ्यामधिको येषां देवानां त इन्द्रज्येष्ठाः । वरुणो राजा येषामन्येषां देवानां
ते वरुणराजानः । ते चोभयविधा देवा ऊर्ध्वाधोदिशोः पान्तु ।

अथ विधत्ते—

न वा एतेनेति । अतोऽस्मादाज्यप्रोक्षणात्पाचीनं पूर्वमेव यदि सहस्रस्य
प्रमा असीत्यादिमन्त्रेण हिरण्यशकलैः प्रोक्षेत्, तदानीमेतेन प्रोक्षणेन नाय-
माग्निः पूतो नापि यज्ञयोग्यो भवति । किं बहुना प्रोक्षित एव न भवति । यदि
संचितमग्निमाज्यद्रव्येणोक्तमन्त्रेण प्रोक्षेत्, इदानीं तेनैवाज्यप्रोक्षणेनाग्निः पूतो
भवति, यज्ञयोग्यश्च भवति । सम्यक्प्रोक्षितश्च भवति । एतच्च साहस्रवता
प्रोक्षतीति ब्राह्मणात्पूर्वं दृष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

समीची नामासि प्राची दिक्तस्यास्तेऽग्निर-
धिपतिरसितो रक्षिता यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता
ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च
नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योजस्विनी ना-
मासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृ-
दाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते
(१) सोमोऽधिपतिः स्वर्जोऽवस्थावा नामा-
म्यदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चरा-
जिरधिपत्नी नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृह-
स्पतिरधिपतिः श्वित्रो वशिनी नामासीयं
दिक्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता
यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो
मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च (२) नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्येता वै देवता
अग्निं चित् रक्षन्ति ताभ्यो यदाहूतान्
जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता
आहूतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽति-
मार्त्यध्वर्युर्न यजमानो हेतयो नाम स्थ
तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो

(सर्पाहुत्याद्यभिधानम्)

निलिम्पा नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा
गृहाः पितरो व इषवः सर्गरो वज्रिणो नाम स्थ
तेषां वः पश्चाद्गृहाः स्वप्नो व इषवो गह्वरोऽवस्था-
वानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहा आपो व
इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि
गृहा वर्ष व इषवोऽवस्वान्क्रव्या नाम स्थ पार्थि-
वास्तेषां व इह गृहाः (४) अन्नं व इष-
वो निमिषो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो
मृडयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये देवा
अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान्प्रीणाति दध्ना
मधुमिश्रेणैता आहुतीजुहोति भागधेयेनैवै-
नान्प्रीणात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अहु-
ताद् इति (५) अनुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्ग-
मेवैनान्प्रीणातीमः स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्र-
प्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधु-
मन्तमूर्वं समुद्रियः सदनमा विशस्व । यो
वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽ-
विमुच्यमानः क्षुध्यन्पराभवत्येवमस्याग्निः परा
भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति
सोऽग्निं चित्वा लक्षः (६) भवतीमः स्तन-
मूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णाः स्रुचं जुहो-
त्येष वा अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मा अन्नमपि

दधाति तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च न सुधायः
ह वै वाजी सुहितो दधातीत्याग्निर्वाव वाजी
तमेव तप्तीणाति स एनं प्रतिः प्रीणाति वसी-
यान्भवति (७) ॥

(प्रतीची दिक्स्यास्ते द्विष्मो यश्च निलिम्पा नामेह

गृहा इति लुक्षो वसीयान्भवति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आज्याहुतीः (तिः) पोक्षणं चेत्पादिकं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहृत्यादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ समीची नामासि प्राची दिगिति दध्ना मधुमिश्रेण
षट्सर्पाहृतीरनुपरिचारम् ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

समीची नामासीति । येयं प्राची दिक्स्याः समीचीति नामधेयं, सम्प-
गश्चतीति प्रातःकालानुष्ठानार्थं प्रवर्तत इति व्युत्पत्तेः । हे प्राची (ि) त्वं
समीच्याभिधाऽसि । तस्यास्तादृश्या अभिर्देवः स्वामी । असितः कृष्णसर्पः ।
स च तव रक्षिता । ताम्यामधिपतिरक्षितृभ्यां नमोऽस्तु । तावुभौ नोऽस्मान्मू-
ढयतां सुखयताम् । ते सुखिनो वयं यं पुरुषमस्मान्हिसितुं प्रवर्तमानं द्विष्मः,
यश्च शत्रुरस्मानुदासीनानपि द्वेष्टि तं द्विविधं शत्रुं वां युवयोरधिपतिरक्षित्रोर्जम्भे
विदारितास्ये दधामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ओजस्विनी बलव-
तीति दक्षिणदिशो नाम । पृदाकुरजगरः सर्पः । रक्षितेत्यादिशेषोऽनुषज्यते ।
प्रकर्षणाश्चतीति सायंसंभ्याद्यनुष्ठानाय प्रवर्तत इति पश्चिमदिशः प्राचीति नाम-
धेयम् । स्वस्मिञ्जायत इति स्वजः स्वाधीनबलः सर्पः । मनुष्यान्वस्थापयतीति
व्युत्पत्त्याऽवस्थावेत्युदग्दिशो नाम । तिरश्चीनाः कटकबलपाकारा राजयो रेखा
यस्य सर्पस्यासौ तिरश्चराजिः । अधिपालयतीति व्युत्पत्त्याऽधिपत्नीत्यूर्ध्वदिशो

(सर्पाहुत्याद्यभिधानम्)

नाम । मौढत्वाद्बृहती । धित्रो यस्य सर्पस्य आसधारणेन स्वशरीर उच्छूनता भवति । दशनेन मनुष्यशरीरेऽप्युच्छूनता भवति सोऽयं धित्रः । वशः प्राणिना-
मवस्थातुं स्वाधीनताऽस्यामस्तीति वाशिनी । एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो नाम
कल्पायाः कृष्णविन्दवो ग्रीवायां यस्य सर्पस्य सोऽयं कल्पाग्रिवः । रक्षिते-
त्यादेः सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्य ऊर्ध्वमनुपङ्गद्योतनायान्तिममन्त्रे पुनः पाठः॥
एतन्मन्त्रसाध्या आहुतीर्विधत्ते—

एता वै देवता इति । एता अग्नीन्द्राद्यधिपतिरूपा असितादिसर्परूपाश्च
देवता इष्टकाभिश्चित्तमार्गं रक्षन्ति अतश्चाऽऽसां शान्त्यै जुहुयात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हेतयो नाम स्थेति षण्महाहुतीर्विधा सर्पाहुतीः ” इति
तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

हेतयो नाम स्थेति । हेतयः शत्रूणां ग (ह)न्तारो हे गन्धर्वविशेषा ययं
हेतिनामकाः स्थ । तेषां युष्पाकं पूर्वस्यां दिशि गृहा वर्तन्ते । अग्निर्युष्पा-
कमिषवोऽग्निसमाना इत्यर्थः । सलिलो वायुविशेषः । चरममन्त्रे पठितं वातना-
ममित्यादिकं सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुपज्यते । पूर्वस्यां दिशि संचरतो वायोः सलिल इति
नामधेयम् । तेषो वो नम इत्यादिकं विस्पष्टम् । नितरां चन्दनेनानुलिप्ता ये गन्ध-
र्वस्तेषां निलिप्ता इति नामधेयम् । पितरः पितृसमानाः सगर इति तत्र स्थितस्य
नामधेयम् । वज्रं येषामस्तीति वज्रिणः तदेतद्गन्धर्वनाम । स्वप्नः स्वप्नसमानाः ।
यथा स्वप्ने किञ्चिदप्यसाध्यं नास्त्येवमेतासाभिपूणाभित्यर्थः । गह्वर इति वायोर्नाम ।
अवस्था स्थितिरवस्थानमेषामस्तीत्यवस्थावानः । तदेतद्गन्धर्वनाम । आप उदक-
समानाः । जलवत्सर्वदा प्रसरन्तीत्यर्थः । समुद्र इति वायोर्नाम । अधिकं पात-
यन्तीत्यधिपतयः । वर्षं वृष्टिसमाना निरन्तरं पतन्तीत्यर्थः । अवस्वानिति
वायोर्नाम । क्रव्या मांसपियाः । तदेतद्गन्धर्वनाम । ते च पार्थिवाः । पृथि-
व्यां वर्तन्ते । इह भूमौ । अन्नमन्नहेतवः । निमिष इति वायोर्नाम ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

हृतादो वा इति । पूर्वं नृपदे वडित्यनुवाके दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षणमहुत-
भक्षकदेवप्रीत्यर्थमुक्तम् । इह तु हुतभक्षकदेवप्रीत्यर्थं तेनैव द्रव्येण होम
उच्यते । अपि चैकेऽभिज्ञा एवमाहुः—इष्टका एवाहुतादो देवास्तत्र होमेन हुत-
भक्षकाणां प्रीतावप्येतासामिष्टकानां प्रीत्यर्थं होमकालेऽनुक्रमेण परितः क्रम-

(सर्पाहृत्याद्यभिधानम्)

णीयं, तेनैव परिक्रमणेन कमपि देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येतावतो देवान्प्रीणाति । तदेवं होमेनानुपरिक्रमणेन च हुतादामहुतादां च सर्वेषां प्रीतिरुपपद्यते । तदिदं सर्पाहृतिमहाहृतिब्राह्मणं वातनामेहोमब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अनूबन्ध्यावपायां हुतायामौदुम्बरीं स्रुचं घृतस्य पूरयित्वेमन् स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्यधोर्विमोकं जुहोति ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्तादयति—

इमं स्तनमिति । हेऽग्न इमं स्रुच्यवस्थितं द्रव्यविशेषं धय पिव । कीदृशमपां मातृस्थानीयानां स्तनं स्तनस्थानीयं, घृतस्य गोद्वारोदककार्यत्वात्तदीयस्तनत्वोपचारः । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं, पण्यातपातिप्रवृद्धं सरिरस्य मध्ये यथा जलस्य मध्य उत्तं प्रवाहशक्तिस्तथा प्रभूतं घृतं, मधुमन्तं माधुर्योपेतं जुषस्व सेवस्व । हे ऊर्वं विस्तृताग्ने समुद्रिषं समुद्रसंबन्धि सदनं तदीयस्थानमाविशस्व प्रविश ।

एतेन मन्त्रेण साध्यं होमं विधत्ते—

यो वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं नुनज्मीत्यादिभिर्पन्नैरेतर्गाग्निं कर्माणि प्रयुज्य न विमुञ्चेदस्य यजमानस्याग्निः पराभवति विनश्यति । यथा लोकेऽथो रथे युज्यमानश्चिरमविमुच्यमानः क्षुधाक्रान्तः पराभूतः पीडितो भवति तद्वदग्निपराभवमनु यजमानोऽपि पराभवति । तादृशोऽग्निं चित्वा लूक्षः सर्वदा रूक्षो दाहोपेतो भवत्यतो जुहुयात् । एष च होमोऽग्नेर्विमोकः । ततोऽग्निं विमुच्यास्मा अन्नं संपर्पितवान्भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

तस्मादाहुरिति । यस्मादत्राग्निं विमुच्यान्नं प्रदीयते तस्मात्कारणालोके यश्च पुरुष एन(व)मभिवृत्तान्तं जानाति, यश्च न जानाति, तादृशाः सर्वेऽप्येवमाहुः सुहितः सुष्टु स्वाद्यादिना तृप्तो वर्जा सुधायं स्वस्योपरि धारणीयं पुरुषं पुनः पुनर्धारयित्वा गन्तव्यस्थले नीत्वा दधाति स्थापयतीति । अत्र हशब्द आबालगोपालप्रसिद्धिं दर्शयति । एवं लौकिकोक्तौ सत्यामवाप्पग्निरिव बाज(जि)स्थानीयः तमेवाग्निं तत्तेन विमोकहोमेन प्रीणाति । स च प्रीतोऽग्निरें यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽतिशयेन धनवान्भवति । एतस्य च ब्राह्मणस्याऽऽम्नोतेष्वनुवक्तिष्वन्तर्भावासंभवादन्ते निवेशः । एवमन्यस्यापि तादृशस्य द्रष्टव्यम् ।

(अथमेवशेषभूतप्रथमपशुसंपविधिः)

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो यतः ।

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽस्ती तदन्तिमः ॥

अग्निवयने योगविमोकावशेः भूयेते । अग्निं युमज्मीति मन्त्रहोमो योगः । इदं स्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः । त च साङ्ख्यप्रधानविषयसर्वयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवादिति पाठे भूयः—अग्निभिर्बु-
नाकि पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोतीत्यनेन योजने यज्ञव्यतिथिरनेन
योगस्य प्रधानार्थत्वावगतात्मप्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् ॥

तत्रैव वार्तिककारमतेन चिन्तितम्—

व्यस्यस्तौ तावुमौ पक्षावुत्पत्तादविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे माति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

प्रधानान्ते विमोक इति यो भाष्ये सिद्धान्तः त इवात्र पूर्वः पक्षः । अग्निं
बुनाग्निं शब्दा धृतेनेति जुहोत्याग्निमेव तद्युनकीत्येतद्योगस्योत्पत्तिराख्यातः ।
अग्निभिर्बुनकीति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानगामी योग इत्यस्या-
र्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमाश्रयापे-
क्षितः साङ्ख्यम् । तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वादिमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति ॥

इति श्रीवत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय॒ राज्ञे॑ सू॒करो॑ वरु॒णाय॒ राज्ञे॑ कृ॒ष्णो॑

य॒माय॒ राज्ञे॑ अ॒श्व्य॑ अ॒व॒माय॒ राज्ञे॑ ग॒वयः॑

शार्दू॒लाय॒ राज्ञे॑ गौ॒रः पुं॒रुष॒राजाय॑ स॒कर्त॑ः

क्षिप्र॑श्येनस्य॒ वर्तिका॑ नील॒ङ्गोः॒ क्रिमिः॑ सोम॑स्य

(अश्वमेधशेषभूतद्वितीयपशुसंघविधिः)

राज्ञः कुलङ्गः सिन्धोः शिशुमारो हिमवतो
हस्ती (१) ॥

(इन्द्रायाष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्पादुतिर्महाहोमो मोकश्च दशमे श्रुताः ।

अथाग्निशेषमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिनः पशवो विधीयन्ते । एका-
दशानां पशूनां समूह एकादशिनी । सा चैकैकस्मिन्ननुवाक एकैका विधीयते ।

तत्र प्रथमामेकादशिनीमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । अत्र चतुर्थ्यां पठ्या तद्धितेन च देवतासंबन्धः प्रति-
पाद्यते । इन्द्राय देवानां राज्ञे सूकरो वराह आलभ्यते । वरुणायापां राज्ञे कृष्णः
कृष्णमृगः । यमाय धर्माणां राज्ञे ऋश्यो मृगविशेषः । ऋषभाय गवां राज्ञे
गवयो गोसदृशः सास्नारहितः । शार्ङ्गायाऽऽरण्यानां राज्ञे गौरो गौरमृगः, रक्त
इत्येके, शुक्ल इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय मर्कटो वानरः । क्षिप्रश्येनस्य
क्षिप्रगतेः शकुनिराजस्य श्येनविशेषस्य वार्तिका चटकासदृशी । नीलङ्गोनील-
वर्मस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे क्रिमिर्गोमयपिण्डकारी । सोमस्यौषधीनां
राज्ञः कुलङ्गश्चित्रकः कटुकस्वरः । सिन्धोः समुद्रस्य शिशुमारो ग्राहः ।
हिमवतः पर्वतानां राज्ञो हस्ती गजः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मयुः प्राजापत्य ऊलो हलकिणो बृषद् २८

(अश्वमेधशेषभूततृतीयपशुसंघविधिः)

शस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्येता पुरुषवाक् स-
रस्वते शुक्रः श्येतः पुरुषवागारण्योऽजो नकुल-
शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः (१) ॥

(मयुस्त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथात्र दशिनीमाह—

मयुः प्राजापत्य इति । मयुः किंपुरुष इत्येके । अरण्यमयुर इत्यपरे ।
स प्राजापत्यः । ऊलादयस्त्रयो धातुः । ऊलः काकः । उलूक इत्यन्ये । दिव्य-
कर्ण इत्यपरे । हलाक्षस्तृणहिसक इत्येके । हरितचटक इत्यन्ये । वृशदंशो
पार्जरः । तत्सदृश इत्येके । सरस्वत्यै शारिः शुक्रस्त्री । कीदृशी, श्येताऽऽरक-
वर्णा । पुनश्च विशेष्यते—पुरुषवाक्पुरुषवद्वदितुं समर्था । सरस्वते शुक्रः श्येतः
पुरुषवाक् । पूर्ववद्व्याख्येयम् । आरण्यजादयस्त्रयः पौष्णाः । आरण्योऽजः
शरभः । नकुलः मसिद्धः । शका मक्षिकेत्येके । दीर्घकर्णो भृगुविशेष इत्यन्ये ।
वाचे वाग्देवतायै क्रौञ्चो दारुणस्वनः पक्षिविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपां नष्ट्रे जषो नाक्रो मकरः कुलीकय-
स्तेऽर्कपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कृषीतक
आती वाहसो दर्विदा ते वायव्या दिग्भ्यश्च-
क्रवाकः (१) ॥

(अपायेकान्नविरशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ॥

इयोरनुवाकयोरेकादशिनी दशिनी चेति द्वौ संवायुको । एवमुचरन्नापि
व्यादोर्भे द्रष्टव्यम् । अथ तृतीयं संवमाह—

अर्षा नप्त्र इति । अर्षा नप्त्रेऽवामविनाशयित्रे देवविशेषाश्च जपो जप-
वत्पुण्डो वकरः । नाकादयस्त्रयोऽकूपारस्य समुद्रस्य । नाको दीर्घपुण्डो बाहः ।
दीर्घपुण्डो मास्यविशेष इत्येके । वकरः पर्यस्तमुण्डः । कुलीकयो बहुषाम्मत्स्य-
विशेषः । बाभे पैङ्गराजो रक्षाक्षो मरुदाजः । समुद्रतरङ्गेचारी दशावक्षीत्यन्ये ।
वकोर इत्यपरे । भगाय कुषीतकः समुद्रकाकः । आत्वादयस्त्रयो बावभ्याः ।
आती कुरङ्गी । चाव इत्यन्ये । बाहसः पृष्ठे क्षुल्लशाकृत्सदाही जन्तुः । रविदा
गच्छपक्षी । बुमकुवकुट इत्येके । दिग्भ्यो दिग्देवताभ्यः । वक्रवाकः प्रतिस्रः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते बाधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

बलायाजगर आखुः सृजया शयण्डकस्ते
मैत्रा मृत्यवेऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः
पुष्करसादो लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्काये
बाहसः (१) ॥

(बलायाष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधशेषभूतपञ्चमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थसंघनाह—

बलायाजगर इति । बलाय बलारूपाय देवायाजगरो महोरगः । आत्स्वा-
दयस्त्वो मेवाः । आस्तुः प्रसिद्धः । तृणया नीलमाक्षिका । शुक्रतर्प इत्येके ।
नीलमहिष इत्येके । शयण्डकः कृकलातः । मृत्यवेऽस्तितः कृष्णः तर्पः ।
मन्त्रवे स्वमः तर्पविशेषो विलादिषु यः स्वयमेव जायते । कुम्भीनतादयस्त-
यस्तवाष्ट्राः । कुम्भीनतः स्वापशीलः तर्पविशेषः । पुष्करतादः पुष्करतर्पः ।
अनर इत्येके । लोहिताहिः भेतलोहिततर्पः । प्रतिभ्रुत्कायै प्रतिभ्रुत्यै राह्यतः
क(तोऽ)त्यमभाजतर्पः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाभवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दावां-
घाटस्ते वनस्पतीनामेण्यहने कृष्णो रात्रिये
पिकः श्विक्का नीलशीर्ष्णी तैऽर्यम्णे धावुः
कत्कटः (१ ॥ ॥

(पुरुषमृगोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-

मप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमं संघनाह—

पुरुषमृग इति । पुरुषमृगो नरमुखो मृगविशेषश्चन्द्रमसे । गोधादयस्त्वो
वनस्पतीनाम् । गोधा मुत्तटिका । महागोधेत्येके । कालका तरता । दावांघाटो
शुक्लकुट्टकः । एणी मृगी । अह्ने । कृष्णः कृष्णमृगो रात्रिये । पिकादयस्त्वोऽ-

(अश्वमेधशेषभूतपशुसंघविधिः)

धेम्णे । पिकः कोकिलः । श्विक्का रक्तमुखी वानरी । नीलशीर्ष्णी रुष्णशि-
रस्का । धातुः कत्कटो बिलवासी कर्कटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

सौरी बलाकश्यो मयूरः श्येनस्ते गन्ध-
र्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी
रोहितकुण्डूणाचीं गोलत्तिका ता अप्सरसामरं
ण्याय समरः (१) ।

(सौर्यैष्टादश) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठं संघमाह—

सौरी बलाकेति । सौरी बलाका प्रसिद्धा । ऋषादयस्त्रयो गन्धर्वाणाम् ।
वे तु प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलोऽधोनिपाती । रुद्राणां तित्तिरीः पुरुषस्वरः ।
रोहितादयस्त्रिंशोऽप्सरसाम् । रोहिदशपत्नी । कुण्डूणाची गृहगोधिका । गोल-
त्तिका खञ्जरीटका । पतिशुक्लेति केचित् । अरण्यापारण्यानामकाय समरश्चमरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अश्वमेधशेषभूताष्टमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽ-
नुमत्या अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः
कयिः कुटरुंदात्यौहस्ते सिनीवात्यै बृहस्प-
तये शित्पुटः (१) ॥

(पृषतोऽष्टादश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमं संघमाह—

पृषतो वैश्वदेव इति । पृषतः धेतविन्दुशबलाङ्गो मृगः । पित्वादयस्त्रयोऽ-
नुमत्यै । पित्वो व्याघ्रः । न्यङ्कुर्हरिणः । कश इत्येके । कशान्यवापकश्यपकयि-
कुटरवो मृगविशेषाः । दात्यौहः कालकण्ठ इत्येके । पुष्करिणीवसतिरित्यग्रे ।
बृहस्पतये शित्पुटो मार्जारसदृशो जातिविशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

शकां भौमी पान्त्रः कशौ मान्थीलवस्तं
पितृणामृतूनां जहंका संवत्सराय लोपां कपोत
उल्लूकः शशस्ते नैर्ऋताः रुक्वाक् सावित्रः (१) ॥

(शकाऽष्टादश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधशेषमृतनवमपशुसंख्येति)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमं संवसाह—

शका मौमीति । शका मक्षिका । मौमी मुंमिरेव । पान्नादयस्त्रयः पितृ-
णाम् । पान्मकशो पक्षिविशेषः । पान्थीउवो जलकुक्कुटः । ऋतूनां जहका
विजवाती कोटा । संवत्तराय लोपा श्मशानशकुनिः । कपोतादयस्त्रयो वैकुंठाः
ते च प्रतिष्ठाः । कृकवाकुररण्यकुक्कुटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

रुरु रौद्रः कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते
शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्रह्मणे शार्गस्त-
रक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजनानां-
ममये धूङ्क्षणा (१) ॥

(रुर्विरेणतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमं संवसाह—

रुरु रौद्र इति । रुरुर्मृगविशेषः । कृकलासारण्यस्त्रयः शरव्यायै । शर-
व्या बाणधारिणी देवता । कृकलासः कामरूपी । शकुनिः काकः । पिप्पका
पक्षिविशेषः । हरिणः प्रतिष्ठः । शार्ग आरण्यचटकः । वरक्षवादयस्त्रय इतर-
जनानाम् । वरक्षुर्न्यायविशेषो गर्दभाकारः । कृष्णवर्णश्चतुरक्षः श्वः । अक्ष्णो-
रुपरि चिन्दुदयवाश्चतुरक्षः । धूङ्क्षणा श्वेतकाकी ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधशेषभूतैकादशपशुसंवविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः प्लवस्तेऽपा-
मदित्यै हंससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शिति-
कक्षी वार्ध्वाणसस्ते दिव्या द्यावापृथिव्या
श्वावित् (१) ॥

(अलजोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

दशमं संवमाह—

अलज आन्तरिक्ष इति । अलजो भासः । आन्तरिक्षः मसिद्धः । उद्रा-
दयस्त्रयोऽपाम् । उद्रो जलविडालः । मद्गुर्जलकाकः । प्लवस्तस्यैवावान्तरणाति-
विशेषः । हंससाचिः सर्वभितो हंसः । कीर्शा कुलाडी शकुनिका । गृध्रादय-
स्त्रयो दिव्याः । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डरोदरो गृध्रः । वार्ध्वाणसः
खड्गमृगः । श्वाविच्छलली सूचरीमा ।

इति श्रीभारतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

सुपर्णः पार्जन्यो हंसो वृको वृषदशस्त
ऐन्द्रा अपासुद्रोऽर्यम्णे लोपाशः सिंहो नकुलो
ध्याग्रस्ते महेन्द्राय कामाय परस्वान् (१) ॥

(सुपर्णोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अश्वमेचशेषभूतप्रथमग्राम्यपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशं संघमाह—

सुपर्णः पार्जन्य इति । सुपर्णः प्रसिद्धः । हंसादयस्त्रय ऐन्द्राः । वृकोऽ-
रण्यभा । वृषदंशो मार्जारसदृशः । उद्रो जलविडालः । लोपाशः क्रोष्टा ।
सिंहादयस्त्रयो महेन्द्राय । ते च प्रसिद्धाः । परस्वान्महिषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेपी बभ्रुः
सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः
शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष
ऐन्द्राग्रः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः
पेतवः (१) ॥

(आग्नेयो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

उक्ताः सर्व आरण्याः । अथ ग्राम्यास्त्रयः संघाः । तत्र प्रथमं संघमाह—

आग्नेय कृष्णग्रीव इति । कृष्णो वर्णो ग्रीवायां यस्य च्छागस्यासौ
कृष्णग्रीवः । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिल्पो बहुत्वः ।
कल्माषः कृष्णबिन्दुलाञ्छितः । संहितः कृष्णः (शकु) कृष्णशयलः । अधोरामः
श्वेतकृष्णोदरः । पेतवो गलितरेतस्को मेघः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्यपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या आग्नेयौ
कृष्णग्रिवौ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्त्यौ शितिपृष्ठौ
वार्हस्पत्यौ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः
पेत्यः (१) ॥

। अधः षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संघमाह—

अश्वस्तूपर इति । अधादयस्त्रयः प्राजापत्याः । तूपरः शुङ्गहीनः । गोमृगो
गोमृग्यामुत्पन्नः । सक्त्यनोर्लोमबहुलौ लोमशसक्त्यौ । पृषोदरः श्वेतविन्दुमदुदरः ।
बलक्षः श्वेतः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते रोहिताजिरनड्वानधोरामौ
सावित्रौ पौष्णौ रजतनाम्नी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ
तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः
सारस्वती मेपी वारुणः कृष्ण एकशितिपा-
त्पेत्यः (१) ॥

(अग्नयेऽनीकवते द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्यपशुसंघविधिः)

यदेकै॒न प्र॒जाप॑तिः प्रे॒णाऽनु॒ यजु॑वाऽऽपो॒ वि॒ध॒क॒र्मा॑ऽग्न आ याहि सुव॒र्गाय॒
वज्रो॑ गा॒यत्रे॑णा॒ग्ने उद॑धे स॒मीची॑न्द्राय म॒घुर॑षां व॒लीय॑ पुरुष॒मृगः॑ सौरी॒ पृष॑तः
श॒का रु॑रु॒रल॒जः सु॒पर्ण॑ अ॒ग्नि॒योऽश्वोऽग्नये॑ऽनीक॑धते चतुर्वि॒ंशतिः॑ ॥ २४ ॥

यदेकै॒न स गा॑पी॒याने॑तद्वा अ॒ग्नेः शिरो॑ ध॒न॒स्तद्दे॒वास्त्वेन्द्र॑व्येष्टा अ॒पां
न॒व्येऽश्व॑स्तु॒परो॒ द्वि॒प॒ष्टिः ॥ ६२ ॥

ह॒रिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

तृ॒षीपं॑ संव॒माइ—

अ॒ग्नये॑ऽनीक॑धत इति । रोहि॒ताञ्जि॒र्लोहि॑तलिङ्गः । अ॒धोरा॑मो व्याख्या-
तौ । रज॑तना॒मी शु॒क्रना॑मी । पि॒शङ्गो॑ गोरोच॒नव॑र्णी । तू॒परो॑ शृङ्ग॒हीमौ॑ । क-
त्मा॒च उ॒क्तः । एक॑शिवि॒षाच्छे॑यतैक॒पादः॑ । प॒त्नो ग॑लित॒मुष्को॑ मे॒घः ।

अत्रा॒स्य प्र॒पाठ॑कस्य वि॒नियोग॑संग्रहः—

ओ॒षानु॑वाक्ये षे मन्त्रा आ॒म्नाता॑स्तानथ ब्रू॒वे ।

आ॒ग्नेयी॑त्रिष्टु॒भौ हौत्रे॑ विद्या॒द्वायु॑म॒सीद्व॑यम् ॥

पी॒वोन्ना॒भि(नि)ति॑ वि॒ज्ञेयं॑ हिरण्येति चतुर्थकम् ।

प्र॒जाप॑तिस्त्वा मू॒स्प॒र्षे ह्यग्ने॑ यु॒क्ष्वाद्वा॒हृतिः॑ ॥

वि॒श्रं दे॒वेति॑ सौरी॒ स्या॒द्यास्ते॒ या वो॑यजुर्द्वयम् ।

चि॒त्तिं जु॒होमी॑ति होमः स्पृ॒शेच्चि॑त्तिम॒वित्ति॑तः ॥

मन्त्रा हिरण्येष्ट॒कानां॑ वि॒श्वक॑र्मे॒वि पञ्च॑ हि ।

प्राजाप॒त्यादि॑प॒दतो॑ मन्त्र॒भेदो॑ऽवगम्यताम् ॥

इष्ट॒काः स्व॑यमातृ॒ण्णा नि॑द॒व्याव्या॑हति॒त्रयात्॑ ।

पुन॑र्दिक्षु चत॒स्रस्ताः॑ पा॒णाये॑ति चतुष्टयात् ॥

प॒दभे॑दान्मन्त्र॒भेदा॑स्त॒वा च॑क्षि॒त्यनु॑प॒ज्यते॑ ।

अ॒र्द्रां रू॒पाणी॑ष्ट॒काः स्यु॑र॒ग्न आ॒ याहि॑पञ्च॒कात् ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्पशुसंभविधिः)

लोकं पृणेतिसञ्चस्य नान्तरोऽनुचरो भवेत् ।
इन्द्रं विश्वा ऋगैन्द्री स्याद्यत्ते पञ्चोपतिष्ठते ॥
हेऽग्नयो बहुभिर्मन्त्रैः मयास्पन्नुपतिष्ठते ।
सामनामानि गायत्रं बृहत्तद्वदथंतरम् ॥
ऋतुस्थायज्ञायज्ञियं वारवन्तीयकं तथा ।
श्यैतं प्रजापतेहञ्च पृष्ठं स्तोत्रार्थं साम हि ॥
पक्ष्याकारं चितं वह्निं तैरुक्तेरुपतिष्ठते ।
आत्मेष्टका उपदध्यात्माच्या त्वेत्यादिपञ्चभिः ॥
अग्ने होमः पञ्चभिः स्याद्दुध्राद्यैर्मन्त्रभेदनम् ।
चित्त्यारोहे जवेद्वाह्ने यो रुद्रो निक्षिपेच्चरुम् ॥
वसवस्तवापञ्चमन्त्रैः प्रोक्षेदाज्येन संचितम् ।
सपीची तर्पहोमः स्यादक्षितेत्यनुषज्यते ॥
हेतपस्तु महाहोमो वातनामानुषज्यते ।
इमं स्तनं पूर्णहोम इति पन्त्रा इहेरिताः ॥
इन्द्राय राज्ञ इत्युक्ता एकादशिनानामकाः ।
दशिन्यारुमाश्च पशवस्ते सर्वेऽप्यश्वमेधकाः ॥

इति श्रीमत्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसं-
हिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

हरि॑ण्यव॒र्णाः शु॒चयः॑ पाव॒काः यासु॑ जा॒तः
 क॒श्यपो॑ यास्वि॒न्द्रः । आ॒ग्निं या॑ गर्भं॒ दा॒धिरे
 वि॒रूपा॒स्ता न॒ आपः॑ श॒ः स्यो॒ना भ॑वन्तु ।
 यासा॑ः राजा॒ वरु॑णो॒ याति॑ म॒ध्ये स॒त्यानृ॑ते
 अ॒वप॑श्य॒अना॑नाम् । म॒धुश्चु॒तः शु॒चयो॑ याः पा॒व-
 का॒स्ता न॒ आपः॑ श॒ः स्यो॒ना भ॑वन्तु । यासां॑
 दे॒वा दि॒वि कृ॒ण्वन्ति॑ भ॒क्षं या॑ अ॒न्तरि॑क्षे बहु॒धा
 भ॑वन्ति । याः पृ॒थि॒वीं प॑र्य॒सोन्द॑न्ति (१)
 शु॒क्रास्ता॑ न॒ आपः॑ श॒ः स्यो॒ना भ॑वन्तु ।
 शि॒वेन॑ सा चक्षु॒षा प॑श्यताऽऽपः॑ शि॒वया॑ त॒नु-
 वोप॑ स्पृशत॒ त्वचै॑ मे । सर्वा॑ः अ॒ग्नी॒र॒ज्मु॒पदो॑
 हु॒वे वो॒ मयि॑ व॒चो व॒ल॒मोजो॑ नि ध॒त्त । यद्दः॑
 संप्र॑यतीरहा॒वन॑दता ह॒ते । तस्मा॑दा न॒द्यो ना॑म
 स्य॒ ता वो॒ नामा॑नि सि॒न्धवः॑ । यत्प्रे॑षिता
 वरु॑णेन॒ ताः शी॒घ्रं स॒मव॑ल्गत (२) । तदा॑-
 मो॒दिन्द्रो॑ वो॒ यती॑स्तस्मा॒दापो॑ अनु॒ स्थन॑ ।
 अ॒प॒काम॑ः स्यन्द॑माना अ॒की॒वर॑त वो॒ हिक॑म् ।
 इन्द्रो॑ वः शक्ति॑भिर्दे॒वीस्तस्मा॑द्द्वार्णाम॑ वो
 हि॒तम् । ए॒को दे॒वो अ॒प्यति॑ष्ठत्स्यन्द॑माना
 यथा॑वशम् । उ॒द॒ग्निरु॑र्महीरि॒ति तस्मा॑द्भु॒द्वक्त्रम्॑-

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधापम्)

च्यते । आपो भद्रा घृतमिदार्ष आसुरग्नीषोमौ
विभ्रत्याप इत्ताः । तत्रो रसो मधुपृचाम् ।
(३) अरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा
गन् । आदित्पश्याम्युक्त वा शृणोम्या मा
घोषो गच्छति वाङ्मन आसाम् । मन्ये भेजानो
अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः ।
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रस-
स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः । दिवि श्रयस्वान्त-
रिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि
ब्रह्मवर्चसाय त्वा (४)

(उन्दन्ति समवलगत मधुपृचां मातरो द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उक्ता वायव्यपश्चाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणादि षष्ठे मन्त्रैरुदीर्यते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हिरण्यवर्णा इत्युपहिता अभिमन्त्रयते ” इति, तत्र
कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थानां त्रयोदशानामृचां मध्ये प्रथमा माह—

हिरण्यवर्णा इति । आपस्तावन्निर्मलत्वेन भास्वरत्वाद्धिरण्यतदृशवर्णो-
पेताः । तथा शुचयः स्वयं शुद्धाः पावकाः स्नानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च ।
यास्वप्सु कश्यपारूपः मजापतिरुत्पन्नः । यास्वप्स्विन्द्रोऽप्युत्पन्नः । आर्भि च या
आपो गर्भत्वेन दधिरे । तदेतन्नयं शास्त्रान्तरगतेभ्योऽर्थवादेभ्यो द्रष्टव्यम् । अन्न-
प्यग्रे गर्भो अपामसीति चतुर्थकाण्डे मन्त्रान्तरं संमान्नातम् । ईदृशो या आप-
स्ताः स्योनाः सुखकारिण्यो नोऽस्माज्ज्ञं भवन्तु सुखं प्राप्सन्तु ।

अथ द्वितीयाभाह—

यासां राजेति । वरुणारूपो राजाऽयामविपत्तिर्यासां मध्ये यावि
गूढः संचरति । किं कुर्वन्, जनानां सत्पानृते अवपश्यन्स्मानपानादौ यो
यथाशास्त्रमाचरति तत्तद्वैभवपश्यन् वासाऽऽपो मधुररसं श्रोतवन्ति सारमन्तीति
मधुश्रुतः । शुचय इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयाभाह—

यासां देवा इति । शिवि द्युलोके देवा याज्ञानां संचन्धि सारं भक्षं क-
ण्वन्ति स्वभोज्यं कुर्वन्ति । पीयूषं हि देवैः सेव्यते, तच्चापां सारभूतम् । याश्चाऽऽ-
पोऽन्तस्त्रिंशो वृष्टिधारारूपेण बहुप्रकारा भवन्ति । याश्चाऽऽपः पृथिवीं सर्वा
पयसा स्वकीयेन ब्रवेणोन्दन्ति कुंदयन्ति । शुक्ला निर्मलाः । ता न आप इत्यादि
पूर्ववत् । अथ चतुर्थीभाह—

शिवेन मेति । हे आपो यूयं शिवेन चक्षुषा शान्तया दृष्ट्या मा पश्यत
मामवलोकयत । तथा शिवया तनुवा शान्तेन युष्मदीयशरीरेण मे त्वचमुपस्पृ-
शत । अहमप्यप्सुषदो जलेषु स्थितान्स्वानप्यग्नीन्हवे जुहोमि होमेन तर्पयामि ।
वो युष्मदीयं यद्वरं कान्तियच्च बलं यदप्योजो बलहेतुरष्टमो धातुस्तत्सर्वं मयि
निधत्त स्थापयत ।

अथ पञ्चमीभाह—

येददः संप्रयतीरिति । यद्यस्मात्कारणाददो द्युलोकस्थानात्संप्रयतीः सम्य-
क्षप्रकर्षेण गच्छन्त्यो हे आपो यूयम् । अहिशब्दो मेघनामधेयम् । यस्मिन्हते
युष्माभिस्ताडिते सत्यनदव नादं कृतवत्यः । पवाहगतपाषाणेष्विव मेघेषु जला-
घातेन शब्दो जायते । यस्मान्नादं कृतवत्यस्तस्मादा समज्जात्सर्वेष्वपि स्थानेषु
नद्यो नाम स्थ नदीति नामधेयं प्राप्ताः । हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो वो
युष्माकं ता नामानि वादशानि निर्वचनसाध्यानि नामानि विद्यन्ते ।

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

अथ षष्ठीमाह—

यत्प्रेषिता इति । हे आपो यद्यस्मात्कारणाद्वरुणेन प्रेषितास्ता यूवं शीर्षं समवत्गत शुभं यथा भवति तथा तस्यैवत्वनवन्नृत्तं हर्षेण कृतवत्यस्तत्तदानीं यतीः प्रस्तरन्वीर्यो युष्मानिन्द्र उरस्तुकः सन्वष्टुमाप्नोत्तस्मात्कारणादाप्यन्त इति व्युत्पत्त्याऽऽप इति नामधेयं पाप्मानुस्थन सर्वेषामनुकूलाः स्थ ।

अथ सप्तमीमाह—

अपकाममिति । देवीर्हे आपो देव्योऽपकामं स्यन्दमानाः प्रयोजनविशेषमन-
पेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीर्यो युष्मानिन्द्रः परितोषादधीवरत वृत्तवान् । स्य-
न्दनेऽपि युष्माकं न साधनान्तरापेक्षा किं तु वः शक्तिभिर्युष्मदीयशक्तिवशादेव
स्यन्दनं, हिकमित्यव्ययं प्रसिद्धिवाचकम् । उदकस्य स्वशक्त्यैव स्यन्दनं सर्व-
लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । यस्मादिन्द्रेण वृतास्तस्माद्वो युष्माकं वारितयेतन्नाम हितं
संपन्नम् । अथाष्टमीमाह—

एको देवो अपीति । यथावशं स्वेच्छयैव स्यन्दमाना अप एको देव
इन्द्रोऽप्यतिष्ठदध्यतिष्ठतस्माधीमाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिष्ठितास्ता आपो महीर्महायः
प्रभूताः तस्य उदानिपुरुकर्षेण चेष्टितवत्यः । तस्मादुदानादुदकमिति नामोच्यते ।

अथ नवमीमाह—

आपो भद्रा इति । एता आपो भद्राः कल्याणरूपा आप इदाप एव
घृतमासुर्गोशरीरद्वारा घृतरूपेण परिणताः । ता आप इसादृश्य आप एवांशी-
भोमौ देवौ विभ्रति धारयन्ति । अग्निं या गर्भमित्यग्निधारणं पूर्वमेवोक्तम् । तोम-
धारणमप्यमुतकारणद्वारा द्रष्टव्यम् । मधुपृष्ठां माधुर्यमुक्तानामर्षां रसः सारांश-
स्तीक्ष्णोऽत्यन्तस्वादुररंगमोऽलं संजुर्णं यथा भवति तथा गच्छति प्राप्नोति सर्व-
अमपुष्टिकारित्यर्थः । तादृशो रसः प्राणेन श्वासवायुना वर्चसा बलेन सह वा
र्षां प्रयागन्नागच्छतु यावदर्षां रसोऽन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति तावत्प्राणो
मातिगच्छति । बलं च न विनश्यति । अथ दशमीमाह—

आदित्पश्यामीति । आदिपदन्तरमेव पश्यामि अपां रसे मच्छरीरमागते
सति तदानीमेव चक्षुषा भ्रुं शक्नोमस्मि । उत वा शृणोमि अपि च श्रोत्रमपि
शक्नोमस्मि । आत्मांर्षां, घोषो नाह आगच्छति मच्छरीरे वर्तते । स एव घोषो
नोऽस्माकं वाक् । हे हिरण्यवर्णास्तेजस्विन्य आपो यदा वो युष्माकं सेवयाऽ-

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

तूपमहं तृप्तोऽभवं तर्हि तस्मिन्कालेऽमृतस्य भेजानो मन्ये पीयूषं सेवितवानस्मीति
तर्कये । अथैकादशीमाह—

आपो हि ष्ठेति । हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा । आपो यूय-
मेव मयोभूवः स्थ सुखयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं
प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदपिरसानुभवार्थं दधातन
स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातनास्मा-
न्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः । अथ द्वादशीमाह—

यो वः शिवतम इति । वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो
रसोऽस्ति । इहास्मिन्कर्षणि नोऽस्मान् । तस्य भाजयत तं रसं प्रापयत । तत्र
दृष्टान्तः—उशतीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्त-
न्परसं शिशुं पापयन्ति तद्वत् । अथ त्रयोदशीमाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवर्त्तेन जिवथ यूयं
प्रीता भवथ तस्मै रसाय वो युष्मानरं गमामात्रं भुशं प्राप्नुमः । किंच हे आपो
यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुत ।

कल्पः—“ दिवि श्रयस्वेति बार्हस्पत्यं नैवारं पयसि चरुं मध्ये कुम्भेष्टका-
नामुपदधाति ” इति पाठस्तु—

दिवि श्रयस्वेति । हे नैवारचरो दिवि श्रयस्व द्युलोक आश्रितो भव ।
अन्तरिक्षेऽपि यतस्व प्रयत्नवान्भव । पृथिव्या संभव संयुक्तो भव । ब्रह्मवर्चस-
मासि तत्साधनत्वात्तदूपमसि । अतो ब्रह्मवर्चसाय त्वामत्रोपदधामि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अपां ग्रहाङ्गह्लात्येतद्वाव राजसूयं यदेते
ग्रहाः सवोऽग्निर्वरुणसवो राजसूयमग्निसवश्चि-
यस्ताभ्यामेव सूयतेऽथो उभावेव लोकावभि

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचित
 आपो भवन्त्यापो वा अग्नेभ्रातृव्या यदपोऽ-
 ग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यमृतम् (१)
 वा आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमाभि पिञ्चन्ति
 नाऽऽतिमार्छति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधी-
 यन्ते य उ चैना एवं वेदान्नं वा आपः पशव
 आपोऽन्नं पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वादश भव-
 न्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-
 वास्मै (२) अन्नमव रुन्धे पात्राणि भवन्ति
 पात्रे वा अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ
 द्वादशात्पुरुषादन्नमत्यथो पात्रान्न छिद्यते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद
 कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथु-
 नस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ (३) चैना एवं
 वेद शुग्वा अग्निः सोऽध्वर्यु यजमानं प्रजाः
 शुचाऽर्पयति यदप उपदधाति शुचमेवास्थं
 शमयति नाऽऽतिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानः
 शाम्यन्ति प्रजा यत्रैता उपधीयन्तेऽपां वा
 एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप
 उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सः सृजति वर्षुकः

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

प॒र्जन्यः (४) भ॒वति॒ यो वा ए॒तासा॒माय-
 त॒नं क॒लुप्तिं॑ वे॒दाऽऽय॑त॒नवान्भव॑ति॒ क॒ल्पते॑ऽ-
 स्मा अ॒नुस॑तिमु॒प द॑धात्येतद्वा आ॒सा॒माय॑त॒न-
 मे॒षा क॒लुप्तिर्य॑ एवं वे॒दाऽऽय॑त॒नवान्भव॑ति॒ क॒ल्प-
 ते॑ऽस्मै ह॒ंहम॑न्या उ॒प द॑धाति॒ चत॑स्रो म॒ध्ये
 ध॒र्या अ॒न्नं वा इ॒ष्टका॑ प॒तस्स॑लु॒ वै सा॒क्षाद॑न्नं
 यदे॒ष च॒रुय॑दे॒तं च॒रुमु॑प॒दधा॑ति॒ सा॒क्षात् (५)
 ए॒वास्मा॑ अ॒न्नम॑व॒ रुन्धे॑ म॒ध्यत॑ उ॒प द॑धाति
 म॒ध्यत॑ ए॒वास्मा॑ अ॒न्नं द॑धाति॒ तस्मान्म॑ध्य॒तोऽ-
 न्न॑म॒धते॑ वा॒हस्प॑त्यो भ॒वति॒ ब्रह्म॑ वै दे॒वानां॑
 ब॒हस्प॑तिर्ब्रह्म॒णैवा॒स्मा अ॒न्नम॑व॒ रुन्धे॑ ब्रह्म॒वर्च॑-
 स॒मासि॑ ब्रह्म॒वर्च॑साय॒ त्वेत्या॑ह तेज॒स्वी ब्रह्म॑-
 वर्च॑सी भ॒वति॒ यस्यै॑ष उ॒पधी॑यते॒ य उ॑ चैन-
 मे॒वं वेद॑ (६) ॥

अ॒मृत॑म॒स्मै जा॒यते॑ य॒स्यैता॑ उ॒पधी॑यन्ते॒ य उ॑ प॒र्जन्य॑ उ॒पद॑धाति
 सा॒क्षात्स॑प्त॒चत्वारि॑श्श॒च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्था मन्त्राः प्रथम ईरिताः ॥

अथ द्वितीये तदिष्टकोपधानं विधत्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ कुम्भं कुम्भीं
 चाद्भिः पूरयित्वा शर्म च स्थ वर्म च स्थ देवस्य वः सवितुः पसवे मधुमतीः
 सादयामीति पूरस्तादनुसीतमुपधाय ज्योतिषं वापिति हिरण्यशल्कौ मृत्यंस्पत्येव-
 मुर्चरा उत्तरेमन्त्रैः प्रविदिशमनुसीतं चतस्रो मध्ये” इति, तदिदमुपधानं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

अपां ग्रहानिति । गृह्यन्त आप एष्विति ग्रहा जलाधाराः कुम्भाः कुम्भ-
ध । ते चाद्भिः पूरितत्वाद्वा ग्रहास्तान्कुम्भकुम्भीरूपान्गृह्णाति । ग्रहणेनो-
पधानमुपलक्ष्यते । यस्यैता उपधीयन्त इत्युपसंहारात् । राजसूये ग्रहसद्भावा-
त्तत्ताम्यमापादयितुमिह ग्रहिधातुना व्यवहारः । य एते कुम्भकुम्भीरूपा अपां
ग्रहा एतदेव राजसूयस्वरूपं फलेन तत्सदृशत्वात् । योऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयं
सवः सूपतेऽभिषिष्यते यजमानोऽग्नेत्याभिषेकयुक्तो यज्ञः सवस्वत्सदृशोऽयमाग्निः ।
यदेवद्वाजसूयारूपं कर्म सोऽयं वरुणसवः । वरुणो हि कदाचिद्वाजसूयं कृत्वा
तत्राभिषिक्तः । यस्तु चित्यः सोऽयमाग्निसवः । अस्मिन्नप्यन्नावभिषेको विधत्ते ।
अतः कुम्भीष्टकोपधाने सति ताम्बां वरुणसवाग्निसवाभ्यामुभ्याम् सूपतेऽयं
यजमानोऽनुष्ठितवाग्भवति । अपि च राजसूयेनेष्टवतो यो लोकोऽभिषितश्च यो
लोकस्तावुभौ लोकावेतदिष्टकोपधानेनाभिजयरयेव ।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जलस्थापनं विधत्ते—

आपो भवन्तीति । जलेनाग्निशान्तेरपामग्निशत्रुत्वम् । अतश्चीयमानस्याग्ने-
रधस्ताद्भूमौ कुम्भकुम्भीगतानामपामुपधाने सति भ्रातृव्याभिभूतिर्भवति । उप-
धाता स्वयमैश्वर्यवान्भवति । भ्रातृव्यः परामवति । किं चैता आपोऽमृतमेवात्र
तस्योदकजन्यत्वात् । यस्मादमृतं तस्मादवतान्तमत्यन्तग्लानिमापन्नं मूर्छितं मूर्छा-
निवारणाय शीतलाभिरद्भिरभिषिष्वन्ति ।

एवदुपधानं तद्देदं च प्रशंसति—

नाऽऽतिमार्छतीति । प्रकारान्तरेणापः प्रशंसति—

अन्नं वा आप इति । अन्नस्योदकजन्यत्वात्पशूनां चोदकषोष्णत्वाद्भूपत्वं
च । क्षीराद्यन्नहेतुत्वात्पशूनामप्यन्नत्वम् । अतोऽपामुपधाता वेदिता चान्नवान्पशु-
मांश्च भवति । जलपात्राणां संख्यां विधत्ते—

द्वादश भवन्तीति । उपशेषानामपामाधारान्विधत्ते—

पात्राणि भवन्तीति । पात्राणि कुम्भकुम्भीरूपाणि । पात्रे कांस्यादिमये-
जनेरन्नं भक्ष्यते पच्यते च । अतः पात्रस्यान्नयोनित्वात्तत्सहितमेवान्नमाप्नोति ।
किंचोपधाता वेदिता च पात्रसंख्यया स्वात्मपुत्रपौत्रादेर्द्वादशपुरुषपर्यन्तादन्नसम्पन्नो
भवति । अपि च पात्राद्गृहोपकरणसंघातात्कदाचिदपि न विच्छिद्यते ।

पात्राणां परिमाणविशेषं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

कुम्भाश्च कुम्भीश्चेति । कुम्भाः पुरुषसदृशाः प्रौढा घटाः । कुम्भो योषित्तमाना अल्पाः । अतो मिथुनसंपत्त्या प्रजोत्पादनाय भवति । उपधातृवे-
दितारौ मिथुनरूपाः प्रजा उत्पादयतः । प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति—

शुग्वा अग्निरिति । अयमग्निः शुग्वै संतापहेतुरेव । अतः सोऽग्निरध्वर्यु-
प्रभृतीन्संतापेन योजयति । अपामुपधानेनाग्नेः संतापहेतुत्वं शमयति । यस्मि-
न्कर्षयेता इष्टाका उपधीयन्ते न तत्राध्वर्युर्भियते नापि यजमानः । प्रजाश्च
सर्वबाधोपशमयुक्ता भवन्ति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अपां वा इति । एताः पात्रगता या आप एतान्यन्देवतानां हृदयस्थानानि
अत एवाऽऽसामुपधातेष्टाकरूपोपेता अपो दिव्याभिरद्भिः संयोजयति । ततः
पर्जन्यो वर्षणशीलो भवति ॥ अथोपधानस्थानं विधत्ते—

यो वा एतासामिति । आयतनं स्थानम् । क्लृप्तिः सामर्थ्यम् । तदुभयं
यो वेद स प्रौढगृहाद्यायतनवान्भवति । एतदर्थं च सर्वं भोग्यजातं समृद्धं भवति ।
अतोऽग्निज्ञोऽनुसीतमुपदध्यात्, एकैकस्यां दिशि या लाङ्गलपद्धतयस्ता अनुसू-
त्योपदध्यात् । एतत्सीतासमीपमेवेतासां कुम्भेष्टकानां स्थानम् । तत्रावस्थितिरेवै-
तासां सामर्थ्यमुक्तम् ॥ वेदनफलमुपसंहरति—

य एवं वेदेति । उपधाने प्रकारविशेषं विधत्ते—

द्वंद्वमन्या इति । पूर्वदिग्घर्तिनीषु तिसृषुः सीतासु कुम्भं कुम्भीं चेति द्वंद्वम् ।
एवं दिगन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते—द्वंद्वमन्या इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टयेऽष्टौ
गताः । अथावशिष्टाभ्यस्तौ मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै दाढर्याय भवति ॥

अथ दिवि अयस्वेतिमन्त्रसाध्यं चरूपधानं विधत्ते—

अन्नं वा इष्टकां इति । इष्टका अन्नहेतुत्वादनं, चरुः साक्षादेवान्नमत-
श्चरूपधानेन व्यवधानं विनैव मुख्यमन्नं प्राप्नोति ॥ उपधानस्थानं विधत्ते—

मध्यत उपेति । इष्टकानां मध्ये चरुस्थापनं यत्तद्यजमानस्य मध्य उदरे-
ऽन्नं स्थापितं भवति । मध्यमे वयसि भूयिष्ठमन्नमद्यते ॥ चरोर्देवतां विधत्ते—

बार्हस्पत्यो भवतीति । ब्रह्मणैव ब्राह्मणवृत्त्यैव याजनादिना न तु सेवा-
दिनेत्यर्थः । मन्त्रे ब्रह्मवर्चसशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्मवर्चसमसीति । तेजः कान्तिः । ब्रह्मवर्चसमध्ययनादिसंपात्तिः ॥

(भूतेष्टकायभिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥

यागेत्त्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्भवति” इति, “चरुमुपधत्ति” इति च । तत्र नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । “बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृद्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवताक्लृप्तिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्युर्जयिते
यत्रयत्रैव मृत्युर्जयिते तत एवैनमव यजते
तस्मादग्निचित्सर्वमायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्य-
चोऽवेंष्टास्तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै प्रत्यगेन-
मभिचारः स्तृणुते सुयते वा एष योऽग्नि-
चिनुते देवसुवामेतानि हवीःपि भवन्त्येता-
वन्तो वै देवानां सुवास्त एव (१) अस्मै
सवान्प्र यच्छन्ति त एनं सुवन्ते सवोऽग्नि-

वैरुणसवो राजसूयं ब्रह्मसवश्चित्यो देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसव इत्याह सवितुप्रसूत एवैनं
 ब्रह्मणा देवताभिरभि पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्याभि-
 पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्धये पुरस्तात्प्रत्यश्चमभि-
 पिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यतं शीर्ष-
 तोऽभि पिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत आ मुख-
 दन्ववस्त्रावयति (२) मुस्त एवास्मा अन्नाद्यं
 दधात्यग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहैष
 वा अग्नेः सवस्तेनैवैनमभि पिञ्चति बृहस्प-
 तेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि पिञ्चतीन्द्रस्य
 त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहेन्द्रियमेवा-
 स्मिन्नुपरिष्ठादधात्येतत् (३) वै राजसूयस्य
 रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लोका-
 वभि जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्नि-
 चित इन्द्रस्य सुपुत्राणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं
 पराऽपतत्तेद्देवाः सौत्रामण्या समभरन्त्सुयते
 वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा सौत्राम-
 ण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं संभृत्याऽऽत्मन्ध-
 ने (४) ॥

(त एवान्ववस्त्रावयत्येतद्दधात्वारिष्यच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(भूतेष्टकाद्यभिवानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकाश्चरुश्चेति द्वितीये द्वयभीरितम् ।

अथ तृतीये भूतेष्टकादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्रसवाय खोप-
यामाय त्वा काटाय त्वाऽर्णवाय त्वा धर्णसाय त्वा द्रविणाय त्वा सिन्धवे त्वा
समुद्राय त्वा सरस्वते त्वा विश्वव्यचसे त्वा सुभूताय त्वाऽन्तारिक्षाय त्वेति
द्वादश भूतेष्टकाः ” इति । एते च मन्त्राः शाखान्तरगताः । तत्साध्यमुप-
धानं विधत्ते—

भूतेष्टका उपेति । देशकालनिमित्तविशेषानपेक्षयात्रात्रेति वीप्सा । संप-
व्यामचोराकुलदेशा मृत्युहेतवः । संध्यामध्यरात्रादिर्यक्षराक्षसादिप्रयुक्तमृत्युकालः
दुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि । भूतेष्टकोपधानेन तत एव देशप्रयुक्तात्का-
लप्रयुक्तानिमित्तप्रयुक्ताच्च सर्वस्मादपि मृत्योरेनं यजमानमपनयति । तस्मादय-
मग्निचित्स्वस्य प्राप्तमायुः सर्वमेव प्राप्नोति । यस्मादस्य सर्वेऽप्यपमृत्यवो विना-
शिताः । किंचायमग्निचिदभिचारविषयोऽपि न भवति । एवं सति यो मूर्खोऽ-
भिचरति एनं मूर्खं सोऽभिचारः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा हिनस्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींभ्यनु
निर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिडम् ” इति, तदिदं विधत्ते—

सूयते वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुते स एष देवैः सूयते
प्रेर्यते । अतः प्रेरणाय हवींषि निर्वपेत् । अग्नये गृहपतये पुरोडाशमित्यादिरा-
जसूयाम्नातानि देवसुवां हवींषि । तत्र श्रुता येऽन्यादयो देवा एवावन्त एव
देवानां मध्ये प्रेरकाः । त एव देवा अस्मै यजमानाय स्वकीयाः सर्वा अनुज्ञाः
प्रवच्छन्ति । तेन चानुज्ञाप्रदानेनैवं यजमानं प्रेरयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दक्षिणं प्रत्यपि पक्षमौदुम्नरीमात्तर्दी प्रतिष्ठाप्य
तस्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्नीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानमग्नि-
मम्बारब्धं संपावैरभिषिञ्चति ” इति, तदिदं विधातुं प्रस्तौवि—

सवोऽग्निरिति । अभिषेकमुक्तो यागः सव इति लुक्तम् । स च द्विविधो
वरुणसवो ब्रह्मसवश्च । राजकर्तृ[क] त्वाद्राजसूयं वरुणसवः । वरुणो हि राजा-
भिमानी देवः । चित्योऽग्निस्तु ब्राह्मणैरप्यनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसवः । अग्निर्ब्राह्मणभि-
मानी देवः । अतः सवत्वादयमभिषेकयोग्य इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमभिषेकं विधत्ते—

देवस्य त्वेति । ब्रह्मणा मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वोषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

अन्नम्यान्नस्येति । प्रकारविशेषं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यश्चामिति । पूर्वस्यां दिशि पश्चिमामिमुखोऽवस्थाय प्रत्यश्च
स्वामिमुखं यजमानमभिषिञ्चेत् । लोके हि पुरस्तात्पात्रेऽवस्थितमन्नं स्वामिमुखत्वे-
नाद्यते । शिर आरभ्यामभिषिञ्चेत् । अन्नमपि शिरोदेशावस्थिते मुखे भुज्यते ।

गुणान्तरं विधत्ते—

आ मुखादन्वेति । शिर आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमवसावयेन
त्वधः । मन्त्रेष्वग्निबृहस्पतीन्द्रशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

अग्नेस्त्वा साम्राज्येनेति । एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना मेरितः ।
अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंबन्धेन तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वै बृहस्पतेः
सव एष वा इन्द्रस्य सव इत्यप्यनुसंधेयम् । एतेऽभिषेकमन्त्राः शाखान्तर आ-
म्नाताः । इह ब्राह्मणेन व्याख्याताः । राजसूयसाम्येनाभिषेकं प्रशंसति—

एतद्वै राजसूयस्येति । एतदभिषेचनमेवाग्रेऽश्वित्यस्य राजसूयस्य स्वरूपम् ।
एवंविदश्विन्वानस्योभयफलं भवति । अतश्चयनाङ्गत्वेन सौत्रामणीं विधत्ते—

इन्द्रस्य सुपुवाणस्येति । सोममभिषुतवत् इन्द्रस्येन्द्रियं सोमोपद्रवपापेन
इशधा भूत्वा पवितमभूत् । तदेतोदिन्द्रियं देवाः सौत्रामण्या स्वादीं त्वेत्यादिग्रन्थ-
प्रतिपाद्येन यागेन सम्यक्संपादितवन्तः । एवं सत्यत्रापि योऽग्निं चिनुत एषोऽपि
सोमाभिषवे प्रेर्यते । तस्मादयपीन्द्रियसामर्थ्यसंपादनाय सौत्रामण्याख्यं यागम-
नुतिष्ठेत् । सौत्रामण्याश्चयनाङ्गत्वं न बोध्यते, किंतु कालविधिरयम् । तस्मादिदं
वाक्यं प्रकरणादुक्तव्यम् ॥

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे विशेषधिकरणे चिन्तितम्—

आग्निं चित्वा यजेत्सौत्रामण्येत्यङ्गेनष्टिरीदृशी ।

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तस्त्वमिधानतः ।

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥

(होमाभिधानम्)

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा चूहस्पतिसवेन यजेतत्यत्र सौत्रामणीचूहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमाङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयो-
क्तव्यमितरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेन्मैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वका-
लवाचिना साङ्गे चयनादौ निवृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहि-
तत्वात् । यथाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्तदा क्त्वाप्रत्ययपापितः पूर्वोत्तरकालवि-
भागो बाध्येत । न साङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुत्वासंभरणादीनां चयने निवृत्ते
पश्चाद्विधानं श्रुतम् । ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यंभाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते
काले तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिप्रकृतिकत्वात्पूर्वकालश्चोदकप्राप्तः ।
चयनेन सहैव प्रयोगे तु पर्वण्युत्वासंभरणादिविधानादन्यस्मिन्दिने सौत्रामणी
प्रसज्येत । तथा चूहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वादसन्तकालश्चोदकप्राप्तः ।
वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाच्चूहस्पतिसवोऽपि शरदि
प्रसज्येत । तस्मादतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते[च] तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्राङ्गपूर्वैः
प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् । इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य
निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमिति चेन्न । वस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्राव-
ल्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्नाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानं, किंतु स्वकाल इति
स्थितम् । पूर्वानुवाकोक्तकुम्भेष्टकाचरूपधानस्य प्राणभृद्भ्योऽपानभृद्भ्यश्चोर्ध्वभा-
वित्वादिदं ब्राह्मणमभिमन्त्रणमन्त्रसहितं पशुर्वी एष यदग्निरित्यनुवाकान्ते द्रष्ट-
व्यम् । भूतेष्टकोपधानं तु बालस्त्रिल्योपधानादूर्ध्वं भवति । अभिषेकस्त्वभिर्वै
देवानामभिषिक्त इत्यस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । सौत्रामणीब्राह्मणं तु कृत्स्नाद्ब्राह्मणा-
दूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स॒जूर॒च॒दोऽर्था॒वभिः॑ स॒जूर॒रुपा॒ अरु॒णीभिः॑

स॒जुः सूर्यं॑ एत॒श्चेन॑ स॒जोपा॒व॒श्विना॒ द॒सोभिः॑

(होमाभिधानम्)

स॒जूर॒ग्निर्वैश्वान॒र इडाभिर्घृतेन॒ स्वाहा॑ संवत्सरो
 वा अ॒न्दो मा॒सा अया॒वा उ॒पा अरु॑णीः सूर्य
 एत॑श्च इ॒मे अ॒श्विनो॑ संवत्सरोऽग्निर्वैश्वान॒रः प॒शव॑
 इडा॑ प॒शवो॑ घृतः॑ संवत्सरं॑ प॒शवोऽनु॑ प्र जाय-
 न्ते संवत्सरे॒जैवास्मै॑ प॒शून्प्र ज॑नयति दर्भस्तम्बे
 जुहोति॑ यत् (१) वा अ॒स्या अ॒मृतं॑ यद्वीर्यं
 तद्भा॒स्तस्मिं॑ जुहोति॑ प्रैव जायतेऽन्नादो
 भ॒वाति॑ यस्यैवं जुह्वत्येता॑ वै दे॒वता॑ अ॒ग्नेः पुर-
 स्ता॒द्भा॒गास्ता॑ ए॒व प्री॑णात्यथो चक्ष॒रेवा॒ग्नेः पुर-
 स्ता॒त्प्रति॑ दधात्यन॒न्धो भ॒वावि॑ य ए॒वं वेदा॑ऽऽ-
 पो वा इ॒दम॒ग्रे स॒लिल॑मासीत्स प्र॒जाप॑तिः
 पुष्कर॑पर्णे वातो॑ भूतोऽले॒लाय॑त्सः (२) प्र॒ति-
 ष्ठां ना॒विन्द॑त् स ए॒तद्पां॑ कु॒लाय॑मपश्यत्तस्मि॒न्-
 ज॒ग्निम॑चिनुत् तदियम॑भवत्ततो॑ वै स प्र॒त्यति॑-
 ष्ठ्यां पुरस्ता॑दुपा॒दधा॑त्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची
 दि॒ग्ग्यां दक्षि॑णत उ॒पाद॑धात्स दक्षि॑णः प॒क्षोऽ-
 भ॒वत्सा॑ दक्षि॑णा दि॒ग्ग्यां प॒श्चादु॑पा॒दधा॑त्तपु-
 च्छम॑भवत्सा प्र॒तीची॑ दि॒ग्यामु॑त्तरत उ॒पाद॑धात्
 (३) स उ॒त्तरः॑ प॒क्षोऽभ॒वत्सोदी॑ची दि॒ग्यामु॑-
 परि॑ष्टादुपा॒दधा॑त्तपृ॒ष्ठम॑भवत्सोर्ध्वा दि॒गियं॑ वा
 अ॒ग्निः प॒ञ्चैष्ट॑कस्तस्मा॒द्यद॒स्यां ख॑नन्त्यभीष्ट॒कां
 तृ॒न्दन्त्य॑भि शर्कराः॑ सर्वा॑ वा इ॒यं व॒योभ्यो॑
 नक्तं॑ दृ॒शे दी॑प्यते तस्मा॒दिमां॑ व॒योऽसि॑ नक्तं॑

(होमाभिधानम्)

नाध्यासते य एवं विद्वानग्निं चिनुते प्रत्येव
 (४) तिष्ठत्यग्निं दिशो जयत्याग्नेयो वै ब्राह्म-
 णस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्वर्धुकं स्वामेव
 तदिशमन्वेत्यपां वा अग्निः कुलाय तस्मादा-
 पोऽग्निः हारुकाः स्वामेव तद्योनिं प्र
 विशान्ति (५) ॥

(यद्वेदेऽयत्त उत्तरत उपादधादेव द्वात्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूवेष्टकाभिषेकादि तृतीये समुदीरितम् ॥

अथ चतुर्थे होमो विधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सजूरन्दोऽयावभिरिति
 इमंस्तन्वे पञ्चाऽऽहुती जुहोति ” इति, तमिमं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

सजूरन्दोऽयावभिरिति । अन्दः संवत्सरः । अयावा माताः । स च
 संवत्सरस्वैमांसैः सह समानप्रीतिः । अत्र सर्वेषु मन्त्रेषु घृतेन स्वाहेत्यनुब्रूयते ।
 तस्मै मातृसहिताय संवत्सराय घृतेन द्रव्येण स्वाहा जुहोमि । उषा येयमुषःका-
 ण्डदेवता सेयमरुणीभी रक्तवर्णाभिः प्रमाभिः सजुः समानप्रीतिः । तामुद्दिश्य
 घृतेन स्वाहा जुहोमि । सूर्यो देव एतशेन स्वकीयाभेन सजुः समानप्रीतिः ।
 तमुद्दिश्य घृतेन स्वाहा जुहोमि । अग्निना यावेतावधिनौ तौ दंसोभिर्दशैर्नैर्वा-
 धिनिराकरणव्यापारैः सजोषौ परस्परं समानप्रीती । तामुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ।
 वैश्वानरः सर्वमनुष्यमियो योऽग्निः स इडाभिः पशुभिः सजुः समानप्रीतिः ।
 तमुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ॥ मन्त्रान्व्याचष्टे—

संवत्सरो वा इति । मन्त्रागतस्यान्दशब्दस्य संवत्सर एवार्थः । अयावश-
 न्नेन माता अभिधीयन्ते । उषःशब्दादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । इमे यावापृथि-
 न्यावग्निशब्देन विवक्षिते । अग्निर्वैश्वानर इत्यनेन संवत्सरो विवक्षितः । इडा-
 शब्देन पशवो विवक्षिताः । घृतशब्देनापि तत्कारणत्वात्पशवं एव विवक्षिताः ।

तात्पर्यार्थस्तु गर्भभूताः पशवः संवत्सरमनुसृत्य प्रजायन्ते । अत एतन्मन्त्रपाठे-
नास्मै यजमानाय संवत्सरकालेन पशूनुत्पादयति ॥ अथ होमं विधत्ते—

दर्भस्तम्बे जुहोतीति । अस्याः पृथिव्याः संवन्धि यदमृतं स्वादुद्रव्यं, यच्च
तत्संवन्धि वीर्यं सामर्थ्यं तदुभयमेवैते दर्भाः । अतस्तस्मिन्मृते वीर्यं दर्भरूपे
हुतवान्भवति । तेन होमेन प्रजा उत्पादयत्येव । यस्य यजमानस्य कर्मण्येवं
जुह्वति स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकः किं त्वन्नादश्च भवति । एता एव
मन्त्रोक्ताः संवत्सरमासादयः सर्वा देवता अग्रेरपि पूर्वभागिनोऽस्तस्ताः प्रणिपत्येव ।
किं च पूर्वकालीनेन होमिनाग्रेष्वक्षुरेव संपादयति । तदेवं दर्भस्तम्बहोमो देवताः
कालश्च प्रशस्ताः ॥ अथ वेदनं प्रशंसति—

अनन्धो भवतीति । अथ चित्तियोग्या भूमिर्वहुधा स्तूयते, तत्र तावदादौ
भूमिनिष्पत्तिप्रकारं दर्शयति—

आपो वा इदमिति । यदिदं जगदिदानीं दृश्यते तच्च सर्वमुरपत्तेः पूर्वमाप
एवाऽऽसीन्न तु देवमनुष्यादिकम् । तस्मिन्(तास्व)प्सु पृथिव्यादिभूतान्तरमेतन्नं
वारयितुं सलिलमिति विशेष्यते । शुद्धजलमेवाऽऽसीदित्यर्थः । तदानीं प्रजापतिः
स्वशरीरमवस्थापयितुं मूर्तस्य कस्यचिदाधारस्याभावात्स्वयं वायुरूपोऽभूत्तदुदकम-
ध्यवर्तिनि कस्मिंश्चित्पद्मपत्रे समाश्रितः । तस्य चलत्वात्स्वयं च वायुरूपत्वा-
दलेलायदितस्ततो डोला(ल)पमानोऽभूत् । तादृशः कुत्रापि स्थिरां स्थितिं नाल-
भत । स पुनराधारं पर्यालोचयन्त्रपां मध्ये कुलायं शैवालमपश्यत् । तस्मिञ्शै-
वालेऽग्निमिष्टकाभिश्चितवान् । सोऽग्निमिष्टकाचितोऽग्निरीयं दृश्यमाना भूमिरभवत् ।
तत ऊर्ध्वं स प्रजापतिस्तस्यां भूमौ पतिष्ठितोऽभूत् ॥

चयनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति—

यां पुरस्तादिति । स प्रजापतिर्यां प्रौढामिष्टकां स्वस्य पुरस्तादुपादधात्त-
दिष्टकारूपं चीयमानस्याग्नेः शिरस्थानमभवत् । लोके तु भूम्येकदेशरूपा पूर्वा
दिक्संपन्ना । एवं दक्षिणाधूर्धान्तेषु योजयितव्यम् ॥

भूमोश्चित्याग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढी करोति—

इयं वा अग्निरिति । येयं भूमिरस्ति सेयेमेव यः पञ्चभिरिष्टकाभिश्चितो-
ऽग्निः । तस्मादग्नित्वाद्यद्यनाभिज्ञाः प्राणिनोऽस्यां भूमौ कचित्त्वन्नं तदानीं ते

(केषांचिद्धविषामभिधानम्)

मूर्त्ताः प्रजापतिनोपहितामिष्टकामभितो हिंसन्ति चूर्णीं कुर्वन्ति । तथा येयं शर्करा तेनोपहिता तामप्यभितृन्दन्ति सर्वतश्चूर्णयन्ति, तथाविधः प्रत्यवायस्तेषां भवतीत्यर्थः । सेयं शास्त्रीयदृष्टिः । अथ लौकिकदृष्टिरुच्यते—वयोभ्यो दृशे पक्षिणां दृष्टौ भूमिः सर्वाऽपि राज्ञावश्विवद्दीप्ता भवति । यस्मादेवं तस्मादात्रौ पक्षिणो भूमिं नाऽऽश्रयन्ति, किंतु वृक्षाग्राण्याश्रयन्ति । तस्माच्छास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यामियं भूमिरग्निरेव ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेताया भूमेरशित्वं द्रढयति—

आग्नेयो वा इति । अग्निब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजत्वसंबन्धेन ब्राह्मण आग्नेयः । यस्मादयमग्निसंबधस्तस्मादाग्निरूपभूम्यवयवरूपासु सर्वास्वपि दिक्षु ब्राह्मणस्य सम्बृद्धिशीलं जीवनं भवति । स्वदेश इव परदेशेष्वपि देवदत्तः शास्त्राभिज्ञः पूज्यते । अयं हि स्वकीयां दिशमनु गच्छति । तस्माद्युक्तमेतत् ॥

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरप्यशित्वं द्रढयति—

अपां वा अग्निरिति । योऽयं भूमिरूपोऽग्निः सोऽयं नदिकूपादिगतानामपां कुलायं स्थानम् । भूमाववस्थितत्वाद्योनिश्वापां भूमिरूपोऽग्निरेव । यस्मादाग्निकार्या आपस्तस्मान्महतो गूहादिदाहिनोऽग्नेरपहरणाय मनुष्यैः सेचिता आपस्तमग्निमपहरन्त्यः स्वयमपि शुष्यन्ति । यस्मादेवाग्निरूपां स्वयोनिं प्रविशन्ति । तस्मादवगम्यते जलकारणाग्निरूपेयं भूमिरिति । अत्रोक्तस्य होमस्य वेदिविमानात्पूर्वभावित्वात्पुरुषमात्रेणेत्यनुवाकात्पूर्वमिदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमपाठके षष्ठमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्ने-
यमष्टार्कपालं निर्वपेदैन्द्रमेकादशकपालं वैश्व-
देवं द्वादशकपालं वार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं
त्रिकपालं तृतीयं संवत्सरैऽभिजिता यजेत

यद्दृष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्याग्नेयं गा-
 यत्रं प्रातः सवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार
 गायत्रीं छन्दो यदेकादशकपालो भवत्येका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं
 माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१)
 छन्दो यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती वैश्वदेवं जागृतं तृतीयसवनं तृतीयस-
 वनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्गार्हस्प-
 त्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव
 तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो
 वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीयं संवत्स-
 रंऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै यत्संवत्सरमुख्यं
 विभर्तीममेव (२) तेन लोकं स्पृणोति
 यद्द्वितीयं संवत्सरेऽभिं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन
 स्पृणोति यत्तृतीयं संवत्सरे यजतेऽमुमेव तेन
 लोकं स्पृणोत्येतं वै परं आदृणारः कक्षीवा
 औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरु-
 कृतस्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सह-
 स्रं सहस्रं पुत्रान्विन्दन्त प्रथते प्रजया पशु-
 भिस्तां मात्रामाप्नोति यां तेऽगच्छन्त्य एवं
 विद्वानेतमभिं चिनुते (३) ॥

(दाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चत्वारि च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पञ्चा० ६ अ० पु० ५॥ अथ यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता

३६६

(केतुर्गन्धिद्विषागन्धिधाम्)

(अथ यजुर्वेदकाण्डे षष्ठमपाठके यजुषोऽध्यायः) ।

शेषधामासुरा ह्यध्वगुर्वे समुदाहितः ॥

अथ यजुर्वे कानिचिद्वर्गीणि विधीयन्ते । पूर्वमिममपाठके संवत्सरप्रवृत्तं द्वादशाहमिधारायपञ्चाभ्यारोममहिताः । यत्र आपन्मितामयनात्मनः सवत्सरं सवत्सराङ्गभूते यजने संवत्सरमुख्यधारणं निपठम् ।

अथ एव सूत्रकार आह—“ तापान्धितेऽग्नौ संवत्सरे दीक्षा संवत्सरमुपश्रुते पुरस्तादुपसदामात्रेयमष्टाकपालविधिं यज्ज ” इति, यदिदं सूत्रोक्तद्विषागन्धिं विधत्ते—

संवत्सरमुख्यमिति । यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ तृतीये संवत्सरेऽविधित्वा विधमिता वा यजेत तस्य वेदसं दद्याति ” इति, यत्राऽऽह यज्ज विधत्ते—

तृतीये संवत्सर इति । अभिभिदिवि श्रोत्रधागविशेषः ।

यत्र यज्ज इतिः पुं प्रथमद्विः प्रशंसति—

यदष्टाकपाल इति । नायत्रीवादरवाहास्ररवं वासिद्वम् । यद्विः सवत्सरं गावत्रीकृद्दत्ता निष्पाद्यतादृगावयम् । गावन्वा तद्वाग्रेकृद्दत्ताऽनष्टाद्विषागन्धिः । अथ यज्ज इति वा मातः सवनकलं गावत्रीकृद्दोदेवतां च प्राप्नोति ।

इतराणि चत्वारि हवींष्यमिभिदार्क्यं सोमयागं च कवेन प्रशंसति—

यद्येकादशकपाल इति । अथ तस्यैव इविधमन्ता देवताप्रशंसायै निधागप्रशंसा च निरूपिता । अथोरुवधारणं यज्ज इति युक्तं यदनमभिभिदार्क्येकादशं च कवेन प्रशंसति—

यत्संवत्सरमुख्यमिति । यद्यप्यवमभिभिदेकादशं च तु संवत्सरसाधनमर्थं तथाऽपि तापमितामयनेऽङ्गभूतो बोधमिस्तद्वर्गः संवत्सरोरुवधारणं संवत्सरोत्सवः, वेदमभिभिदार्क्येऽपि निदिशेयम् । तस्मादयमङ्गभूतोऽभिधर्मातिदेवार्थं वाच्यः श्रित इत्युच्यते । यज्ज हवींष्यमिभिदार्क्येऽग्नौ निशिमन्वे ।

यदिदं यज्ज इति रूपेण यजमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एतं वै पर इति । परम्याभिधेयः कभिदिविः । सोमवद्विषागन्धिः पुनः । कर्त्तव्यमन्य कविः । स शोशिमः पुनः । वीतद्विषागन्धिः कविः । स च यज्ज

१ स. य. क. य. क्षेत्रं मातुं पुतां । २ क. य. क. “इः पर” । ३ स. “यत्री उत्तरी दे” । ४ स. “अ. बोधमि” । य. क. य. “अ. साधि” । ५ स. इयते । त ।

पुत्रः । त्रसदस्युरन्यः । स च पुरुकुत्सस्य पुत्रः । त एते प्रजाकामाः सन्तस्त-
मेतं संवत्सरधारणेन षञ्चहविर्भिश्चोपेतमार्गं चित्वा मत्पेकं सहस्रं पुत्रानलभन्त ।

अथैतस्य चयनस्य फलं दर्शयति—

प्रथते प्रजयेति । पूर्वोक्ता महर्षयो यां मात्रां सहस्रपुत्ररूपमैश्वर्यप्रमाणमग-
च्छन्, तां मात्रामयमप्येतमार्गं चिन्वानः प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

वेदायतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

५५मोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निमिच्छिनत स क्षुरपविभूत्वाऽति-
ष्ठत्तं देवा विभ्यतो नोपाऽऽयन्ते छन्दोभिरा-
त्मानं छादयित्वापाऽऽयन्तच्छन्दासां छन्दस्त्वं
ब्रह्म वै छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्छण्णा-
जिनं काष्णीं उपानहावपमुञ्चते छन्दोभि-
रेवाऽऽत्मानं छादयित्वाऽग्निमुप चरत्यात्मनोऽ-
हिंसायै देवनिधिर्वा एष नि धियते यदाग्निः
(१) अन्ये वा वै निधिमगुतं विन्दति न
वा प्रति प्र जानात्यखामा कामत्यात्मानमेवा-
धिपां कुरुते गुप्त्या अथो खत्वाहर्नाऽऽक-
म्येति नैर्ऋत्यखा यदाकामोजिर्ऋत्या आत्मान-
मपि दध्यात्तस्मान्नाऽऽकम्या पुरुषशीर्षमुपद-
धाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपा-
येति तादृगेव तत् । (२) प्रजापतिर्वा अथ-
र्वाऽग्निरेव दध्यङ्काथर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्ये-

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

त० ह वाव तद्वपिरभ्यनूवाचेन्द्रो दधीचो अस्थ-
भिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमे-
वाग्निं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य
एवं वेद शरीरं वा एतदग्नेर्यच्चित्य आत्मा
वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव
स० स्कृत्य (३) अभ्यारोहति शरीरं वा एत-
द्यजमानः स० स्फुरते यदाग्निं चिनुते यच्चिते
वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव स० स्कृत्याऽऽत्मनाऽ-
भ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव द्यन्ति जीवन्नेव
देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं
वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत्पुरीषमग्नि-
मेव वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः प्रिया तनू-
र्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे (४) ॥

(अग्निस्तत्स० स्कृत्याग्नेर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभिजितोऽङ्गं यच्चयने तद्विशेषितम् ।

अस्य च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावात् तत्रान्तर्भावः, किं त्वन्ते निवेशः ।

अथ षष्ठे पूर्वपकरणोक्तानेव विधीन्कानिचि (न्कांश्चि) इदूय प्रशंसति ।

तत्राश्मन्तूर्जामिति परिषिञ्चतीत्यनुवाके काष्णीं उपानहावुपमुञ्चत इति यदि-
हितं तस्य प्रशंसां दर्शयति—

प्रजापतिरग्निमिति । यदा प्रजापतिराग्निं चित्वास्तदा सोऽग्निः क्षुरपविभूत्वा

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

केनात्मन्योऽविश्वम् । दुरधारातमामधारा यत्न वज्रस्य तोऽयं यत्नः दुरधारिः ।
तन्मात्रमवच्छेदयन् दत्तयेः । तं वाहयन्ति इच्छा देवा जीवाः तन्वस्वरत्नवीरं न
जानाः ।

यत्नः यत्नीकारं विचार्य च्छन्दोभुक्तेयैः स्वशरीरवाञ्छाया यन्मनस्य रसा
अस्या वदितमपीदमागताः । छादयन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या छन्दस्यं तेषाम् ।
तेषां च च्छन्दसां वेदेभ्यस्तत्सहिद एव वक्ष्यम् । छण्णाभिनं च वेदस्य
स्वच्छम् । अस्तमे वे देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने छण्णो रूपं छत्वेत्युक्तत्वात् ।
इत्यास्तव्याभिननिर्मिते उपानहावुपमुञ्चेत् । तथा सति च्छन्दोभिरेव स्वशरी-
रवाञ्छायाग्रेरुपकरणस्वस्य हिंसा न भवति । यद्यपि मृत्युर्वा एव यद्विनिर्-
द्वय एतद्वत् यच्छण्णाभिनाविति यशंसापि तत्रैव कृता, यथापि तस्या एवायं
अवश्यं इत्यविरोधः ।

रसा वा एवलोकाभिरवनुवाके यदिहितं यद्ये पुरुषशीर्षमुप द्वावि
शरीरैरुपानायापयि दधातीति, तदेवपूर्वोत्तरपक्षाभ्यां यशंसितुं पूर्ववत् वाच-
्यार्थावि—

देवनिधिर्वा इति । योऽयं पीयमानोऽग्निः तोऽयं देवानां निधिस्थानीयः ।
तदं सति लोके यो निधिरुग्मो भवति तं निधिमन्ये वा विरोधिनो हनन्ते ।
स्वयं वा कदाचिन्दीपस्थानविस्मरणेन तं निधिं न पजानाति । अतो दोषह-
नपरिहाराय पूर्वमुपहितामुखां स्वपादेनाऽऽक्रमेत् । तथा सति यजमानः स्वात्मा-
नयेद निधेरधिकं पालकं करोति । तच्च रक्षणाय भवति । आक्रमणेन स्वमुखौ
शरीरवत्पञ्च कदाचिद्विस्मरति । स्वेन रक्षितत्वादेव वैरिणोऽपि तं निधिं न
हनन्ते । अथ सिद्धान्तं दर्शयामि—

अथो स्वल्पादुरिति । अभिज्ञाः तद्वत् तं रक्षणमाह्वयेयमाहुः—पादेन
तेवमुक्ता नाऽऽक्रम्येति । तथायं हेतुः—इदमुक्ता राक्षसदेवताया निर्कंठेः सन्-
त्विनी अह उक्ताया आक्रमणे निर्कंठे स्वशरीरं तमपयेत् । तस्मात्सर्वथा
त्राऽऽक्रम्यया । यदि निधेर्गुप्तिरपेक्षिता वर्हि पुरुषशीर्षमुत्तापामुपरि स्थापयेत् ।
इत्या अपि यथा लोके कंचित्पुरुषं रक्षकं निधितपपिऽवस्थाप्य यदीयमेवद्वन्द्वं
जोषामेति स्वामी न्यायादग्रेव तत्पुरुषशिरःस्थापनं दृष्टव्यम् ।

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

एकप्रकारेणैव य एवं विद्वानभिं विनुत कञ्जोत्पेवेति यथायनविधिः ॥ १ ॥
 पुनः यथासति—

प्रजापतिर्वा इति । अत्र किञ्चिद्भूषकं परिकल्प्यते । अस्ति कश्चिद्वृषास्य कविः । तस्य च पुत्रो दम्पङ्गनामा । दधीचोऽस्थीनि कपिष्ठबुधनायाऽभ्यु-
षत्वं प्राणानि । तत्तत्तन्मम संपाद्यते । योऽभ्यगमेत्येता प्रजापतिः स एवावर्षां ।
जीवमानभ्याग्निस्तत्पुत्रो दम्पङ्ग । इष्टकाभ्यास्थीनि । तमेतमेवार्थमभिप्रेत्य कश्चि-
दविर्मेन्यस्तरत्तर्तन्नुवदति । मन्त्रस्य च मतीकमिदमिन्द्रो दधीचो अस्थमिरिति ।
स च मन्त्रोऽन्यथैवाम्नातः—“इन्द्रो दधीचो अस्थमिः । वृषाण्यमपिष्कुवः ।
जधान नवतीर्नव ” इति । तदेवमिष्टकानामस्थिरत्वात्तामिष्यने सति तद्य-
रीरोऽग्निश्चितो भवति । वेदनं पशंस्तद्वि—

सारमाऽमुष्मिन्निति । पापीमनु यदिपं मेहि विद्वानित्वाहेरधनुवाके यदि-
हिपं द्वादशकपालो वैधानरो भवतीति तत्प्रशंसति—

शरीरं वा इति । यन्निविनिष्पाद्योऽग्निस्तदिदमग्निदेवतायाः शरीरम् ।
 वैश्वानरश्च शरीरावास्थिवो जीवात्मा । तथा सति त्रिवेऽग्नौ वैश्वानरं पुरोडाशं
 जुहोतीति यत्तेनाग्निदेवतायाः शरीरमेव संस्कृत्य पश्चादात्तुो ययति ।

तस्यैतस्य वैभानरपुरोडाशस्य चोदकपापमवदानं निवेदयति—

शरीरं वा इति । यजमानोऽग्निं विनुत इति यत्तेनासौ स्वशरीरमेव संस्करोति । एवं तपि चित्तेऽग्नौ वैश्वानरपुरोडाशं जुहोतीति यत्तेन स्वशरीरमेव संस्कृत्य तस्मिञ्शरीरे जीवत्त्वेनाऽऽत्मा भवति । तस्मात्तस्य जीवात्मस्थानी-
यस्य पुरोडाशस्यावदानं न कुर्यात् । बद्धकरणे च स्वयं जीवत्त्वेन देवान्प्राप्नोति ।

सावती वै पृथिवीत्यनुवाके पुरीषेणाभ्युह्यतीति पदिद्विं वन पृष्ठो दिवी-
त्येवामुपपन्नः। अत्रावा विनियुक्तेः-

वैश्वानर्यन्वेति । पृष्ठो दिवीतिमन्त्रमतिपाद्यो यो वैश्वानरोऽग्निः स भूमि-
स्वरूप एव । पुरीषं च त्रिविस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमिरूपं वैश्वान-
रग्निमेव चित्तवान्भवति । किंच, वैश्वानरशब्देदितः सर्वपुरुषाद्विकारी यो
विग्रह एतेवाग्नेः प्रिया वनूः । ततो वैश्वानरमन्त्रेणोपधाने तत्त्वभिः प्रियामेव
वपुं प्राप्नोति । एवानि च ब्राह्मणवाक्यानि विधिशेषत्वात्तद्विधिसमीप एव
ब्रह्म्यानि ।

(दीक्षाविकल्पविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ५५अमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अमेवै दीक्षया देवा विराजमानुवन्तिस्त्रो
 रात्रिर्दीक्षितः स्यात्त्रिपदा विराड्विराजमानोति
 षड्रात्रिर्दीक्षितः स्यात्षड्वा ऋतवः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमानोति दश रात्रिर्दीक्षितः
 स्यादशक्षरा विराड्विराजमानोति द्वादश
 रात्रिर्दीक्षितः स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमानोति त्रयोदश रात्रि-
 र्दीक्षितः स्यात्त्रयोदश (१) मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमानोति पञ्चदश रात्रि-
 र्दीक्षितः स्यात्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्र-
 योऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो वि-
 राड्विराजमानोति सप्तदश रात्रिर्दीक्षितः स्या-
 द्द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो
 विराड्विराजमानोति चतुर्विंशतिः रात्रिर्दी-
 क्षितः स्याच्चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमानोति त्रिंशत् रात्रि-
 र्दीक्षितः स्यात् (२) त्रिंशदक्षरा विराड्वि-

(अन्वारोहणाद्यभिमानम्)

अदशरात्रतदशरात्रचतुर्बैशतिरात्रत्रिंशद्वात्रमासचतुर्मासाष्टमासद्वादशमासत्स्वा-
 स्रयोदश पक्षा विकल्पिताः । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैरुपेतं विराडार्षं छन्दः ।
 अतस्त्रित्वसंख्यया तत्प्राप्तिः । षट्संख्यानामृतूनां संवत्तरावयवत्वेन संवत्तर-
 स्वरूपत्वात्संवत्तरस्य च षट्षिंशद्भिर्दिनदशकैर्निष्पाद्यत्वाद्दशसंख्यायाश्च विराट्-
 पादाक्षरगतत्वात्संवत्तरद्वारा तत्प्राप्तिः । एवं सर्वत्र योज्यम् । अधिकप्राप्तेन
 सह त्रयोदश मासाः । सावनमासस्य त्रिंशद्वात्रनियमेऽपि चान्द्रमासस्य त्रिं-
 यमाभावात्तदपेक्षया पृथङ्मासोपन्यासः । वसवो मासचतुष्टयमुरुपार्तिं भूत्वा
 पृथिवीं गापत्रीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । रुद्रास्तु मासाष्टकं भूत्वाऽम्बरिक्षं
 त्रिष्टुप्छन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । आदित्यास्तु मासद्वादशकं भूत्वा छुत्त्रोकं
 जगतीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । एतेषु पक्षेषु संवत्तरपक्षस्यात्यन्वयमशस्त-
 र्वादादित्वा इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्य देवानां मध्ये भैष्ठ्यं प्राप्ताः ।

अत एवमेव पक्षमादरेण पुनः प्रकृतंति—

तस्माद्द्वादशेति । द्वादश मासानुपस्थानकाठे नैरन्तर्येणोरुपार्तिं
 भूत्वाऽग्निं चिनुषात् । मासद्वादशकस्य संवत्तररूपत्वाच्चित्वाभिरपि धारणद्वारा
 संवत्तरात्मकः । तस्य संवत्तरात्यनोऽग्रेरिष्टका एवाहोरात्राणि । ततः संवत्तर-
 धारणेन संपूर्णत्वेन प्राप्तेष्टकमिमपार्तिं चितवान्भवति । अपि चेतरेभ्योऽग्निविद्भ्यो
 व्यावृत्तः समानानां मध्ये भैष्ठ्यं प्राप्नोति । यद्यपि तस्मात्संवत्तरं भार्य इत्यादौ
 संवत्तरविरात्रषट्त्रिंशद्दशरात्रपक्षा विहितास्तथाऽप्यर्थवादसंभवाद्यर्थमत्र पुनरु-
 पन्यासः । एतच्च नास्त्रणमाग्रावैष्णवविधिवत्पद्भिर्दीक्षयतीत्यनुवाकसमीपे
 द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवपुर्वेदी-

यत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सुवगांय वा एष लोकाय शीयते यद्भिस्ति

यन्नान्वारोहेत्सुवगांल्लोकायजमानो ह्रीयेत पृ-

(अन्वारोहणायभिधानम्)

थिर्वीमाऽऽक्रमिषं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्ष-
माऽऽक्रमिषं प्रजा मा मा हासीद्विमाऽऽक्रमि-
षः सुवर्गन्मेत्याहैष वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवै-
नमन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै यत्प-
क्षसंमितां मिनुयात् (१) कनीयाऽसं यज्ञ-
क्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्याऽऽत्मनः प्रजा स्याद्वे-
दिसंमितां मिनोति ज्यायाऽसमेव यज्ञक्रतु-
मुपैति नास्याऽऽत्मनः पापीयसी प्रजा भवति
साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसं-
मितो वा अथं लोक इममेव लोकमाभि-
जयति द्विपाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो
द्विपाहस्रं वा अतरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति
त्रिपाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः (२)
त्रिपाहस्रो वा असौ लोकौऽमुमेव लोकमाभि-
जयति जानुदध्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो
गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदध्नं
चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रिष्टुभैवान्तरिक्षम-
भ्यारोहति ग्रीवदध्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो
जगत्त्रैदामं लोकमभ्यारोहति नाग्निं चित्वा
रामामुपेयादयोनौ रेतो धास्यामीति न द्वितीयं
चित्वाऽन्यस्य स्त्रियम् (३) उपेयाञ्च तृतीयं
चित्वा कां चनोपेयाद्रेतो वा एतन्नि धत्ते
यद्वाग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेतसा व्युध्येतायो

(अन्वारोहणाद्यभिवानम्)

स्वत्वाहुरप्रजस्यं तद्यज्ञोपेयादिति यद्वेतः सिचा-
 वुपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो विभृतस्त-
 स्मादुपेयाद्वेतसोऽस्कन्दाय त्रीणि वाव रेतोऽसि
 पिता पुत्रः पौत्रः (४) यद्वे रेतःसिचा-
 वुपदध्याद्वेतोऽस्य वि च्छिन्द्यात्तिस्त्र उप-
 दधाति रेतसः संतत्या इयं वाव प्रथमा
 रेतःसिग्वाग्वा इयं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति
 वाचं वदन्तिमन्तारिक्षं द्वितीया प्राणो वा
 अन्तारिक्षं तस्मान्नान्तारिक्षं पश्यन्ति न प्राण-
 मसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ तस्मात्पश्यन्त्यमूं
 पश्यन्ति चक्षुर्यजुषेमां च (५) अमूं चोप-
 दधाति मनसा मध्यमापेयां लोकानां कल-
 ष्या अथो प्राणानामिष्टो यज्ञो भृगुभिराशीदा
 वसुभिस्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह
 भक्षयेत्याह स्तुतश्चे एवैतेन इहे पिता
 मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा उशिजः
 पदाऽनुं तक्षः सोमो विश्वविन्नेता नैषद्वहस्प-
 तिरुक्थामदानि शःसिषदित्यहितद्वा अग्ने-
 रुक्थं तेनैवैनमनुं शःसति (६) ॥

(मिनुपात्ततीयं दिन्वानः स्त्रियं पौत्रैश्च वै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठकेऽष्टमोऽल्लवाकः ॥ ८ ॥

(अन्वारोहणार्थमिवानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

दीक्षाकालविकल्पा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमेऽन्वारोहणादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमस्ते हरसे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमधिरोहति पृथिवीमाक्रमिषमित्येतैर्यजमानः ” इति, तद्विधिमिहोच्यति—

सुवर्गाय वा इति । योऽयं चीयमानोऽग्निरेव सुवर्गलोकार्थं चीयतेऽतस्तस्यान्वारोहामावे सुवर्गाद्धीयेत तन्मा भूदिति पृथिवीमित्यादिभिरन्वारोहोदिति विधिरुन्नेयः । मन्त्रार्थस्तु—यजमानोऽहं पृथिवीं पादेनाऽऽक्रमिषमतः प्राणो मां मा परित्यजतु । अन्तरिक्षाक्रमणेन पुत्रादिप्रजा मा परित्यजतु । दिव आक्रमणेन स्वर्गं प्राप्नुमः । एतन्मन्त्रपाठ एवाग्नेरन्वारोहहेतुः । अतस्तेनैवान्वारोहति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति । अथ यूपैकादशिन्यां कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यत्पक्षसंमितामिति । पक्षद्वयं परिमित एव देवो यद्येकादशिनीमवस्थापयेत्तदानीमत्यल्पं यज्ञकृतं प्राप्नुयात् । अस्थ यजमानस्य स्वकीया प्रजा पापीयसी च भवेत् । अतः पक्षपरिमाणादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे यूपान्तरालानि विलिख्येकादशिनीं मिनुयात् । तथा सति प्रभूतमेव यज्ञकृतं प्राप्नोति । अस्थ प्रजा च पापीयसी न भवति । पूर्वस्मिन्पपाठके वज्र एकादशिनीत्यत्र प्रकृतिभूते चयने पथेकादशिनीपक्षेऽप्येक एव यूपो न तु यूपैकादशिनित्युक्तम् । इह तु चयनविकृतिषु यूपैकादशिन्यभ्युपगम्यत इत्यविरोधः ।

अथ पञ्चस्वपि चितिषु संभूयेष्टकासंख्यां विधत्ते—

साहस्रं चिन्वीतेति । सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां सप्तहः साहस्रम् । अथवा सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकाभिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं चिन्वीत स तु साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानस्त्रिगुणम् । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाब्धोत्तरोत्तरभूयस्त्वात्तत्तच्चितिसंमिताः । अतस्त्वैश्वर्यनैस्तत्प्राप्तिः । पक्षपथेऽपि क्रमेणोर्ध्वपरिमाणं विधत्ते—

जानुदग्नं चिन्वीतेति । तथा प्रथमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौन्नत्यम् । अत एव गायत्रीत्रिष्टुब्जगवीनामुत्तरोत्तरमक्षराधिक्यम् । अतः क्रमेण गायत्र्यादिद्वारा लोकत्रयमधिरोहति । त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान्विधत्ते—

नार्गेन चित्वेति । यः प्राथमिकमग्निचयनं करोति स रामां नोपेयात् ।

(अन्वारोहणाग्रमिधानम्)

स्वकीयासु भार्यासु मध्ये रमणीयेवमिति मत्वा कामुको न पर्वतेव । पुत्रार्थं तस्याभीप्सितानुज्ञा । रामोपगमनाभावेऽयं हेतुः—अपोनौ पुत्रोत्पत्त्यनुपयुक्तायां वृथैव रेतः स्थापयिष्यामीति तन्मा भूदित्यनुपगमनम् । द्वितीयचनानुष्ठायी सार्व-
वर्णिकविवाहोपेतोऽन्यस्य वर्णान्तरस्य दुहितरं नोपेयात् । सवर्णायाभीप्सितस्या-
नुज्ञा । तृतीयचनानुष्ठायी सवर्णमसवर्णां रमणीयां पुत्रार्थिनीं वा कामपि नोपेयात् । तत्रायं हेतुः—आग्निं चिनुत इति यत्तदेतद्वेतसो गुप्तत्वेन स्थापनम् ।
तथा सत्युपगमने रेतसा वियुक्तो भवति ।

तमिममगमनपक्षं दूषयित्वा सर्वत्र गमनमभ्यनुजानाति—

अथो खल्वाहुरिति । अभिज्ञाः खल्वेवमाहुः—अनुपगमनमप्रजस्यं प्रजो-
त्पादनहेतुर्न भवति । न चोपगमने रेतोहानिः शङ्कनीया । विराड्ज्योतिरित्या-
दिमन्त्राभ्यां रेतःसिचाविष्टके अनेनोपाहिते । तस्मात्ते एवास्य यजमानस्य रेतः
पालयतः । अतो रेतसो विनाशाभावाय प्रजोत्पत्त्यर्थमुपेयात् । साहस्रादिविधी-
नामाग्नातब्राह्मणोक्तषड्व्यवकाशाभावात्सर्वान्ते निवेशः । पूर्वस्य त्वन्वारोहणवि-
धेर्नमस्ते हरस इत्याद्याधिरोहणादूर्ध्वभावित्वाद्दशमचूर्णमिति परि पिञ्चतीत्यनु-
वाकान्ते निवेशः । पूर्वस्मिन्प्रपाठके यद्विराजावुपदधातीत्यादिना रेतःसिचो
विधानमुक्तम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

त्रीणि वावेति । योऽयं पितेदानीं वर्तते सोऽतीतस्य कस्यचिद्वेतः । अस्य
पितुः पुत्रो रेतः । पौत्रस्तु पुत्रस्य रेतः । एवं पितृपुत्रपौत्राणां त्रीणि रेतोऽसि ।
तथा सति द्वयोरेव रेतःसिचोरुपधाने सत्यवाशिष्टं रेतो विच्छिन्द्यात् । तस्मा-
त्तिस्रो रेतःसिच उपदध्यात् । तच्च रेतःसंतत्यै संपद्यते । तिस्रोऽपि रेतःसिचः
क्रमेण पशंसति—

इयं वाव प्रथमेति । या प्रथमा रेतःसिक्ता भूमिरेव पाथम्यसाम्यात् ।
भूमिश्च वाग्रूपिण्यधोवृत्तित्वसाम्यात् । आस्ये हि वाग्वृत्तित्वे नासिकायां प्राण-
स्तत उपरि चक्षुस्ततो वाचोऽधोवृत्तित्वम् । यस्माद्भूमिवाचावधोवृत्तित्वेन समान-
रूपे तस्मात्सोऽपि नानाविधसस्यादिपूर्णांमिमां भूमिं मातृरूपेण पश्यन्ति । तथा
विद्वत्सभायां सम्यग्वदन्तीं वाचं पश्यन्त्यादियन्ते । येयं द्वितीया रेतःसिक्ता
चान्तरिक्षरूपा मध्यमत्वसाम्यात् । तच्चान्तरिक्षं प्राणस्वरूपं प्राणस्यापि वाक्च-
क्षुषोर्मध्यवर्तित्वात् । यस्मादन्तरिक्षप्राणयोः साम्यं तस्मादमूर्तमन्तरिक्षं चक्षुषा

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

न पश्यन्ति । प्राणं च नासिकासंचारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति । येयं तृतीया
रेतःसिगिष्टका सा द्युलोकस्वरूपोपरिवर्तित्वसाम्यात् । सा च द्यौश्चक्षुःस्वरूपा ।
चक्षुरपि हि वाक्प्राणाभ्यामूर्ध्वं वर्तते । यस्माद्द्युचक्षुषोः साम्यं तस्माद्धोके जनाः
सूर्यचन्दनक्षत्राद्यङ्गकिताममूं दिवं प्रत्यक्षेण पश्यन्ति । चक्षुरपि शुक्लकृष्णकनी-
निकोपेतं परकीयमुखस्थं प्रत्यक्षतः पश्यन्ति ।

तदेवं तिस्रः पञ्चस्य तासु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यजुषेमां चामूमिति । विराट्ज्योतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेनेमां पथमां
रेतःसिचमुपदध्यात् । तथा सन्नाट्ज्योतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेनामूं तृतीयां
रेतःसिचमुपदध्यात् । स्वराट्ज्योतिरधारयदित्येतद्यजुरनुच्चार्य मनसा स्मृत्वा
मध्यमां रेतःसिचमुपदध्यात् । अयं च प्रकार एषां पृथिव्यादिलोकानां स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । अपि तु वाक्प्राणचक्षुराख्यानां प्राणानामपि स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । तदिदं रेतःसिचां ब्राह्मणं याद्विराजावुपदधातीत्यनेन
सह स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकादश समिष्टयजूंषि जुहोति नवाऽऽध्वरिकाणि
हुत्वेष्टो यज्ञो भृगुभिरिति दशमैकादशे जुहोति ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रावुत्पा-
दयति—

इष्टो यज्ञ इति । भृगुभिर्भृगुसप्तानैर्ऋत्विग्भिर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्देवैश्चेष्टोऽयं
यज्ञ आशीर्दा यजमानस्य फलपदोऽस्तु । सोऽयमेको मन्त्रः । हे यज्ञ तस्य
तादृशस्य भृगुभिरिष्टस्य ते तव द्रविणा फलभूतानि धनानीह कर्माणि भक्षीय
भजे यथाऽऽप्नुयाम् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । एतन्मन्त्रसाध्यं होमविधिमुन्नयति—

इत्याहेति । इत्युक्तमन्त्रद्वयं होमकाले पठेत् । तेन स्तुतशस्त्रे उभे अपि
दुग्धवान्भवति । तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पिता मातरिभ्येति संचितोक्त्येन होताऽनुशंसति होतयं-
कामयमानेऽध्वर्युः ” इति, एतन्मन्त्रमुत्पाद्य विधत्ते—

पिता मातरिभ्येति । पिता पालको मातरिभ्यो वायुराच्छिद्रा पदा विना-
शरहितानि स्थानानि द्या दधातु संपादयतु । तथोशिजः कमनीया महर्षयोऽ-
च्छिद्राः स्वयं विनाशरहिताः सन्तः पदानि स्थानानि अनुवक्षुः सम्पदसंपाद-
यन्तु । विश्ववित्सर्वज्ञो नेता जगदः प्रवर्तकः सोमो नेपन्नयतु तानि प्रापयतु । बृह-

स्पतिश्चोक्तथामदानि शस्त्राणि हर्षकारणानि शंसिषच्छंसावित्येतादृशं मन्त्रं पठेत् ।
एतदेव मन्त्रस्वरूपमग्नेः प्रियमुक्तं शस्त्रम् । तेनैव मन्त्रपाठेनैनमग्निमनु क्रमेण
घांसति । एतच्च ब्राह्मणं गायत्रादिसामोपस्थानेन सह विकर्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ५५अमकाण्डे षष्ठमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ ५५माष्टके षष्ठमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सू॒य॒ते वा ए॒षोऽग्नी॒नां य उ॒सायां अ॒ग्रिय॒ते
यद॒धः सा॒दये॒द्गर्भाः प्र॒पादु॒काः स्यु॒रथो यथा
स॒वात्प्र॒त्यव॒रोह॑ति ता॒दृगे॒व तदा॑स॒न्दी सा॒दय॑ति
ग॒र्भाणां धृ॒त्या अ॒प्रपा॑दायाथो स॒वमे॒वैनं क॑रो-
ति ग॒र्भो वा ए॒ष यदु॒ख्यो योनिः शि॒क्यं
यच्छि॒क्यादु॒खां नि॒रुह॑द्योने॒र्गर्भं नि॒हंण्या॒त्प-
हु॒द्याम॑ शि॒क्यं भ॒वति पो॒ढावि॒हितो वै (१)
पु॒रुष आ॒त्मा च शि॒रश्च च॒त्वार्य॑ङ्गान्या॒त्मन्ने-
वैनं वि॒भर्ति प्र॒जाप॑तिर्वा ए॒ष यद॒ग्निस्तस्यो॒खा
चो॒लूख॑लं च स्तनौ ताव॑स्य प्र॒जा उप॑ जीव॒न्ति
यदु॒खां चो॒लूख॑लं चोप॑दधाति ताभ्यामे॒व
यज॑मानोऽमु॒ष्मिहो॒क्तेऽग्निं दु॒हे संव॑त्स॒रो वा
ए॒ष यद॒ग्निस्तस्य॑ त्रेधावि॒हिता इ॒ष्टकाः प्राजा॑-
प॒त्या वै॒ष्णवीः (२) वै॒श्वक॑र्म॒णीर॑होरात्रा॒ण्ये-
वा॒स्य प्राजा॑प॒त्या यदु॒ख्यं वि॒भर्ति प्राजा॑प॒त्या
ए॒व तदु॒प ध॑त्ते यत्स॒मिध॑ आ॒दधा॑ति वै॒ष्णवा

(आसन्ध्यायभिधानम्)

वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्ट-
काभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणी-
रेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरिति तं वा
एतं यजमान एव चिन्वति यदस्यान्याश्वि-
नुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्निर्मस्य वृज्जीत
योऽस्याऽग्निं चिनुयात्तं दक्षिणाभी राधयेदग्नि-
मेव तत्स्पृणोति (३) ॥

(षोढाविहितो वैष्णवीरन्यो विश्वतिथ्वः) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अन्वारोहादिविधयो सष्टमे समुदीरिताः ।

अथ नवम आसन्ध्यादिकपभिधीयते । विष्णुमुखा वै देवा इत्यस्मिन्ननुवाके
चतसृभिः सादयतीति यदिहितं तत्र सादनाधारं विधत्ते—

सूयते वा इति । योऽयमाग्निरुखायां धार्यत एषोऽग्निरन्येषामग्नीनां मध्ये
सूयतेऽभिषिच्यत ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्येतादृशमग्निपथो भूमौ सादये-
त्तदानीं प्राणिनां गर्भा भूमौ प्रपादुकाः पतिताः स्युः । अपि च यथा लोके सवादे-
श्वर्यपदात्मत्वबरोहति अशपति तादृगेव तदधः सादनम् । तस्मादासन्धीमासादयति
महत्यामासन्ध्यामुख्यं स्थापयेत् । तच्च स्थापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय
च भवति । अपि चैनं सवमभिषिक्तमीश्वरमेव करोति । एतच्च सादनविधिस-
मेष एव द्रष्टव्यम् ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरित्यनुवाके यदिहितं षडुद्यामं शिक्यं भवतीति तदेतद्-
नूय प्रशंसति—

गर्भो वा एष इति । योऽयमुरुषोऽग्निः स गर्भस्थानीयः । शिक्यं च
योनिस्थानीयम् । यदि शिक्यादुखां निरूहेन्निर्गमयेद्विस्तृतेनोद्यामराहित्येनाधः
पातयेदित्यर्थः । तदा योनिः सकाशाद्गर्भं निःशेषेण हतवान्भवति । अतस्तत्प-

(बहुधा चयनप्रशंसा)

रिहाराय शिष्यं षड्भिरुद्यमैरुर्ध्वपसूतरञ्जुविशेषैर्युक्तं कर्तव्यम् । लोके पुरुषः
पोढाविहितः षड्भिरवयवैरुपेतः । आत्मा मध्यशरीरमेकोऽवयवः शिरो द्वितीयो
वयवो द्वौ हस्तौ द्वौ पादाविति चत्वार्यङ्गानि । अतः षडुद्यमैः सति षडवयव-
युक्तस्वशरीर एवैनमग्निं धारयति । एतच्च वाक्यं षडुद्यमविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ॥

एषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाकं षडुद्यमपदधातीति विहितं यच्च स्वयमा-
तृष्णामित्यनुवाक उल्लुखलमुपपदधातीति विहितं तदुभयमत्र सह प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा एष इति । यश्चीयमानोऽग्निरेष प्रजापतिस्वरूपस्तेन चितत्वात् ।
उल्लुखलुखलोः फलसाधनत्वात्स्वनसादृश्यम् । एतदनुष्ठानजन्यं फलं प्रजा उप-
जीवन्ति । एतदुपघानेन यजमानोऽपि स्वर्गे तत्फलं दुहे । एतच्चोदाहृतयोरनु-
वाकयोरेकत्र द्रष्टव्यम् ॥ अथोख्यधारणसमिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः स एव संवत्सरधारणात्संवत्स-
रात्मकः । तस्य च संवत्सररूपस्याग्नेः संबन्धिन्य इष्टकास्त्रेधा विहितास्त्रिप्रकाराः
संपादिताः । कास्ता इति ता उच्यन्ते—प्राजापत्या वैष्णव्यो वैश्वकर्मण्यश्च ।
यान्येतान्यहोरात्राणि तान्येवास्य संवत्सररूपस्याग्नेः प्रजापतिनिर्मितत्वात्प्राजा-
पत्या द्रष्टव्याः । अत्रोख्यधारणेन प्राजापत्या उपहिता भवन्ति । तदेवं प्राजा-
पत्यादिभिस्त्रिसुभिर्निष्पादितत्वाद्भिस्त्रिगुण इत्यभिज्ञा आहुः ॥

अथोपघानकर्तारं विधत्ते—

तं वा एतमिति । यजमान एव चयनस्य कर्ता नाध्वर्युः । यद्यध्वर्युः
कुर्यात्तदानमिध्वर्योर्दक्षिणाभिः परितोषाभावे सत्याग्निं नाशयेत् । अथ स्वयमश-
कोऽध्वर्युणा कारयेत्तदा तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निभेवं तोषयति । तदिदं ब्रा-
ह्मणद्वयं मन्त्रव्याख्यानं मध्येऽवकाशाभावेन निवेशनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमपाठके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्ते-

नैवास्य पूर्वाधर्मचिनुत अग्निमेण दक्षिणं पक्षं

(बह्व्या चयनप्रशंसा)

व॒षाभिः पु॒च्छं॑ श॒रदोत्तरं॑ प॒क्षं॑ हे॒मन्ते॑न
म॒ध्यं ब्र॒ह्मणा॑ वा अ॒स्य तत्पूर्वा॑र्धमचिनुत
क्ष॒त्रेण॑ दक्षि॒णं प॒क्षं प॒शुभिः पु॒च्छं॑ वि॒शोत्तरं॑
प॒क्षमा॑शया म॒ध्यं य एवं॑ वि॒द्वानग्निं॑ चिनुत
ऋ॒तुभिरे॒वैनं॑ चिनुतेऽथो॑ ए॒तदे॒व सर्व॑मव (१)
रु॒न्धे गृ॒ण्वन्त्ये॒नम॒ग्निं चि॒क्थान॑मत्य॒जं रोच॑त
इ॒यं वाव॑ प्र॒थमा॑ चि॒तिरोप॑धयो वन॒स्पत॑यः
पु॒रीप॑मन्तरि॒क्षं द्वि॒तीया॑ वया॒शंसि॑ पु॒रीप॑मसौ
तृ॒तीया॑ नक्ष॒त्राणि॑ पु॒रीपं॑ यज्ञश्च॒तुर्थी॑ दक्षि॒णा
पु॒रीपं॑ यज॑मानः प॒ञ्चमी॑ प्र॒जा पु॒रीपं॑ यत्रि॒-
चि॒तीकं॑ चिन्वी॒त यज्ञं॑ दक्षि॒णामा॑त्मानं प्र॒जा-
मन्तरि॑यात्तस्मात्पञ्चाचि॒तीकश्चे॒तव्यं॑ ए॒तदे॒व
सर्वं॑ स्पृ॒णोति॑ यत्ति॒स्माश्चित॑यः (२) त्रि॒वृ॒ध्व-
ग्नि॒र्यद्वे द्वि॒पाय॑ज॒मानः॑ प्र॒तिष्ठि॑त्यै प॒ञ्च चि॑तयो
भव॑न्ति पा॒ङ्क्तः॑ पु॒रुष॑ आ॒त्मान॑मे॒व स्पृ॒णोति॑
प॒ञ्च चि॑तयो भव॑न्ति प॒ञ्चभिः॑ पु॒रीपै॑रभ्यू॒हति॑
द॒श सं प॑यन्ते द॒शाक्ष॑रो वै पु॒रुषो॑ या॒वाने॒व
पु॒रुष॑स्तं स्पृ॒णोत्यथो॑ द॒शाक्ष॑रा वि॒राड्जै
वि॒राड्वि॒राज्ये॒वाच्चा॑ये प्र॒तिष्ठि॑ति सं॒वत्स॑रो
वै प॒ष्ठी चि॑तिर्ऋ॒तवः॑ पु॒रीप॑ प॒दचि॑तयो
भव॑न्ति प॒दपु॒रीपा॑णि द्वा॒दश॑ संप॑यन्ते द्वा॒दश॑
मा॒साः सं॒वत्स॑रः सं॒वत्स॑र ए॒व प्र॒ति ति॑-
तिष्ठ॑ति (३) ॥

(बहुधा चयनप्रशंसा)

(अव चितयः पुरीषं पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आसन्द्युद्याममुख्यानि नवमे वर्णितानि हि ॥

अथ दशमे चयनं बहुधा प्रशस्यते । तत्र वसन्ताद्युतुद्वारा प्रशंसामाह—
प्रजापतिरग्निमिति । अत्र संवत्सरो दृष्टान्तः । ऋतुभिर्यथा संवत्सरो
निष्पाद्यते तथाऽग्निमभ्युतुभिः प्रजापतिरचिनुत । ऋतुमयोऽयं यज्ञ इति संकल्प
एव चयनम् । तत्र वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ॥

अथ ब्राह्मणादिरूपत्वं संकल्पेन प्रशंसति—

ब्राह्मणा वा इति । आशा मानसी तृष्णादिः । अथ वेदनं प्रशंसति—
य एवं विद्वानिति । यो यजमान एवं वसन्ताद्यात्मकत्वं ब्राह्मणात्मकत्वं
च विद्वांस्तथैव सर्वदा भावयन्नाग्निं चिनुते स प्रजापतिवदुतुभिर्ब्राह्मणादिभिश्च
चितवान्भवति । अपि चैतदुतुनां ब्राह्मणादीनां च स्वरूपं सर्वमधीनं करोति ।
किं चाग्निं चितवन्तमेनं यजमानं सर्वे जनाः शृण्वन्ति, अग्निचित्कपिला सत्री-
त्यादिस्मृतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । किं चान्नं सप्तृद्धं स्वादु च
सर्वदाऽस्ति । अपि च सर्वेभ्यो रोचते प्रीतिविषयो भवति ॥

अथ चितिपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादिरूपेण प्रशंसति—

इयं वाव प्रथमेति । येयं प्रथमा चितिः सा भूमिरेव । यच्च तस्या उपरि
प्रसारितं पुरीषं तदोषधिवनस्पाविस्वरूपम् । एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यम् ॥अत्र शास्त्रान्तरगतं चितित्रयपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चितिपञ्चकपक्षं
स्थापयति—यत्रिचितिकमिति । चतुर्थचितितत्परीषयोयज्ञदक्षिणारूपत्वमुक्तम् । पञ्च-
मचितितत्परीषयोयजमानप्रजारूपत्वम् । एवं सति त्रिचितिपक्षे यज्ञादीनामन्त-
रायः स्यात् । तस्मात्पञ्चचितियुक्त एवाग्निश्चेतव्यः । तथा सत्येतद्भूम्यादिकं
यज्ञादिकं च सर्वमपि प्रीणयत्येव ॥

(अष्टादशपञ्चमसंघाभिधानम्)

आद्यं चितित्रयमुत्तरद्वयं च विभज्य प्रशंसति—

यत्तिस्त्र्यश्वितय इति । या एता आद्यास्तिस्त्र्यश्वितयस्ताभिरमेस्त्रैगुण्यं संपादितं भवति । त्रैगुण्यं च प्राजापत्यादिभिरिष्टकाभिः पूर्वमुक्तम् । ये चोत्तरे द्वे चित्री ताभ्यां द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥ अथ समूहरूपेण प्रशंसति—

पञ्च चितय इति । पुरुषस्य दशाक्षरत्वं छिद्राभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । पानि शिरसि सप्त छिद्राणि ये चांधो द्वे छिद्रे या च नाभिस्तानि सर्वाणि यावज्जीवमविनाशादक्षराणित्युच्यन्ते । एते देवाभिप्रेत्य तत्र तवाऽऽग्रायते—“सप्त वै शीर्षण्याः प्राजा द्वाववाञ्चौ । नव वै पुरुषे प्राजा नाभिर्दशमी ” इति । अतो दशसंख्यया पुरुषं साकल्येन प्रणिनयति । किञ्च विराड्द्वाराऽने प्रतिष्ठिति ।

अथ षष्ठ्यचितिं तत्पुत्रीषं च प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । अत्र सर्वत्र प्रशंसारूपत्वात्संवत्सरादिरूपतायां न विस्मैतव्यम् ॥

अथ सर्वं मिलित्वा प्रशंसति—

षट्चितय इति । तदेतद्ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजा-
पत्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते रौद्राः श्वेतः
श्वेताक्षः श्वेतग्रविस्ते पितृदेवत्यास्तिस्त्रः कृष्णा
वशा वारुण्यस्तिस्त्रः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रा-
वार्हस्पत्या धूम्रललाभास्तूपराः (१) ॥

(अष्टादशपशुद्वितीयसंज्ञामिधानम्)

(रोहितः पट्विश्वविः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयैतत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

चयनस्य प्रशंसाश्च दशमे बहुधेरिवा ।

अथाष्टादशिनानामनः पशवो स्यान्मेषिकाः ॥

अष्टादशसंख्याकानां पशूनामेकैकः संघावः । तत्रास्मिन्नेकादशोऽनुवाके
प्रथमं संघमाह—रोहितो धूम्ररोहित इति । पूर्वप्रपाठके इन्द्राय राज्ञे सूकर इत्यादौ जाति-
भेदा उक्ता इह तु वर्णभेदा उच्यन्ते । रोहितो लोहितवर्णः । धूम्ररोहितोऽमृष्ट-
लोहितः । कर्कशधुरोहितः सौवीरवर्णः । त एवे त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतिदेव-
वत्तंकाः । एवमुत्तरत्राप्येकैकस्य देवस्य त्रयस्यो विज्ञेयाः । बभ्रुः पाण्डुरकर्पिलः ।
अरुणबभ्रु रक्तकपिलः । शुकबभ्रुर्हरितशुकसमानवर्णः । श्वेतोऽरक्तकवर्णः,
शुक्ररक्त इत्येके । श्वेताक्षोऽरक्तदृष्टिः । श्वेतग्रीवः प्रसिद्धः । विस्र इत्यादिकं
स्पष्टम् । धूम्रललाभा धूम्रवर्णपुण्ड्राः । तूपराः वृक्षहीनाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

पृश्निस्तिरश्वीनपृश्निरूध्वपृश्निस्ते मारुताः
फलगुलोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः
पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्य-
स्तिस्त्रः श्यामा वशाः पौष्ण्यास्तिस्त्रो रोहि-
णीर्वशा मैत्रिय ऐन्द्राबाह्वस्पत्या अरुणल-
लामास्तूपराः (१) ॥

(अथ अक्षमकाण्डे पञ्चमपाठके)

(पृथिः शुक्रविन्दुभिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संवत्सरम्—

पृथिवीस्तिरश्चनिपृथिवीरिति । पृथिः शुक्रविन्दुभिर्विषवर्णः । तिरश्चनिः
पृथिवीर्विषवर्णः । पृथिवीः शुक्रविन्दुभिर्विषवर्णः । फल्गुर्विषवर्णः ।
ज्येष्ठोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः ।
ज्येष्ठोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः ।
अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः ।
अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः । अश्विनोऽश्विर्विषवर्णः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवमीमांसे वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

शित्तिवाहुरन्यतः शित्तिवाहुः समन्तशित्ति-
वाहुस्त ऐन्द्रवायवाः शित्तिरन्ध्रोऽन्यतः शि-
तिरन्ध्रः समन्तशित्तिरन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः शुद्ध-
वालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विना-
स्तिष्ठः शिल्पा वशा वैश्वदेव्यस्तिष्ठः श्येनीः
परमेष्ठिनै सोमापौष्णाः श्यामललामास्तू-
पराः (१) ॥

(शित्तिवाहुः पञ्चविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अष्टादशिपशुचतुर्थसंघाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

तृतीयं संघमाह—

शितिबाहुरिति । शितिः शुक्लो बाह्वेकदेशो यस्यासौ शितिबाहुः । अन्यतः शितिबाहुर्ग्रन्थस्य शितित्वं ततोऽन्यत्रैकदेशे शितित्वं यस्य सोऽन्यतः शितिस्तादृशो बाहुर्ग्रन्थस्य स तथोक्तः । समन्तशितिबाहुः सर्वशुक्लबाहुः । शिति-
रन्ध्रः शुक्लच्छिद्रः । अन्ततः शितिरन्ध्रसमन्तशितिरन्ध्रौ च पूर्ववत् । शुद्धवालः
शुक्लपुच्छावयवः । सर्वशुक्लवालः शुक्लसर्वपुच्छः । मणिवालः शुक्लाशुक्लचित-
वालः । शिल्पाः नानावर्णाः । श्वेन्यः शुक्लवर्णाः । श्यामललाभाः श्यामवर्ण-
गुण्डाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजु-

वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शि-
तिककुच्छितिपृष्ठः शितिभसत्त ऐन्द्राबार्हस्प-
त्याः शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुस्त ऐन्द्रावै-
ष्णवास्तिस्रः सिध्मा वशा वैश्वकर्म्मण्यस्तिष्ठो
धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापोष्णाः श्येतललामा-
स्तूपराः) १) ॥

(उन्नतः पञ्चविंशतिः) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थं संघमाह—

उन्नत ऋषभो वामन इति । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युवा । वामनो
हस्ताङ्गः । शितिः शुक्लः ककुधस्य स तथोक्तः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिति-

प्रपा० ६ अनु० १६] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२३१२

(अष्टादशपञ्चपष्ठसंवाभिधानम्)

भसच्छुक्लजघनः । शितिपात्स्पष्टम् । शित्योष्ठः श्वेतोष्ठः । शितिभ्रुः श्वेतभ्रुः ।
सिध्माः सिध्मलाङ्गाः पादे सिताः श्वेत्याङ्गिर्वदेहाः । पृषोदराः पृषन्त्युदरे यासां
ताः पृषोदराः श्वेतललाभाः स्पष्टाः ॥

इति श्रीमत्सायणार्च्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कर्णास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयः श्वितिङ्गा
अभये यविष्ठाय त्रयो नकुलास्तिष्ठो रोहिणी-
स्त्र्ययस्ता वसूनां तिस्रोऽरुणा दित्यौहस्ता
रुद्राणां सोमैन्द्रा वभ्रुललाभास्तूपराः (१) ॥

(कर्णास्त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पञ्चमं संवमाह—

कर्णास्त्रयो यामा इति । कर्णाश्छिन्नकर्णाः यामा यमदेवत्याः । श्वितिङ्गाः
श्वेतपादाः । यविष्ठाय युवतमाय । नकुला नकुलवर्णाः । त्र्ययः सार्धवर्णाः ।
रोहिणीर्लोहितवर्णाः । दित्यौहो द्विवर्णाः । अरुणा अरुणवर्णाः । वभ्रुललाभाः
पिङ्गलपुण्ड्राः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो

(अष्टादशोऽनुवाकः)

विष्णव उरुक्रमाय लम्बुदिनमथो विष्णव
 उरुगायाय पञ्चावीस्तिस्र आदित्यानां त्रिव-
 त्सास्तिस्रोऽङ्गिरसामेन्द्रावेष्णवा गौरललामा-
 स्तूपराः (१) ॥

(शुण्ठा विरशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पष्ठं संचमाह—

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा इति । शुण्ठा अव्यष्टिकर्णाः । अल्पकाया इत्येके ।
 अधीक्षोयकर्णाः कर्णोपरिप्ररुढकर्णाः उरुक्रमाय विस्तीर्णपादाय । लम्बुदिनो
 लम्बमानपुच्छः । उरुगायायोरुभिर्महर्षिर्मिमांसाय । पञ्चाव्योऽर्धतृतीयवर्षाः ।
 त्रिवत्सस्त्रिवत्सराः । गौरललामाः स्पष्टाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माण्डूक्यवेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
 यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिकृष्टा इन्द्रायस्त्रि-
 राजाय त्रयः शितिकृष्टा इन्द्रायस्त्रिराज्ञे त्रयः
 शितिभसदास्तिस्रस्तुर्योह्यः साध्यानां तिस्रः
 पृथोह्यो विश्वेषां देवानामामेन्द्राः कृष्णलला-
 मास्तूपराः (१) ॥

(इन्द्राय राज्ञे इति विरशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अष्टादशपशुनवमसंधाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

सप्तमं संधमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । शितिपृष्ठशितिककुच्छितिभसच्छ्रुत्वा व्याख्याताः ।

तुर्यैः सार्धचतुर्वर्षाः । साध्वानां देवविशेषाणाम् । षष्ठौ सश्चतुर्वर्षाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै त्रयः

कृष्णैताः कुह्वं त्रयोऽरुणैतास्तिस्त्रो धेनवां

राकायै त्रयोऽनृवाहः सिनीवाल्या आग्नावै-

ष्णवा रोहितललामास्तूपराः (१) ॥

(अदित्या अष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अष्टमं संधमाह—

अदित्यै त्रय इति । एता हरिता हरिमवर्णास्ते च रोहितैनात्यन्तरक्तेन

युक्ता रोहितैताः । कृष्णेन युक्ताः कृष्णैवाः । ईषक्तेन युक्ता अरुणैताः ।

धेन्वादयः प्रसिद्धाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञ त्रयः

तारङ्गाः पार्जण्या नभोरूपास्तिस्त्रोऽजा मल्हा

(अष्टादशपशुदशमसंघाभिधानम्)

इन्द्राण्यै तिस्रो मेघ्य आदित्या घावापूयिव्या
मालङ्गास्तूपराः (१) ॥

(सौम्या एकान्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

नवमं संघमाह—

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा इति । पिशङ्गा मोरोधनवर्णाः । सारङ्गाः सार-
ङ्गवर्णाः । पार्जन्वाः पर्जन्यदेवत्याः । नभोरूपा अञ्जनवर्णाः । पल्हा
गलस्तनाः । मालङ्गा महाकायाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे

त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽ-

रुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयः

सर्वदेवत्या ऐन्द्रासुराः श्येतललामा-

स्तूपराः (१) ॥

(वारुणा विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

दशमं संघमाह—

वारुणास्त्रय इति । रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(द्वंद्विपश्वभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनइवाहाविन्द्रा-
भिभ्यामोजोदाम्यामुष्टाराविन्द्राभिभ्यां बल-
दाम्याः सरिवाहाववी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो
वडवे द्वे धेनू भौमी विराजी पुरुषी द्वे
धेनू भौमी वायवं आरोहणवाहावनइवाहौ
वरुणी कृष्णे वशे अरात्र्यौ दिव्यावृषभौ
परिमरौ (१) ॥

(सोमाय स्वराज्ञे चतुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

एषमेतैर्दशभिरनुवाकैरष्टादाशिनः पशव आजाताः । अथैकेनानुवाकेन द्वंद्विनः
पशूनाह—

सोमाय स्वराज्ञ इति । अनोवाहौ शकटवहनसमर्थावनइवाहौ बलीवर्दी ।
ओजोदाम्यामष्टमधातुमदातृभ्यामुष्टारौ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगाभि-
युगवोढारौ । सरिवाहौ लाङ्गलवाहिनाववी अवित्तदृशौ ह्रस्वावनइवाहावित्यर्थः ।
भूमेर्धेनुद्वयम् । दिशां वडवाद्वयम् । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । विराहदेवतायाः पुरुषी
मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । आरोहणवाहौ मनुष्यारोहणार्थं निमित्तं
शकटं वहन्तौ बलीवर्दी । पूर्वं तु धान्यादिवाहिशकटाध्यायुक्ता । अत्र तु राज-
कुमारादिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । वरुणस्य तु कृष्णमृगजातीये स्त्रियौ
वन्धे । ह्युदेवतायास्त्विवाह्यावृष्टिस्तृणशृङ्गौ । ऋषभौ सेनकौ । परिमरावुभयतो
मरणयुक्तौ । यस्य पशोरग्रजोऽपि मृतोऽनुजोऽपि मृतस्तादृशौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहितामाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(ऋतुपञ्चमिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते
 छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः
 सौरीर्नव श्वेता वशा अनूवन्ध्या भवन्त्याग्नेय
 ऐन्द्राश्च आश्विनस्ते विशालयूप आ ल-
 भ्यन्ते (१) ॥

(एकादश पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथोत्तमेऽङ्गि अतिरात्रेऽनुष्ठेयान्कांश्चित्पशूनाह—

एकादश प्रातर्गव्या इति । तृयिगेऽङ्गि प्रातःकाले गोजातीया एकादश
 पशवः । ते च देवताविणेपस्थानुक्तत्वात्प्राजापत्याः । छगलादयस्त्रयस्त्वाष्ट्राः ।
 छगलश्छागार्भकः । स च कल्माषः कृष्णवर्णमिश्रः । किकिदीविस्तित्तिरिः ।
 विदीगयः कुक्कुटविशेषः । एते च तस्मिन्नेवाहन्यालन्ध्रव्याः । सौरीः सूर्यदेवता-
 काः । अनूवन्ध्याध्वरमकालीनाः पशवः । ताश्च वशा बन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा
 नवसंख्याकाश्च भवन्ति । पुनरप्याग्नेयादयस्त्रयः पशव आलभ्यन्ते । ते च त्रयो
 मध्यमे यूपेऽतिविस्तृताग्निष्ठाख्ये यूप आलभ्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पि॒शङ्गा॒स्रयो॑ वा॒स॒न्ताः सा॒रङ्गा॒स्रयो॑ ग्रैष्माः
 प्र॒ष॒न्त॒स्रयो॑ वा॒र्षि॒काः पृ॒श्न॒य॒स्रयः॑ शा॒र॒दाः पृ-

(ऋतुपञ्चमिधानम्)

श्रिसक्थास्त्रयो हेमन्तिका अवलितास्त्रयः

शैशिराः संवत्सराय निवक्षसः (१) ॥

(पिशङ्गा विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा अपां ग्रहांभूतेष्टकाः सज्जः संवत्सरमुख्यं प्रजापतिः स
क्षुरपविरमेवै दीक्षया सुवर्गाय वं यज सुपते प्रजापतिर्ऋतुमी रोहितः पृथ्विः
शितिचाहुरुन्नतः कर्णाः शुण्ठा इन्द्रायादित्यै सोम्या वारुणाः सोमायैकादश
पिशङ्गास्त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्छन्दो यत्कमीयासं त्रिवृज्यैषमिष्यद्दे

वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथर्तुपशूनाह—

पिशङ्गास्त्रय इति । पिशङ्गा गोरोचनवर्णाः । सारङ्गाः सारङ्गवर्णाः ।
पृषन्तो विजातीयविन्दुयुक्ताः । पृश्नवः श्वेताः । पृश्निसक्थाः कटिभागे श्वेत-
वर्णाः । अवलिप्ताः संकीर्णवर्णाः वसन्ताद्य (घा ऋ) तवस्तेषाम् । संवत्स-
रदेवतामास्तु निवक्षसो निम्नेन वक्षसा युक्तः ॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्था हिरण्येति त्रयोदश ।

दिवीति चरुमादध्याद्देवस्येत्यभिषेचनम् ॥ १ ॥

सज्जराहुतयः पञ्च घृषेनेत्यनुषज्जपते ।

पृष्ठो वैश्वानरी याश्च पुरीषं स्थापयेत्तथा ॥ २ ॥

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

अन्वारोहोच्चित्तिं स्वामी पृथिवीमाक्रमीत्यतः ।

इष्टो यज्ञस्तस्य ते द्वे समिष्टयजुषी मते ॥ ३ ॥

पिता मातोतिमन्त्रेण चित्यग्निमनुसंसति ।

अश्वमेधस्य पशवो रोहिताद्या उदीरिताः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिशजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वा अयथादेवतमार्गं चिनुत आ देवता-
भ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं
न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवत्याग्नेय्या
गायत्रिया प्रयमां चितिमभि मृशेन्निष्टुभा
द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुभा चतुर्थीं
पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवार्गं चिनुते न
देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवतीडाये वा
एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनम् (१)
चिनुते यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्यामि चि-

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

नोति नाऽऽर्तिमाच्छत्यश्वावभितास्तिष्ठेतां कृष्ण
उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप
दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः सा-
क्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति
नाऽऽर्तिमाच्छत्येतद्वा अह्नौ रूपं यच्छेतोऽश्वो
रात्रियै कृष्ण एतदह्नः (२) रूपं यदिष्टका
रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यञ्छेतमश्वमभिष्ट-
शेतपुरीषमुपधास्यन्कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चि-
नुते हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मध्व्योऽ-
सानीति सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते चित्रमेव
भवति मध्यंदिनेऽश्वमव प्रापयत्यसौ वा आ-
दित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्त-
मेव साक्षाद्वधोति (३) ॥

(एनमेतदह्नोऽष्टार्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसिग्रं वेदा यो वेदेभ्योऽसिद्धं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेतरम् ॥ १ ॥

उपानुवाक्यं पत्न्योक्तं वृथोः पञ्चमपद्योः ।

ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽत्राभिधीयते ॥ २ ॥

(चितिस्पर्शाद्यभिधानम्)

तत्राऽऽदौ तावन्मन्त्रविशेषैश्चितीनामभिपञ्चनं विधत्ते—

यो वा अयथेति । यस्याश्वितेयां देवता तामतिक्रम्य चयनमयथादेवतमनवि-
क्रमणं यथादेवतम् । अथो यथादेवतमनुष्ठानायाऽभ्येयगायत्र्यादिमिस्तां तां चि-
तिमभिभूशेत् । अग्ने देवाः इहाऽऽ वहेत्याग्नेयी गायत्री । अगन्म महा मनसा
यविष्ठमिति त्रिष्टुप् । मेधाकारमिति जगती । मनुष्यत्वा निधिमहीत्यनुष्टुप् अ-
ग्निर्हि वाग्निमिति पङ्क्तिः । ता एता नाचिकेतचयनमकरणे यत्ते चितमित्यनु-
वाके सन्नाम्नास्पमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यन्ते । एवमाभिपञ्चने सति नोक्तदोषः
कश्चिदप्यस्ति ।

एकैकचितिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागस्त्वभिपञ्चनं प्रशंसति—

इडाये वा इति । विमर्किर्गायत्र्यादिमन्त्रविभागः । स चात्रेडार्थं क्रियते ।
इडा हि नाम पशवः, पशवो वा इडेति श्रुत्यन्तरात् । गायत्र्यादिच्छन्दांसि च
पशुस्वरूपाणि । पशवो वै छन्दाःसीति श्रुत्यन्तरात् । अतो गायत्र्यादिरूपैः
पशुभिरेनमार्शं चितवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणं पशुर्वा एष यदाभिरित्यनुवाके प्रथ-
मचित्यवसाने द्रष्टव्यम् । अथोपधानेऽथस्पर्शनं विधत्ते—

यो वै प्रजापतय इति । प्रजापतिरार्शं प्रति स्रष्टृत्वात्प्रथमं चेतृत्वाच्चाग्नेः
स्वाभी । अतस्तस्मै कथयित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति ।
अतः कथनीयम् । पार्थयोद्वाविधाववस्थाप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चादुपदध्यात् । एत-
दध्याख्यं शरीरं प्रजापतेः स्वरूपं, प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन तस्य प्रजापत्यत्वात् ।
अतोऽथस्पर्शनमेव प्रजापतये कथनं तेनासौ न विनश्यति ।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते—

एतद्वा अहनो रूपमिति । भेतोऽथ इष्टकाद्येत्युभयमहो रूपम् । अत
इष्टका उपधास्यन्धेतमभिभूशेत् । कृष्णोऽथः पुरीषं चेत्युभयं रात्रेः स्वरूपम् ।
तस्त्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः । यदा पुरीषमुपधास्यति तदा कृष्णमभिभूशेत् । एवं
सत्यहोरात्राभ्यामेवैनमार्शं चितवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणमग्ने तव श्रवो वय इत्य-
नुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दक्षिणाकाष्ठे हिरण्यपात्रं यधोः पूर्णं दातमानस्य कृतं
चित्रं देवानामित्यवेक्ष्याधेनावधाय्य ब्रह्मणे दद्यात् ” इति, तत्र दानं विधत्ते—

हिरण्यपात्रमिति । परलोके मधुमोग्यद्रव्यमुक्तो भविष्यामीत्यभिप्रेत्य
मधुना पूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् । दात्रा च दामात्पूर्वकालीनमवेक्षणं विधत्ते—

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

सौर्या चित्रवत्येति । मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात्तदानीं दातुमादौ मधु-
पूर्णं पात्रं मन्त्रेणावेक्षेत । चित्रं देवानामित्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च । तथाऽ-
वेक्षणे सति चित्रमेवैश्वर्यं प्राप्नोति । अवेक्षणादूर्ध्वं घ्रापणं विधत्ते—

अश्वमव घ्रापयतीति । योऽयं चित्रवत्या प्रतिपाद्य आदित्यः स एव
परमैश्वर्योपेतत्वादिन्द्रः, प्रजानां परिपालकत्वात्प्रजापतिः । अवघाताऽश्वः प्राजा-
पत्यः । अतोऽश्ववघ्रापणेन तं प्रजापतिमिन्द्रमादित्यमेव साक्षात्समृद्धं करोति ।
तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहितामाष्ट्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वामग्ने वृषभं चोर्कितानं पुनर्युवानं जनय-
न्नुपागाम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु
तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिंशाधि । पशवो
वा एते यदिष्टकाश्चित्यामृषभमुप दधाति
मिथुनमेवास्थ तद्यज्ञे करोति प्रजननाय तस्मा-
द्युथेयूथ ऋषभः । संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वां
रात्र्युपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमा-
युर्व्यश्रवत् । प्राजापत्याम् (१) एतामुप
दधातीयं वावैपैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामन्नं
क्रियते तदेवैतयाऽव रुन्ध एषा वै प्रजापतेः
कामदुषा तथैव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं
हुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्येनाऽऽदि-
त्या वसवो येन रुद्राः । येनाङ्गिरसो महिमा-
नमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वाति । सुवर्गाय

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

वा एष लोकार्यं (२) चीयते यदाग्निर्येन देवा
 ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नित्युर्युः* समिन्ध इष्टका
 एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै शतायुधाय शतवीर्याय शतोत्तयेऽभि-
 मातिषाहे । शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो
 नेषदति दुरितानि विश्वा । ये चत्वारः पयसो
 देवयाना अन्तरा दार्वपृथिवी वियन्ति । तेषां
 यो अज्यानिमर्जीतिमावहात्तस्मै नो देवाः
 (३) परि दत्तेह सर्वे । ग्रिप्मो हेमन्त उत
 नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु । तेषां-
 मृतूना* शतशरिदानां निवात एषामभये स्याम ।
 इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता
 बृहन्नमः । तेषां वय* सुमतौ यज्ञियाणां ज्योग-
 जिता अहताः स्याम । भद्रान्नः श्रेयः सम-
 नैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा । स नो
 मयोभूः पितो (४) आ विशस्व शं तोकार्यं
 तनुवै स्योनः । अज्यानरिरेता उप दधात्येता
 वै देवता अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव
 जीयते ब्रह्मवादिनो वेदन्ति यदधमासा मासा
 ऋतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद-
 न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरूप्यत इत्येता
 हि तद्देवता उदजयन्यदृतुभ्यो निर्वपेदेवताभ्यः
 समदं दध्यादाग्रयणं निरूप्येता आहुतीर्जुहो-
 त्यधमासानेव मासानृतुन्संवत्सरं प्रीणाति न

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

देवताभ्यः समदं दधाति भद्राञ्जः श्रेयः सम-

नैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्यार्प-

राभावाय (५) ॥

(प्राजापत्यां लोकार्य देवाः पितो दध्यादाग्रयणं पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चित्तिस्पर्शादिकं त्वायेऽनुवाकेऽत्र समीरितम् ।

अथ द्वितीय ऋषभेष्टकादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ त्वामग्ने वृषभमित्यृषभमुपधाय ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

त्वामग्ने वृषभमिति । हेऽग्ने वृषभं कामानां वर्धितारं चेकितानं सर्वं धुवानं नित्यतरुणं त्वां जननमन्मथोत्पादकं कुर्वन्महं पुनरुपागां भूयो भूयः प्राप्नोमि । नोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतिकर्माण्यवस्थूरि सन्तु । स्थूरिश्चन्दः सारवाची । अस्थूरीणि साररहितानि सन्तु । विरभेनोऽप्यवलेन बल्लभा बल्लवर्चसेन भोऽस्मा-
न्संशिशशि सम्पगनुशिष्टाकुरु । एतन्मन्त्रताध्यमुपधानं विधत्ते—

पशवो वा इति । वा एवा अन्वा इष्टकास्ताः सर्वा गोरूपाः । अतो यज्ञे वासां मिथुनमावायेतामृषभारूपा निष्ठकामुपदध्यात् । यस्मादत्रै [के] कस्यां चित्तामृषभम् (उ) पधीयते तस्माल्लोकेऽप्येकैकस्मिन्गोयूथ एकैक ऋषमस्तिष्ठति । सर्वचित्तिष्पेक्षितत्वादित्दं नास्त्रणं मध्यमचित्त्वन्ते ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ संवत्सरस्य परिमामिषि प्राजापत्याम् ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

संवत्सरस्येति । हे रात्रि एकाष्टकास्त्ये वां त्वा मतिमां परिनिधित्वा सर्वे यजमाना उवास्तते तेवन्ते, ‘ एवा ये संवत्सरस्य परणी यदेकाष्टकैतस्यां वा एव एवा-रात्रिं वसति ’ इति सन्त्यत्राऽऽम्नावम् । वां त्वां कृत्वेहोपधाय तुषीरां शोभनमृत्योपेतां मजां पुत्रादित्वा विधमायुः कृत्स्नमप्यायुर्ध्वं व्यभव-
दिदोषेण व्याप्नोति । एतन्मन्त्रताध्यमुपधानं विधत्ते—

प्राजापत्यामिति । एकाष्टकायाः संवत्सररूपप्राजापविपत्नीत्वाशङ्कयेयमि-

(ऋषभेष्टकायमिधानम्)

ष्टका प्राजापत्या, तामेतामुपदध्यात् । एषा चैकाष्टकेयमेव भूमिस्वरूपा । तथा सति भूमिरूपायामेतस्यामेकाष्टकायां यदन्नं संपाद्यते तत्सर्वं प्राप्नोति । किंचे-
यमेकाष्टका संवत्सररूपस्य प्राजापतेः कामधेनुः । अतस्तथैव यजमानोऽमुष्मि-
ल्लोके [आग्निं] कामान्दुहे दुग्धे । एतच्च मक्षत्रेष्टकान्नाल्लणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्ति” प्रादेशमात्रैः
काष्ठैरुख्यमुत्समिन्धे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

येन देवा ज्योतिषेति । देवाः सर्वे येन ज्योतिषाऽग्निनोर्ध्वा उपरितनलो-
कवर्तिन उदायन्नुत्कर्षं प्राप्ताः । तथाऽऽदित्याः वसवश्च येनोदायन्नुदाश्च
येनाग्निनोदायम्, अङ्गिरसो महर्षयो येनाग्निना महिमानमानशः स्वकीयं
सामर्थ्यं प्राप्तास्तेनाग्निना यजमानोऽयं स्वस्ति क्षेममेतु प्राप्नोतु ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । अस्याग्नेः स्वर्गार्थं चीयमानत्वात्स्वर्गस्थसर्वदेवप-
तिपादकेन मन्त्रेणैव सति याभिः समिद्धिरिष्यते ताः सर्वा वानस्पत्या इष्टका
एषोषहिता भवन्ति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै संपद्यते । एतच्च “विष्णुमुखा वै देवाः”
इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतायुधाय शतवीर्यायेति पञ्चाज्यानीः प्रतिदिशमेकां
मध्ये ” इति, तत्र प्रथमामाह—

शतायुधायेति । य इन्द्रो नोऽस्माञ्जितं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान-
जीतान्नेष्टकेनापि व्याधितस्करादिना यथा जिताः पीडिता न भवामस्तथा नेतुं
समर्थः । किं कृत्वा, विश्वा दुरितान्यपि सर्वाणि पापान्यतिक्रम्य यानि पापान्यस्मा-
भिः कृतानि तानि सर्वाणि विनाश्य । सर्वस्मिन्नप्यायुष्य-
स्मान्केनाप्यनुषद्रुतान्करोतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय नमोऽस्तित्वध्याहारः । की-
दृशाय, शतसंख्याकान्यायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधस्तस्मै । शत-
संख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयरूपाणि यस्यासौ शतवीर्यस्तस्मै । शतसं-
ख्याका ऊतयोऽस्मदक्षणाणि यस्यासौ शतोविस्तस्मै । अभिमातिषाहे [अभिमातिं]
पाप्मानं सहतेऽभिमवतीत्यभिमातिषाट् तस्मै । अथ द्वितीयामाह—

ये चत्वारः पथय इति । द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ये चत्वारः
पथयो मार्गा विद्यन्ति विविधं गच्छन्ति प्रवर्तन्ते । कीदृशा मार्गाः, देवयाना
देवानां यानं गमनं येषु ते देवयानाः । देवा हि देवलोकपितृलो-

(ऋषभेष्टकाद्याभिधानम्)

कवत्सलोकमनुष्णलोकविषयेषु मार्गेषु विस्रम्भेण संचरन्ति । तेषां मार्गाणां य इन्द्रोऽज्यानिमजीतिमावहात्, रक्षःपभृतिभिरनुपद्रवोऽजीतिः । सा चाजीति-
रज्यानिः कदाचिदपि हानिराहिता, तादृशीमजीतिमावहति तेषु मार्गेषु गच्छता-
मस्माकं नित्यमनुपद्रवं संपादयतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय हे सर्वे देवा इह कर्मणि
नोऽस्मान्परिदत्तायं यजमानः सर्वेषु मार्गेषु रक्षणीय इत्येवमस्मानिन्द्राय सम-
र्पयत । अथ तृतीयामाह—

ग्रीष्मो हेमन्त इति । यो ग्रीष्माख्य ऋतुः स नोऽस्मान्प्रति सुवितमस्तु
शोभनगतिं प्राप्नोतु । स्वकालोचितभोग्यद्रव्यपदोऽस्त्वित्यर्थः । एवं हेमन्तादिषु
योज्यम् । शतशारदानामस्मदायुषि शतसंवत्सरसंबन्धिनां तेषामेषां ग्रीष्मादीना-
मृतूनामनुग्रहादयं निवाते वाताद्युपद्रवरहितेऽभये भयरहिते स्थाने स्थाम सुखे-
नावस्थिता भवेम । अथ चतुर्थीमाह—

इदुवत्सरायेति । प्रभवादि संवत्सराणां पञ्चके चतुर्थ इदुवत्सरः । द्वितीयः
परिवत्सरः । प्रथमः संवत्सर एतच्च कृत्स्नकालस्याप्युपलक्षणम् । हे ऋत्विग्यजमाना
इदुवत्सरादिरूपाय कालाय बृहन्मयः कृणुतात्यन्तभक्तिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत ।
यज्ञिमानां यज्ञनिष्पादकानां तेषां संवत्सरविशेषाणां सुमतावनुग्रहबुद्धौ सत्त्वां
वयं सर्वे ज्योक्विचरमजीताः केनाप्यवशीकृता अहता अमारिताश्च स्थाम भवेम ।

अथ पञ्चमीमाह—

भद्राजः श्रेय इति । हे देवा भद्रात्कल्याणादस्मात्कर्मसाधनभूताच्छ्रे-
योऽधिकं प्रशस्तं फलं नोऽस्मान्समनैष्ट सम्यक्प्रापयत । तथा चित्याग्नौ हूय-
मान हे साम त्वयाऽवमेन त्वदीयेन रक्षणेन वयं त्वां समशीमहि सम्यग्व्याप्नु-
याम । हे पितो अन्नभूत सोम स त्वं मयोभूः सुखस्य भावयिता सन्नोऽस्माना-
विशस्व प्रविश, तोकायास्मदपत्याय अं सुखं कुरु, तनुवे शरीराय स्थोनः
सुखपदो भव ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

अज्यानीरेता इति । अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्यानयस्ता
[एता] उपदध्यात् । एतैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवता एताः सर्वा
देवताः काप्यपराजिताः । अयं यजमानस्ता एव देवताः प्रविशति, केनाप्य-
न्येन शत्रुणा नैव जीयते । एतदपि नक्षत्रेष्टकावःक्षणसमीपे द्रष्टव्यम् ।

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

अथाऽऽग्रयणप्रस्तावे यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ निरुक्तं हविरुपसत्तन्मपोक्षितं
 यवत्यथ पञ्चाग्नानीजुंहोति शतायुषाय शतबीषायेति ’ इति, तदिदं विधत्ते—
 ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । ब्रह्मवादिनः परस्परमेवं विचारयन्ति—अर्धमासमा-
 सतुं संप्रसारत्वा देवता ओषधीनां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति ता देवता
 उपेक्ष्यान्वाभ्य इन्द्राग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आग्रयणारूपं नूतनधान्यारूपं हविः
 कस्मात्कारणान्निरूप्यत इति । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—यस्मादेता इन्द्राग्न्या-
 इयो देवता इतरेर्देवतेः सह समयं कृत्वा तत्र तत्रौषधिविषय उत्कर्षेण जयं
 प्राप्ताः, तस्मादिन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वापो युक्तः । एतच्च राजसूयप्रकरण आग्र-
 यणविधौ स्पष्टमाप्नावम्—‘ देवा वा ओषधीश्चाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदज-
 मताम् ’ । इति । एवं सति जेतुं इन्द्राग्न्यादीनुपेक्ष्य यद्यतुमासादिदेवताभ्यो
 निर्वपेत्तदानीमेतासां तासां च देवतानां कण्डहं संपादयेत् । एवं तर्क्षोषधिपरिपाक-
 हेतुनामृतुमासादिदेवतानां परितोषः कथमिति चेच्छ्रूयताम् । इन्द्राग्न्यादिभ्य
 आग्रयणं निरूप्य शतायुषायेत्येता अग्न्यान्वाहुतीनांसादिदेवताभ्यो जुहुयात् ।
 तेनार्धमासादिदेवताः प्रीणयति ; ततो देवतानां कण्डहं न करोति । यदपि
 सूत्रकारेणाऽऽग्रयणप्रस्तावे विहितं ‘ मद्राजः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमा-
 नभागं प्राश्नाति, इति, तं विधिं मन्त्रं व्याख्यानरूपकार्यवादेनोचयति—

भद्राग्नः श्रेय इति । यजमानो भक्षणकाळे भद्रादित्यादिमन्त्रं पठेत् ।
 अयं च मन्त्रो हुतशेषस्यादनाय समयः । अशीमहीतिमन्त्रादिकृत्वा । हुतभक्ष-
 जेन यजमानः पराभूतो न भवति । एतच्च ब्राह्मणमाग्रयणविधिसमीपे
 नेतव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तनूपा नः प्रति-
 स्पृशः । यो नः पुरस्तादाक्षिणतः पश्चादुत्तर-
 तौऽघ्रायुरभिदासंयेत* सोऽश्मानमृच्छत ।

(वज्रिणीएकोपधानविधिः)

देवा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्तेऽसुरा॑ दि॒ग्भ्य आऽ-
 बा॒धन्त॑ तान्दे॒वा इ॒ष्वा च॒ वज्र॑णे॒ण चापा॑नुदन्त
 यद्वाजि॑णीरुप॒दधा॑तीष्वा॒ चैव॑ तद्वज्र॑णे॒ण च॒ यज॑-
 मानो॒ भ्रात॑व्या॒नप॑ नुदते दि॒क्ष्वप॑ (१) द॒धा-
 ति॒ देव॑पुरा ए॒वैतास्त॑नूपानीः पर्य॒हतेऽग्ना॑वि-
 ण्णू स॒जोष॑से मा वर्ध॑न्त॒ वां गिरः॑ । यु॒ञ्जैर्वाज॑-
 भिरा॒ गत॑म् । ब्र॒ह्मवा॑दिनो॒ वद॑न्ति यन्न दे॒व-
 ता॒यै जु॒ह्वत्यथ॑ किं दे॒वत्या॑ वसो॒र्धार॑ेत्यग्नि॒वसु॑-
 स्तस्यै॒षा धारा॑ वि॒ष्णुर्वसु॑स्तस्यै॒षा धारा॑ऽऽग्ना-
 वै॒ष्णव्य॑र्चा वसो॒र्धारा॑ं जुहोति भा॒गधे॒यैर्नैवैनौ
 सम॑र्ध॒यत्यथो॑ ए॒ताम् (२) ए॒वाऽऽह॑तिमा-
 य॒तन॑वतीं करोति यत्का॒म ए॒नां जु॒होति॑ तदे॒-
 वाव॑ रु॒न्धे रु॒द्रो वा ए॒ष यद्वाग्नि॑स्तस्यै॒ते तनु॑वाँ
 घोरा॑ऽन्या शि॒वाऽन्या॑ यच्छ॑त॒रुद्री॑यं जुहोति
 यैवा॒स्यं घो॒रा त॒नूस्तां॑ तेन शम॑यति यद्वा॒सो-
 र्धा॒रां जु॒होति॑ यैवा॒स्यं शि॒वा त॒नूस्तां॑ तेन
 प्री॑णाति यो वै वसो॒र्धारा॑ये (३) प्र॒तिष्ठां
 वेद॑ प्र॒त्येव॑ तिष्ठति यदा॒ज्यमु॑च्छि॒ष्येत॑ तस्मि॒-
 न्ब्रह्मो॑दनं प॒चेत्तं ब्रा॑ह्म॒णाश्र॑त्वारः प्रा॒श्नीयु॑रेष
 वा अ॒ग्निर्वै॒श्वान॑रो यद्वा॒ह्मण॑ ए॒षा खलु॑ वा
 अ॒ग्नेः प्रि॒या त॒नूर्यद्वै॑श्वान॒रः प्रि॒याय॑मिवै॒नां
 त॒नुवां॑ प्रति॒ष्ठाप॑यति च॒रन्तो॑ धे॒नुर्द॒द्यात्ताभि॑-
 रे॒व यज॑मानोऽमु॒ष्मिहो॑केऽग्निं इ॒हे (४) ॥

(उपैतां धारायै षट्पदावारिश्शच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय ऋषभादीनामुपधानादिकं श्रुतम् ।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

इन्द्रस्य वज्रोऽसीति । इष्टकास्थानीय हेऽशमंस्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वज्रस-
मानोऽसि । कीदृशस्त्वं, वार्जघ्नो वैरिघाती, नोऽस्माकं तनूपाः शरीरस्य
पालकः, प्रतिस्पशो रोगाघनिष्टस्य विनाशयिता । किंच, यः शत्रुरघं पापम-
स्मदुषद्रवमिच्छतीत्यघायुस्तथाविधः सन्पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि नोऽस्मानभिदा-
सति हिनस्ति स शत्रुरेवमश्वानमुपधीयमानं पापाणमृच्छतु प्राप्नोतु, पापाणं
प्राप्य स्वयमेव व्याधितो भवत्वित्यर्थः । दक्षिणत इत्यादिभिस्त्रिभिः पदैस्त्रयो
मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु त्रिविध्यवाशिष्टमनुषञ्जनीधम् । तेरेतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः साध्य-
मुपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवासुरा युद्धोद्यतास्तदानीमसुराश्चतसृभ्यो
दिग्भ्य आगत्य संयतो वाधितवन्तः । तानसुरादेवा इष्वा वज्रसदृशेन पापाणेन
चापानुदन्त । ततो यजमानो भ्रातृव्यापनोदनाय वज्रिणीरुपदध्यात् ।

तस्य चोपधानस्य चितेर्वाहर्देशं विधत्ते—

दिक्षूप दधातीति । या एता वज्रिण्यस्ता देवपुरा एव देवानामिन्द्रादीनां
धुरस्थानीया एव । तनूपानीरस्मच्छरीरस्य पालयित्रीः । एतादृशीः परितः स्था-
पयति । एतदपि नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

येत्पूर्वं विहितं वसोर्धारां जुहोतीति, तदेतदनूद्य विशेषं वक्तुमाप्नातमपि मन्त्रं
पुनः पठति—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णू इमा गिरोऽस्माभिः प्रथुक्ताः स्तुतिरूपा
वाचः सजोषसा वां परस्परं समानपीतियुक्तौ युवां वर्धन्तु परितोषयन्तु । युवां
च युञ्जैर्धनैर्वाजेभिरजैश्च सहितावागतमिहाऽऽगच्छतम् । तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अब्रह्मवादिन एवं विचारयन्ति—वसोर्धाराया
मन्त्रे वाजश्च मे प्रसवश्च म इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता

(वज्रिणीष्टकोपशानविधिः)

प्रतिपाद्यते । विधिवाक्येऽप्याज्यधारास्वरूपं द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काचिद्वैषता । एवं सति होतारो देवतायै यस्मान्न जुहति तस्मात्किं देवत्येयं वसोर्धारेत्येवं प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरेमेवमाहुः—विधिवाक्यगतेन वसुधा(तोर्वा)राशब्देनैव द्रव्यदेवता-संबन्धः प्रतीयते । वासयतीति व्युत्पत्त्या वसुराग्निस्तस्येयमाज्यधारा वसोर्धारा । एवं विष्णावपि योज्यम् । यद्यप्येतौ देवौ वाजश्च य इत्यादिना न प्रतीयेते तथाऽप्यनयचां प्रतीयेते । तस्मादेतया वसोर्धारां जुहुयात् । तथा सत्युचितेन भागे-नैतौ तोषयति । अपि चैतामाहुर्नि देवतारूपाधारवर्षीं करोति । किं च, यत्फलं कामयित्वा जुहोति तत्प्राप्नोति । प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति—

रुद्रो वा एष इति । शतरुद्रीयहोमेनोग्रतनोः शान्तावपि शिवा(व)तनोः प्रीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोम इत्यस्य प्रशंसा । यं विशेषं विधातुमयं प्रसङ्गः कृतस्तं विशेषं विधत्ते—

यो वै वसोरिति । यो यजमानो वसोर्धारायाः प्रतिष्ठापकारं वेद स प्रतितिष्ठत्येव । काऽसौ तस्याः प्रतियुच्यते—होमावाशिष्ट आज्ये ब्रह्मौदनं पक्त्वा ब्राह्मणानां प्राशनं यत्सैव प्रतिष्ठा । ब्राह्मणस्य सर्वपुरुषमियत्वेन वैभानरूपत्वाद्वैभानरस्य चाग्निमियशरीरत्वात्तस्मिन्नेव मियशरीरे तमग्निं प्रतिष्ठापयति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेच्चतुःशरावं बौदनं पक्त्वा तद्व्यञ्जनं भोजयेत्प्राशितवध्यश्चतस्रो धेनूर्दद्यात् ” इति, तच्च दानं विधत्ते—चतस्रो धेनूरिति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पष्ठपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारम्भोक्तं ततो न ते ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयोऽग्न्यर्थाश्चित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥

अनारम्भं श्रूयते—“चित्रिणीरुपदधाति ” इति, ‘वज्रिणीरुपदधाति ’ इति च । अग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः—‘अखण्डामकृष्णां कुर्यात् ’ इति । पूर्ववांशदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारम्भाधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

प्रकरणाधीतम् । तच्च चित्रिण्यादिनामकानामिष्टकाविशेषाणां विनियोजकं वाक्यम-
प्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्धिनियुक्ते । अखण्डत्वादधिर्मास्तु
षण्णां चित्तानां मध्ये प्रथमचितावाम्नाताः । तस्मात्ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति
प्राप्ते ब्रूमः—यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति
तथाऽपि ‘ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्संबन्धित्वेनैव
चित्रिण्यादयोऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादप-
श्चाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्मा न तु प्रथमचितिधर्माः । तस्मादग्निसाधनभूतासु चित्रि-
ण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽयवा ।

अध्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चित्तौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं
युक्तम् । तथा सति प्रकरणाधीतानां क्लृप्तकपाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न
प्रसज्येतेति चेन्मैवम् । ‘ यां कांचिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्य-
मायां चित्तौ ’ इति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्य-
मचित्तौ निवेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्थाच्चित्रिण्युत ततः पुरा ।

बादरायणदृष्ट्योर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

“ चित्रिणीरूपदधाति , ‘ वज्रिणीरूपदधाति , ‘ भूतेष्टका उपदधाति ,
इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चित्तौ लोकंपृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्व-
मुपधेयम् । कुतः । बादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । ‘ अन्वे तु बादरायणः ’
[पी० ५-२-१९] इति सूत्रेण बादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स स्वागन्तूना-
मन्ते निवेशमाह । लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामन्तिषेष्टका । तदस्तस्या
ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः—लोकं पृण छिद्रं पृणेत्यनेन मन्त्रेणोप-
धीयमानेष्टका लोकंपृणा । तस्याः कर्मण्यूनत्वाददोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं
मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमास्नातम्—‘ यदेवास्थोनं यच्छिद्रं तदे-
तथा परिपूरयति लोकं पृण छिद्रं पृण ’ इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं

(होमविशेषाणां राष्ट्रभृदिष्टकानां चाभिधानम्)

चित्रिण्यादय उपधीयेरस्तदानीं चित्रिण्यादिगते ऊनत्वाच्छिद्रत्वे न पूर्णपाताम् ।
तस्मात्लोकपृष्णातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चि॒त्तिं जु॒होमि॒ मन॑सा धृ॒तेने॒त्याहा॑दा॒भ्या
वै नामै॒षाऽऽहु॑तिर्वै॒श्वक॑र्म॒णी नैनं॑ चि॒क्या॒नं
भ्रातृ॑भ्यो द॒भ्नोत्य॑थो दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रु॒न्धेऽग्ने॑
तम॒द्येति॑ प॒ङ्क्त्या जु॑होति प॒ङ्क्त्याऽऽहु॑त्या
यज्ञ॑मुखमा र॒भते॑ सप्त ते॒ अग्ने॑ स॒मिधः॑ सप्त
जि॒ह्वा इत्या॑ह॒ होत्रा॑ ए॒वाव॑ रु॒न्धेऽग्नि॑र्दे॒वेभ्यो॑ऽ-
पा॒क्राम॑द्भाग॒धेय॑म् (१) इ॒च्छमा॑नस्तस्मा॒
एत॑द्भाग॒धेयं॑ प्राय॒च्छन्ने॒तद्वा अ॒ग्नेर॑ग्निहोत्रमे॒तर्हि
खलु॑ वा ए॒ष जा॒तो यर्हि॑ सर्वा॑श्चितो जा॒ताये॒-
वास्मा॑ अ॒न्नम॑पि द॒धाति॑ स ए॒नं प्री॑तः प्री॒णाति॑
वसी॑यान्भवति ब्रह्म॒वादि॑नो वद॒न्ति य॒देष॑ गा॒र्ह-
पत्य॑श्ची॒यतेऽथ॒ का॑स्याऽऽहु॒वनी॑य॒ इत्य॑सावादि॒-
त्य॑ इति॑ ब्रूयादे॒तस्मि॒न्हि सर्वा॑भ्यो दे॒वता॑भ्यो
जुह॑ति (२) य ए॒वं वि॒द्वान॑ग्निं चि॒नुते॑ सा॒क्षा-
दे॒व दे॒वता॑ ऋ॒ध्नोत्य॑ग्नं यश॑स्वि॒न्यश॑मेम॒र्षये॒-
न्द्रा॑वतीम॒पचि॑तीमि॒हाऽऽव॑ह । अ॒यं मु॒धा पर॑-
मे॒ष्ठी सु॒वर्चाः॑ स॒माना॑नामु॒त्तम॑श्लो॒को अस्तु॑ ।

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदिष्टकानां चामिधानम्)

भद्रं पश्यन्त उरु सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः
 सुवर्दिदः । ततः क्षत्रं बलमोजेश्च जातं तद-
 स्मै देवा अभि सं नमन्तु । धाता विधाता
 परमा (३) उत संहकप्रजापतिः परमेष्ठी
 विराजा । स्तोमाश्छन्दांसि निविदो म
 आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम । अभ्यावर्त-
 ध्वमुप मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्षो अ-
 स्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रभध्वमिमं पश्चा-
 दनु जीवाय सर्वे । राष्ट्रभूत एता उरु दधा-
 त्येषा वा अग्नेश्चिती राष्ट्रभूतयैवास्मिन्राष्ट्रं
 दधाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्ट्रं भ्र-
 शते (४) ।

(भागवेयं जुहति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्रिण्यश्च वसोर्धारास्तृतीये समुदीरिताः ॥

अथ चतुर्थे होमविशेषा राष्ट्रभूदारव्या इष्टकाश्चामिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चित्तिं जुहोम्यग्रे तमद्याधमिति द्वे आहुती हुत्वा ”
 इति, तत्र प्रथमाहुतेर्विधिं मन्त्रव्याख्यानेनोन्नयति—

चित्तिं जुहोमीति । अयं मन्त्रः पूर्वमापो वरुणस्य पत्नय इत्यनुवाके समा-
 म्नातो व्याख्यातश्च । तमिधं होमसाधनत्वेन पठेत् । अस्या आहुतेरदाम्येति नाम,
 रक्षोभिः कैरपि विनाशयितुमशक्यत्वात् । सा च विश्वकर्षदेवताका, तस्मिन्मन्त्रे
 विश्वकर्षण इत्याम्नानात् । अस्यामाहुतौ हुत्वायां चितवन्तमेनं यजमानं आ-

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूद्विष्टकानां चाभिधानम्)

तृण्यो न हिनस्ति । तस्मादेतां जुहुयात् । अपि चैतां जुह्वत्पुरुषो देवताः प्राप्नो-
त्येव । अथ द्वितीयामाहुतिं विधत्ते—

अग्ने तमद्येतीति । अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डेऽग्निप्रूर्धेत्यनुवाके पाठितो
व्याख्यातश्च । पङ्क्तिच्छन्दसा हूयमाना येयगाहुतिस्तया यज्ञपारम्भं प्राप्नोति ।

प्राचीमनु प्रदिशमित्यस्मिन्ब्राह्मणानुवाके पूर्णया जुहोवीति यदिहितं तदे-
वानुय प्रशंसति—

सप्त ते अग्न इति । अयं च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे प्राचीमित्यनुवाके सप्ता-
म्नातो व्याख्यातश्च । तस्मिन्मन्त्रे सप्त होत्रा इत्याभिधानादनयाऽऽहुत्या होत्रका-
न्प्रशास्त्रादीनधीनाः करोति । किं च—देवैर्दत्तो योऽयमग्नेर्भागस्तद्रूपत्वादियमाहु-
तिरस्य चीयमानस्याग्नेरभिहोत्रमित्युच्यते । यस्मिन्काण्डे साकल्पेनायमग्निश्चित-
स्वदैवायमुत्पन्नो भवति । उत्पन्नाय च तस्मै तदाहुतिरूपमन्नं संपादितं भवति ।
तेन च तृप्तोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो धनपतिर्भवति । एतदुक्तं
सर्वं प्राचीमित्यनुवाक एव द्रष्टव्यम् । अश्वात्र चीयमानमग्निं प्रश्नोत्तराभ्यामा-
दित्यरूपेण प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अन्यत्राग्निर्होता गृहपतिरित्यादिषु मन्त्रेष्वग्नेर्गृ-
हपतिरवमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्प्रदेशो गार्हपत्यः । एवं सति पूर्वस्मि-
न्वाक्य एतद्वा अग्नेरभिहोत्रमिति चिद्वेऽग्नौ हूयमानायाः पूर्णाहुतेरभिस्वामिकत्वा-
भिधानात्सर्वोऽप्ययं चीयमानो गार्हपत्यः संपन्नः । तस्मादाहवनीयो न लभ्यते ।
आ समन्तात्सर्वे देवा यत्र हूयन्ते सोऽयमाहवनीयः । सर्वस्यापि चित्प्रदेशस्याग्न्य-
र्थहोमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवान्तरहोमार्थं आहवनीयोऽस्य यजमानस्य
कुत्र संभवेदित्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञः कश्चिदुत्तरमेवं ब्रूयात्—अ-
सावादित्य एव यजमानस्याऽऽहवनीय इति । आदित्ये हि सर्वदेवार्थो होमः
क्रियते ।

“ अग्नौ पास्ताऽऽहुतिः तस्यगादित्यमुपतिष्ठते ” इति स्मृतेः ।

एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्याग्नेरादित्यरूपत्वं ज्ञात्वा चयनं करोति
सोऽयं साक्षादेवाव्यवधानेन देवतास्तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्ने यशस्विन्निति चवसो राष्ट्रभूतः पुरस्तादुपधाय ”
इति, तदेताद्विधातुमुत्पादनीयेषु मन्त्रेषु प्रथमामृचमाह—

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदिष्टकानां चाभिधानम्)

अग्रे यशस्विन्निति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति स यशस्वी । तादृश हेऽग्रे इमं यजमानं यशसाऽर्पय संयोजय । इन्द्रावतीमिन्द्रस्य योग्यामपचिर्वी पूजामिह कर्मण्यावह संपादय । अयं यजमानस्त्वत्प्रसादात्समानाभां यजमानानां मध्ये मूर्धा शिरस्थानीयः, परमेष्ठ्युत्तमस्थाननिवासी, सुवर्चाः शोभनकान्तिः, उत्तमश्लोकः सत्कीर्तियुक्तश्चास्तु । अथ द्वितीयामाह—

भद्रं पश्यन्त इति । अग्रे पूर्वस्मिन्काल ऋषयः केचिन्महात्मानो भद्रं कल्याणं कर्मफलं पश्यन्तः शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वानाः सुवर्षिदः स्वर्गं लब्धुकामास्तपः कर्माङ्गभूतमनशनादिकं दीक्षां मौण्ड्यादिनियमविशेषं चोपसेदुरनुष्ठितवन्तः । ततोऽनुष्ठानात्तेषां क्षत्रं क्षतादनिष्टात्राणं रक्षणं बलं शरीरसामर्थ्यमोजो धातुपुष्टिश्चेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नम् । तत्फलं सर्वमस्मै यजमानाय देवा अभिसंनमन्तु सर्वतः संपादयन्तु । अथ तृतीयामाह—

धाता विधातेति । परमा परम उत्तमो धाता पोषको यो देवो यश्च विधाता स्रष्टा, उतापि च संदृक्सम्यग्भिज्ञः प्रजापतिः प्रजानां पालकः परम उत्कृष्टे सत्यलोकादौ तिष्ठतीति परमेष्ठी विराजा ब्रह्माण्डरूपया विराण्मूर्त्या सहितः । तादृशो यो देवो ये च स्तोमास्त्रिवृदादयः, यानि च च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि, याश्च निविदो देवेदो मन्विद् इत्यादीनि निवित्पदानि^१ ते सर्वे मे मदर्थमाहुर्ब्रुवन्तु । तैर्वैकव्यं प्रदर्शयन्ते—एतस्मै यजमानाय राष्ट्रमभिसंनमाम देशाधिपत्यं सर्वतः संपादयाम । तदिदं तैर्वैकव्यम् । अथ चतुर्थीमाह—

अभ्यावर्तध्वमिति । हे मनुष्याः सर्वे यूयमभ्यावर्तध्वं सर्वत आगच्छत । साकं परस्परं मिलित्वा मां मदीयं यजमानमुप समीपमेताऽऽगच्छत । अयं यजमानो वो युष्माकं शास्ताऽनुशासकोऽधिपातिरधिकं पालयता चास्तु । अस्य यजमानस्य विज्ञानं चित्तवृत्तिमनुसृत्य संरभध्वं सम्यक्प्रवर्तध्वम् । इमं यजमान-मनुसृत्य पश्चाज्जीवाथ, एनं यजमानं संविज्ञा [या] नेन दत्तं जीवितं गृह्णी-तेत्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

राष्ट्रभूत एता इति । राष्ट्रशब्दोपेतान्मन्त्रान्विधत्ते तैरुपधीयन्त इति राष्ट्र-भूतः । एतदुपधानेन निष्पन्ना या चितिः सैषाऽग्नेः संवन्धिनी राष्ट्रभूदित्युच्यते । तयैवास्मिन् यजमाने राष्ट्रं स्थापयति । तच्च राष्ट्रमस्याग्नीनेव भवति । अस्माद्य-

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

जमानात्तद्वाष्टं कदाचिदपि न भ्रष्टं भवति । एतच्च नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यथा वै पुत्रो जातो प्रियते एवं वा एष
प्रियते यस्याग्निरुख्यं उद्वायति यन्निर्मन्थ्यं
कुर्याद्वि च्छिन्याद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्स एव
पुनः परीध्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै
भ्रातृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति यस्या-
ग्निरुख्यं उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः
कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा (१) एव तमो
मृत्युमप हते हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं
ज्योतिषैव तमोऽप्यं हतेऽथो तेजो वै हिरण्यं
तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते सुवर्नं धेर्मः स्वाहा सुव-
नार्कः स्वाहा सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्यो-
तिः स्वाहा सुवर्नं सूर्यः स्वाहाऽर्को वा एष
यदग्निरसावाहित्यः (२) अश्वमेधो यदेतो
आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरिव ज्योतींषि सं
दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधीयस्यैतद्ग्नौ क्रि-
यत आपो वा इदमग्रे सलिलमासत्ति एतां
प्रजापतिः प्रथमां चित्तिमपश्यत्तामुपाधत्त
तदियमभवत्त विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वाऽयानी-

(पुनःपरीन्वनाद्यभिधानम्)

ति नेह लोकोऽस्तीति (३) अत्रवीत्स एतां
द्वितीयां चित्तिमपश्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षम-
भवत्स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽयानीति
नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणमब्रवी-
दुप त्वाऽयानीति केन नोपैष्यतीति दिश्या-
भिरित्यब्रवीत्त दिश्याभिरुपैत्ता उपाधत्त ता
दिशः (४) अभवन्त्स परमेष्ठी प्रजापतिम-
ब्रवीदुप त्वाऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवी-
त्स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽया-
नीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताः स एतां तृती-
यां चित्तिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवत्स आ-
दित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा (५) आऽ-
यानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्-
माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽयानीति नेह
लोकोऽस्तीत्यब्रूताः स परमेष्ठिनमब्रवीदुप
त्वाऽयानीति केन मोपैष्यसीति लोकं पृण-
येत्यब्रवीत्त लोकं पृणयोपैत्तस्मादयातयाम्नी
लोकं पृणाऽयातयामा ह्यसौ (६) आदि-
त्यस्तानुपयोऽब्रुवन्नप व आऽयामेति केन
न उपैष्यथेति भुम्नेत्यब्रुवन्तान्द्वाभ्यां चित्ती
भ्यामुपायन्त्स पञ्चचित्तिकः समपद्यत य एवं
विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्यभीमाल्लोका-
अयति विदुरेन देवा अथो एतासामेव देव-
तानाः सायज्यं गच्छति ॥ (७) ॥

(पुनःपरीन्धनायभिधानम्)

(त्वंसाऽऽदित्योऽस्तीति दिशं आदित्यः प्रजापतिमन्वीदुष त्वाऽसौ पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

तिस्र आहुतयो राष्ट्रभूतस्तुये समीरिताः ।

अथ पञ्चमे पुनःपरीन्धनादयो विधीयन्ते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ यस्याग्निरुस्य उदापेद्राहंपत्यादन्यं प्रणयेत्त एव पुनः
परीन्धः ’ इति, तदिदं विधत्ते—

यथा वै पुत्रो जात इति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निः श्नाभ्यति इत्य-
पुत्रमरणवदाग्निनाशनमित्तं दुःखं जायते । तस्य निबन्धयेनाग्न्यन्वरोत्पादने सति
पूर्वोऽग्निं विच्छिन्द्यात् । स च विच्छिन्नोऽस्य यजमानस्य वैरिणं जनयेत् ।
अतस्तत्परिहाराय गाहंपत्यनिष्ठः सोऽग्निरेव पुनरप्यानीय परितः काष्ठप्रक्षेपे-
न्वनीयः । तथा सति स्वकारणादेवोत्पन्नत्वाद्वैरिणं न जनयति ।

अत्रैव प्रायश्चित्तरूपां दक्षिणां विधत्ते—

तमो वा एतमिति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निर्नैर्येदेतं यजमानं तमो
गृह्णाति, तच्च मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णां च
धेनुर्दक्षिणांऽनेन दातव्या । एवं सति तमोरूपत्वादक्षिणायास्तया मृत्युरूपं तमो
विनाशयति । अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददातीति । हिरण्यरूपेण ज्योतिषा मृत्युरूपस्य वमसो विनाशन-
युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्त्वादात्मानि तेजः संपादयति । तदेतद्वास्तव्यं
सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सुवर्नं धर्मः स्वाहेवि पश्चात्कोऽप्रीडित्वा ” इति, तदिह
विचारुं मन्त्रानुत्पादयति—

सुवर्नं धर्म इति । सुवर्नं स्वर्गं इव, यथा स्वर्गोऽवस्थिता देवा दीप्यमाना
एवं धर्मो दीप्यमानो योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हुतमस्तु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
अर्कोऽर्चनीयः । शुक्रोऽतिनिर्मलः । ज्योतिः प्रकाशरूपः । सूर्यः सूर्यवर्ण आ-
दित्यरूपः । एतेर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

अर्को वा एष इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः क्रतुसाधनभूत एषोऽर्चनीयत्वा-
दर्क इत्युच्यते । योऽयमादित्यः स एष क्रतुफलरूपत्वादध्वमेव इत्युच्यते । सुवर्न
इत्येतन्मन्त्रहेमिनार्काध्वमेधयोरग्न्यादित्ययोर्मानि ज्योतीर्वि तानि संपादयति ।
यस्य यजमानस्याऽग्निचयने तदेतदाहुतिपञ्चकं क्रियते स एष एव यजमानोऽर्का-
ध्वमेधी क्रतुसाधनतत्फलभ्यामुपेतः । एतच्च ब्राह्मणमग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकान्ते
दृष्टव्यम् । अथ चितीनां पञ्चानां प्रशंसा । तत्र प्रथमां चितिं प्रशंसति—

आपो वा इदमिति । यदिदं भूम्यन्तरिक्षादिरूपं जगत्तादिदं सृष्टेः प्राग्नेन
रूपेण विभूतं नाऽऽसीत्, किं त्वापं एवाऽऽसीत् । तास्वप्सु भूतान्तरं न मिलितं,
किं तु नैरन्तर्येण सालिलमेवाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिरवस्थातुमाधारः को वा
भाविष्यतीति विचार्येतां प्रथमां चितिं दृष्ट्वोपाधत् । तदानीं सा चितिरियं भूमि-
रूपाऽभवत् । तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः । अथ द्वितीयां चितिं प्रशंसति—

तं विश्वकर्मेति । विश्वकर्माख्यः कश्चिद्व्योऽवस्थातुमाधारमलभमानस्तं भूमा-
वस्थितं प्रजापतिमिदमब्रवीत्—अहमपि त्वामुपागच्छानि त्वत्समीप उपविशा-
नीति । स च प्रजापतिरिह भूमौ त्वावकाशो नास्तीत्यब्रवीत् । ततः स विश्व-
कर्मा स्वस्याऽऽधारः को भाविष्यतीति विचार्येतां द्वितीयां चितिं दृष्ट्वा तामु-
पाधत् । तदानीं सा द्वितीया चितिरन्तरिक्षमभवत् । तत्रायं विश्वकर्माऽवस्थितः ।

अथ दिश्याख्या इष्टकाः प्रशंसति—

स यज्ञः प्रजापतिमिति । यज्ञाख्येन पुरुषेण स्थाने पृष्ठे सति प्रजापतिः
परिजहार । विश्वकर्मा तु केनोत्कोचरूपेण साधनेन सह मां प्रत्यागमिष्यसीति
पृच्छ । स च यज्ञो दिश्याभिरिष्टकाभिः सहाऽऽगमिष्यामीत्युक्त्वा
तथैव गतवान् । राश्यासि प्राची दिगित्यादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षूपधेया दिश्याः । ताश्चो-
पहिताः सत्यो दिग्ग्रा अभवन् । ततो यज्ञस्यावकाशोऽभूत् । अथ तृतीयां चितिं
प्रशंसति—

स परमेष्ठीति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठित्येते त्रयोऽप्येत(क) स्यैव मूर्ति-
भेदाः । तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिर्भूमावकाशमदत्त्वा परिजहार ।
विश्वकर्मा यज्ञश्चेत्येतावप्यन्तरिक्षे दिक्षु चावकाशमदत्त्वा परिजहत्तुः । ततः
परमेष्ठी विचार्य तृतीयां चितिं दृष्ट्वोपाधत् । साऽपि चितिर्यौर्भवत् ।
तत्रायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः ॥

अथ लोकंपृणेष्टकां प्रशंसति—

(व्रतचरणायभिधानम्)

स आदित्यः प्रजापतिमिति । स आदित्यो लोकंपृणामानीतवान् । तस्या-
मुपहितायामादित्यस्यावकाशोऽभूत् । यस्मादियमादित्येनाऽऽनीता तस्मादगतसारा-
लोकंपृणा । आदित्योऽप्यगतसारः, पुनः पुनरावर्तमानोऽपि तस्मिञ्जगदुपकार-
कस्य प्रकाशरूपस्य सारस्याक्षीयमाणत्वात् । आदित्यवलोकंपृणा पुनः पुनः
प्रयुज्यमानाऽप्यक्षीयमाणसारा । यत्र यत्र चितौ छिद्रमस्ति तत्र तत्र लोकंपृणा
प्रयुज्यते । अथ चतुर्थपञ्चमचिती प्रशंसति—

तानृषयोऽनुवाञ्छति । तान्प्रजापतिविश्वकर्म्मपञ्चपरमेष्ठ्यादित्यानन्ये केचिदृषयः
स्थानं प्रार्थितवन्तः । ततः प्रजापत्यादिभिरुत्कोचे याचिते सति उत्कोचबाहुल्यं
प्रतिज्ञाय चितिद्वयमानीतवन्तः । अतस्तेषामवकाशोऽभूत् । तदेवं प्रशस्ताभिश्चि-
तिभिरयमग्निः पञ्चचितीकोऽभूत् । एतद्देदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । विद्यादिगुणसमृद्धिर्भूषस्त्वं, लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं
जयः, देवैर्वेदनं नाभैतदीया कीर्तिः । अपि चैतासां देवनानां सहभावं
प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वयो वा अग्निर्यदाग्निचित्पाक्षिणोऽश्रियात्त-
मेवाग्निमद्यादार्तिमार्छेत्संवत्सरं व्रतं चरेत्संव-
त्सरः हि व्रतं नार्ति पशुर्वा एष यदाग्निर्हिनस्ति
खलु वै तं पशुयं एनं पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपचरति
तस्मात्पश्चात्प्राङ्मुपचर्य आत्मनोऽहिंसायै ते-
जोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ (१)
पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरासि ज्योतिर्मे यच्छा-
न्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि सुवरासि सुर्वमे
यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याहैताभिर्वा

इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकाणां
विधृत्यै स्वयमातुण्णा उपधाय हिरण्येष्टका उप
दधातीमे वै लोकाः स्वयमातुण्णा ज्योतिर्हिर-
ण्यं यत्स्वयमातुण्णा उपधाय (२) हिरण्येष्ट-
का उपदधातीमानेवैताभिर्लोकाञ्ज्योतिष्मतः
कुरुतेऽथो एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति
यास्तै अमे सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातन्वन्ति
राश्मिभिः । ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय न-
स्कृधि । या वो देवाः सूर्ये रुचो गोश्वश्वेषु या
रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो घत्त वृ-
हस्पते । रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुच-
राजसु नस्कृधि । रुचं विश्वेषु शुद्धेषु मयि
धेहि रुचा रुचम् । द्वेषा वा अग्निं चिक्षानस्य
यश इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा
यदेता आहुतीर्जुहोत्यात्मज्ञेव यश इन्द्रियं घत्त ई-
श्वरो वा एष आतिमातोयौऽग्निं चिन्वन्नधिक्राम-
ति तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारु-
ण्यचां (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरा-
त्मनो हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते यथा
वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं
चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया
यजेत मैत्रावरुणतमिवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय
यो वा अभिमृतुस्यां वेदतुर्ऋतुरस्मै कल्पमान
एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अग्निः (५)

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरों ग्रिष्मो दक्षिणः
पक्षो वर्षाः पुच्छः शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्य
पूर्वपक्षाश्चित्तयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणी-
ष्टका एष वा अग्निर्ऋतुस्था य एवं वेदतुर्ऋतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति प्रजापतिर्वा
एतं ज्यैष्ठ्यं कामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमग-
च्छय एवं विद्वानग्निं चिनुते ज्यैष्ठ्यमेव
गच्छति (६) ॥

(पृथिवीं यच्छ यत्स्वयमातुण्णा उपधाय

वेसृचाऽग्निश्चिनुते ग्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुनः परीन्धनाद्यत्र पञ्चमे समुदीरितम् ।

अथ षष्ठे व्रतचरणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ संवत्सरं न कर्षेन प्रत्यवरोहेन्न च रामानुपेषान् पक्षि-
णोऽभीयात् ’ इत्यादि, तत्र पक्ष्यशननिषेधरूपं संवत्सरव्रतं विधत्ते—

वयो वा अग्निरिति । योऽयं चीयमानोऽग्निः स पक्षिस्वरूप एव ।
‘ वयसां वा एष प्रतिमया चीयते ’ इति पूर्वमुक्तम् । एवं तत्पक्ष्यमग्निविद्यदि
पक्षिणो भक्षयेत्तस्याग्निमेव भक्षितवान्भवति । ततो भ्रियेत । अतस्तत्परिहाराय
संवत्सरमात्रं पक्षिभक्षणवर्जनरूपं व्रतं चरेत् । त(य) स्मात्संवत्सरमतीत्य व्रतच-
रणं न कापि दृष्टं तस्मात्तद्व्रत (तं) पपांसम् । एतद्ब्राह्मणं पूर्वोक्तं च चिदि-
प्रशंसारूपं ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् । अथ चित्पारोहणस्य पश्चिमदिह्निषमं
विधत्ते—

पशुर्वा एष इति । अग्नेः पशुरूपात्वात्पुरस्तादारोहणे यथा पशुः

(व्रतचरणायमिधानम्)

शुद्धाभ्यां हिनस्ति तद्ददयमपि हिंस्यात् । तस्मात्पश्चिमायां दिशि पाङ्मुखेनो-
पचर्य आरोहणीयः । तच्चाऽऽत्मन आरोहुरहिंसार्थं भवति । एतच्चाग्ने तव भवो
वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण 'तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति,
'ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, 'सुवरसि सुवर्मे
यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

तेजोऽसि तेजो म इति । प्रथमचितावुपधातव्ये हे हिरण्येष्टके त्वं तेजो-
रूपाऽसि, मे मदर्थं तेजो देहि । तथा पृथिवीं देहि । यद्वा मदुपकारित्वेन निय-
मय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां पाहि । यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति
तथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमचितिविषययोरुत्तरयोर्मन्त्रयोर्योज्यम् । सुवः स्वर्ग-
सुखम् । दिवं द्युलोकम् ॥ एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

इत्याहैताभिरिति । इत्युक्तान्मन्त्रानुपधानकाले पठेत् । एताभिर्हिरण्येष्टका-
भिरिमे त्रयो लोका विधृताः । अत एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ॥

अस्योपधानस्य तत्तच्चित्तिगतस्वयमातृणाम्ब ऊर्ध्वं कालं विधत्ते—

स्वयमातृणाम्ब इति । एतच्च स्वयमातृणामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचः ” इति, रुगा-
ख्या आहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह—

यास्ते अग्ने सूर्ये इति । हेऽग्ने सूर्ये सूर्यमण्डले स्थितस्य ते तवोद्यत
उदयं गच्छतो या रुचो दीप्तयो दिवं द्युलोकमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति
ताभिः सर्वाभि रशिमभिर्नो जनायास्मदीयेजनार्थं रुचे रुधि रुचं दीप्तं (तिं)
कुरु ॥ अथ द्वितीयामाह—

या वो देवा इति । हे देवा वो यृष्माकं संबन्धिन्यः सूर्यमण्डले या रुचो
दीप्तयो वर्तन्ते, तथा गोष्वधेषु च या रुचो वर्तन्ते, हे इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभि-
र्दीप्तिभिर्नोऽस्मदर्थं रुचं धत्त दीप्तं (तिं) कुरुत ॥ अथ तृतीयामाह—

रुचं नो धेहीति । हेऽग्ने नोऽस्मदीयेषु ब्राह्मणेषु रुचं धेहि प्रकाशं
कुरु । नोऽस्मदीयेषु राजसु रुचं रुधि प्रकाशं कुरु । तथा विशेषेषु वैश्येषु
शूद्रेषु च रुचं प्रकाशं कुरु । तथा रुचा त्वदीयया दक्षिणा मायि रुचं धेहि
प्रकाशं कुरु ॥

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

द्वेधा वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं चित्वांस्तस्य यशः कीर्तिरिन्द्रियं सामर्थ्यं वाऽन्यत्र गच्छति । कुत्रेति चेच्छ्रूयतां, योऽयमिदानीं चितोऽग्निस्तं वा प्राप्नोति । यस्त्वीजानः पूर्वं चितेऽग्नौ यागं कृतवांस्तं वा प्राप्नोति । सर्वथाऽप्येस्माद्यजमानादपगच्छति । एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तद्यश इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति । एतच्चाग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति शालामुखीये हुत्वा” इति, तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा एष इति । यो यजमानश्चयनकालेऽग्निमग्निरुह्य पादनाऽऽकामति एष यजमानो विनाशं प्राप्नुं समर्थः । तत्परिहाराय तच्चा यामीत्युक्ता जुहुयात् । सेयमृगिन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नर इत्यनुवाके व्याख्याता । एषाऽऽहुतिरग्नेः शमनहेतुरात्मनो यजमानस्य च रक्षणहेतुः । तच्चाग्ने तव श्रवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यथाऽग्निचयनादूर्ध्वं तदङ्गत्वेन तौत्रामणी पूर्वं विहितैवमत्र भैत्रावरुणी विधत्ते—

हविष्कृतो वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुत एष हविःस्वरूपं प्राप्तः तथा सति स्त्रीगमन (नेऽ)स्य स्वरूपनाशो हविर्नाशसमानः । अतस्तत्परिहारार्थं यजेत । तेन यागेन स्वयं भित्रावरुणसंबन्धितां प्राप्य यागादूर्ध्वं हविष उपयुक्तत्वाद्धविःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति नाशः । अथाग्निं संवत्सररूपकल्पनया प्रशंसति—

यो वा अग्निमिति । ऋतुषु तिष्ठतीत्युक्तस्थाः संवत्सरस्तद्रूपमग्निं यो वेद मनसा भावयेत्, अस्मै यजमानाय स स ऋतुः स्वस्वोचितभोगप्रदानसमर्थः सन्नेनं प्राप्नोति । तद्भोगेन चायं प्रतितिष्ठति । संवत्सरो वा अग्निरित्यादि भावनाप्रकारः । य एवं वेदेत्यादि पूर्वोक्तफलोपसंहारः ॥ अथ फलान्तरेण प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । न्यधत्त चित्तवानित्यर्थः । ज्यैष्ठ्यं वयोगुणाभ्यामाधिक्यम् । एतच्च सर्वमन्ते द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोबन्धु-
वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाहके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यदाकृतात्समसृष्टोद्धृष्टो वा मनसो वा संमूर्तं
चक्षुषो वा । तमनु प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्र-
र्षयः प्रथमजा ये पुराणाः । एत* सधस्य परि-
ते ददामि यमावहाच्छेवार्धिं जातवेदाः ।
अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र त* स्म जानीत
परमे व्योमन् । जानीतादेनं परमे व्योमन्देवाः
सधस्या विद रूपमस्य । यदागच्छात् (१)
पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्तं कृणुतादाविरस्मै । सं
प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयाना-
न्कृणुध्वम् । अस्मिन्सधस्ये अद्युत्तरस्मिन्विश्वे
देवा यजमानश्च सिदत । प्रस्तरेण परिधिनां
स्रुचा वेद्यां च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो वह-
सुवर्देवेषु गन्तवे । यदिष्टं यत्परादानं यद्वचं
या च दक्षिणा । तत् (२) अग्निर्वैश्वकर्मणः
सुवर्देवेषु नो दधत् । येना सहस्रं वहसि येनाग्ने
सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु
गन्तवे । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्यु-
त्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे ।
येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे । यत्र

(आकूतिमन्त्राभिधानम्)

धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तद्गि-
र्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत् (३) ॥

(आगच्छात्तद्वचान्शुस्तेनेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेषु गन्तवे चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

व्रतेष्टकाप्रशंसा हि सर्वाः षष्ठे समीरिताः ॥

अथ सप्तम आकूतिमन्त्रा उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदाकूतादिति दशाऽऽकूतीर्हुत्वा ” इति, तत्र प्रथमा-
माह—

यदाकूतादिति । आकूतादिभिः संभूतं संपादितं यत्फलं पूर्वं यजमानसंब-
सप्तसुसोत्सम्यक्प्राप्तवान्, हे यजमान त्वं सुकृतस्य लोकं त्वदीयस्य कर्मणः
फलभूतं तं भोगमनुमेहि अनुक्रमेण प्राप्नुहि । आकूतं संकल्पोऽक्षयं सुखं प्रा-
प्नोमीत्येवेत्यर्थः । हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम् । मनोऽन्तः-
करणं तदनुकूलप्रतिकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुःशब्देन दशेन्द्रियाणि लक्ष्य-
न्ते । यानि सम्पद्यनुष्ठानेनाभिमतं फलं साधयन्ति । एतैः सर्वैः संपादितं प्रा-
प्नुहीत्यन्वयः । यत्र यस्मिन्सुकृतस्य लोके प्रथमजाः स्वयंभूमभूतपञ्च-
सर्वज्ञा आसते । ये च पुराणाः पूर्वं यजमानाः सन्ति तेऽपि यत्राऽऽसते तमनु-
मेहि । अथ द्वितीयामाह—

एतः सधस्येति । हे सधस्थ कृत्विग्यजमानैरस्माभिः सहास्यां यज्ञभूमा-
ववस्थित हेऽग्ने ते तुभ्यमेतं यजमानं परिददामि रक्षार्थं त्वद्धस्ते ददामीत्यर्थः ।
जातवेदा उत्पन्नानां प्राणिनां योगक्षेमाभिज्ञस्त्वं शेवार्थं निधिवद्भक्षणार्थं यं
यजमानमावहादावहासि मदीयोऽयमेति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति
पूर्वत्रान्वयः । हे देवा यज्ञपतिरयं यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता युष्माकं पृष्ठ

आगमिष्यति । अत्रास्मिन्परमे व्योमन्नुत्कृष्टविशिष्टरक्षणयोग्ये स्थाने भवदीये लोके तं यजमानं जानीत स्म सर्वथा रक्षणीयोऽयमिति स्मरत । अथ तृतीया-
माह—

जानीतादेनामिति । हे देवाः परमे स्थाने भवदीये लोकं एनं जानीता-
द्यजमानपाविस्मृत्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत । हे सधस्था यजमानेन सह तस्मिन्-
पुण्यलोके स्थिता देवा अस्य यजमानस्य रूपमग्निचयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं
विद जानीत तस्मिन्लोके पुनः पुनः स्मरत । देवयानैर्भवदीयगमनयोग्यैः पथि-
भिमार्गैर्वेदागच्छाद्यो यजमान आगच्छति अस्मा एतद्यजमानार्थमिष्टापूर्वं श्रौत-
स्मार्तकर्मफले आविष्कृतात्पकटीं कुरुत, हे यजमान तवेदं श्रौतकर्मफलमिदं
च स्मार्तकर्मफलमित्येवं सावधाना अनुगृहणीतेत्यर्थः अथ चतुर्थीमाह—

सं प्र च्यवध्वामिति । हेऽग्ने त्वं विधे देवाः सर्वेऽपि देवा यजमानश्चेत्येते
यूयं सर्वेऽपि संप्रच्यवध्वमस्माद्भूलोकस्थानात्सम्पक्वच[लत, च]लित्वा चानुसं-
प्रयातानन्तरं यजमानेन संगता एव गच्छत । गमनकाले च देवयानान्यथः
कृणुध्वं, न तु नरकलोकमनुष्यलोकमार्गः कर्तव्यः । सधस्थे यजमानेन सहा-
वस्थानयोग्येऽस्मिन्यज्ञभूमिरूपे । भूलोकेऽभ्युत्तरस्मिन्फलभोगस्थाने स्वर्गलोके
च सीदत यजमानो यूयं च सह तिष्ठत । अथ मञ्चमीमाह—

प्रस्तरेण परिधिनेति । हेऽग्ने प्रस्तारादिभिः सर्वैर्यज्ञसाधनैः सहितं
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं सुवः स्वर्गलोके वह प्रपय । किमर्थम्, देवेषु गन्तवे
देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । अथ षष्ठीमाह—

यदिष्टं यत्परादानामिति । दर्शपूर्णमासादिरूपं यत्कर्मेष्टमनुष्ठितं, यच्च
परादानं दीनान्धरूपणादिभ्यः स्वल्पदानं, यदपि दत्तं बहिर्वेदि पात्रभूवेभ्योऽ-
नूचानेभ्यो बहु द्रव्यं समर्पितं, या चान्या दक्षिणा यज्ञमध्ये गवादिरूपा दत्ता,
नोऽस्मदीयं तत्सर्वं वैश्वकर्मणः कृत्स्नकर्मस्वाभिभूतोऽयमाग्निः सुवर्देवेषु स्वर्गलोक-
निवासिषु देवेषु मध्ये दत्तस्थापयतु ।

अथ सप्तमीमाह—

येना सहस्रमिति । हेऽग्ने त्वं येन मार्गेण सहस्रं वहसि सहस्रदक्षिणाकं
यज्ञं नयसि, येन च सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, तेन मार्गेण नोऽस्म-
दीयमिमं यज्ञं वह नय । सुवारित्यादि पूर्ववत् । अथाष्टमीमाह—

(स्वयंचित्याद्यभिवानम्)

येनाग्ने दक्षिणा इति । हेऽग्नः ऋत्विजः सर्वे युक्ता योग्याः शास्त्रीया दक्षिणा यज्ञं चेवं येन शास्त्रीयेण मार्गेण वहन्ति निर्वहन्त्यनुतिष्ठन्तित्यर्थः । तेनैव शास्त्रीयेण मार्गेणेवं यज्ञमित्यादि पूर्ववत् । अथ नवमीमाह—

येनाग्ने सुकृत इति । हेऽग्ने सुकृतः पूर्वं पुण्यकृतो यजमाना येन [पथा] मार्गेण गत्वा मधोर्मधुरस्य पीयूषस्य धारा व्यानशुष्यांश्च वान्तस्तेनेत्यादि पूर्ववत् । अथ दशमीमाह—

यत्र धारा इति । यत्र यस्मिँल्लोके मधोर्मांसिकस्य घृतस्य च [या] धारा अनपेता अविच्छिन्ना[स्ता] स्तत्र ओकेऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्त्राः पूर्वस्मिन्मन्त्रकाण्डे ममाग्न इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

यास्तै अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा
जातवेदो यो अर्चिः । ये तै अग्ने मेदयो य
इन्द्रवस्तेभिर्रात्मानं चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्न-
यज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नोश्चिन्वन्नन्तरेत्यात्मनो
वै तदन्तरेति यास्तै अग्ने समिधो यानि
(१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति
चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं
नयतु प्रजानन् । घृतं पिब्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म
समिद्धवत्याहुतीनाम् । सुवर्गाय वा एष लोफा-
योप धीयते यत्कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चर-

(स्वयंचित्यायमिधानम्)

त्वमय इत्याह (२) दिश एवैतेन प्र जा-
नातिमि नो यज्ञं नयन् प्रजानन्नित्याह सुवर्गस्य
लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीना-
मित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमाय-
न्यद्ब्रह्मण्वत्योपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः
सुवर्गं लोकमेति प्रजापतिर्वा एष यदाग्निस्तस्य
प्रजाः पशवश्छन्दांसि रूपं सर्वान्वर्णानिष्ट-
कानां कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशून्छन्दांस्यव-
रुन्धेऽथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽ-
वरुध्य चिनुते (६) ॥

(एवि यास्ते अग्ने समिधो यान्पमय इत्याहे-
ष्टकानां षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आकूष्माण्डाहुतिमन्त्रा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमे स्वयंचित्मादिकमभिधीमते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्याऽभिमृशति ’ इति,
वदेतद्विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

यास्ते अग्न इति । हे जातवेदोऽग्ने ते त्वदीयाः समिधः समिन्धनक्रिया
याः सन्ति, यानि च धाम त्वदीयानि स्थानानि गार्हपत्यादीनि, या च जिह्वा
त्वदीया काली करालीत्यादिका, योऽप्यर्चिः प्रकाशनसामर्थ्यं, हेऽग्ने ते
त्वदीया ये मेदयः शब्दविशेषा ये चेन्दव इन्दुसदृशा विस्फुलिङ्गास्तेभिस्तेः
सर्वैः प्रजानंभयनप्रकाराभिज्ञस्वमात्मानं चिनुहि स्वकीयस्वरूपमुपचितं कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यस्य क्षेत्राभिपर्शनस्य विविधमुच्यति—

(स्वयंचित्याद्यभिधानम्)

उत्सन्नयज्ञो वा एष इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयमुत्सन्नयज्ञः । बहुष्वङ्गेषु यस्य कस्यचिद्विस्मृतिसंभवेन विनष्टयज्ञत्वम् । अतोऽस्य यज्ञस्य किमङ्गमनुष्ठितं किं वा नेति ज्ञातुमशक्यम् । एवं च सति चिन्वानोऽयमध्वर्युरग्नेः संबन्धि यदङ्गमन्तरितं करोति तदात्मन एवाङ्गमन्तरितं कुर्यात् । अतस्तत्परिहाराय क्षेत्राभिमर्शनकाले यास्ते अग्न इत्येतामृचं ब्रूयात् । येयं यास्ते अग्न इत्युक्तेषा स्वयंचितिरित्यभिधीयते । आत्मानं चिनुहीत्येवं स्वेन स्वस्पैव चीयमानत्वाभिधानात् । तत्तेन मन्त्रपाठेनाग्निरेव स्वयमग्निं स्वात्मानं चिनोति । ततोऽध्वर्युः स्वसंबन्धि किंचिदप्यङ्गं नान्तरेति । एतदप्यग्ने तव श्रवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘मधु वाता ऋतायत इति तिसृभिर्दध्ना मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यज्य मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात्स्वयमातृणयाः प्रत्यश्च जीवेन्तं प्राङ्मुखं उपदर्धावि चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नय इति बोधाय’ इति, तत्र कूर्मोपधाने विकल्पितं मन्त्रमुत्पादयति—

चतस्र आशा इति । येऽग्नय आहवनीयादयः सन्ति ते चतस्रश्चतुः-संख्याका दिशः पूर्वाद्याः प्रचरन्तु, कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु । अयं च कूर्मः प्रजानञ्जस्मदीयं कर्म प्रकर्षेणावगच्छन्नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं नयतु स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्, अजरं विनाशरहितं सुवीरं शोभनवीर्यप्रदं घृतं मधुमिश्रमाज्यं पिन्वन्पिबन् । आहुतिप्रदानां यजमानानां ब्रह्म समिद्भवति मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं कूर्मोपधानं पूर्वंमेव विहितं “ यज्जीवेन्तं कूर्ममुपदर्धाति ” इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनिषोक्तुमादौ तदर्थः प्रकाशयते तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गाय वा इति । स्वर्गलोके नेतुमयं कूर्म उपधीयते । अतो मार्गाभिज्ञानायेतेन पादेन दिक्प्रकाशनं प्रार्थयते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इमं नो यज्ञामिति । नयत्विति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं प्रत्येव गमनमत्र विवक्षितम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्म समिदिति । आहुतिप्रदाः पूर्वं देवा मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः । अतो मन्त्र एव प्रकाशसाधनम् । व्याख्यातमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

यद्ब्रह्मण्वत्येति । ब्रह्मशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं ब्रह्मण्वती । तदिदं ब्रा-
ह्मणं स्वयमातृणामुपधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वांश्चर्णानिष्टकानां कुर्यात्त्रिष्वधिकारो भवेतीति विज्ञा-
यते च या दक्षिणावृतस्ता दक्षिणत उपदध्यासव्यावृत उत्तरत ऋजुलेखाः
पश्चात्पुरस्ताच्च व्यालिखिता मध्ये ” इति, तदेतत्सर्वं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा एष इति । चीयमानोऽग्निः प्रजापतिजन्मत्वात्प्रजापतिरेव ।
तस्य च प्रजापतेः प्रजापशुच्छब्दांसि परस्परविलक्षणानि स्वरूपम् । अतस्तद्रू-
पमत्यभिज्ञानायेष्टकानां सर्वांश्चर्णांश्चह्रविधरेखाविशेषान्कुर्यात् । एवं सति प्रजा-
पतिरूपेणैव +प्रजापतिं प्राप्नोति ।

*अथो प्रजाभ्य इति । अपि च प्रजादिभिरेवैनमार्गं स्वाधीनं कृत्वा
चित्तवान्भवति । एतदपि स्वयमातृणामुपधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पोषाय सुप्र-
जास्त्वाय सुवीर्याय । मयि प्रजां मयि वचो द-
धाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः । यो नो
अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्याः आवि-
वेश । तमात्मग्यरिं गृह्णीमहे वयं मा सो
अस्मा अवाहाय परा गात्र । यदध्वर्युरात्म-
न्नाग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्त-
मपि (१) यजमानाय चिनुयादग्निं खलु
वै पशवोऽनूपं तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अस्मात्पशवः

+ अत्र प्रजादीन् इति भवितुं युक्तम् । * अस्यावतर्गणिका द्रुष्टितेति प्रतिभाति ।

१ क. प. ङ. ०वति ।

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निमित्याहाऽऽत्मन्नेव स्व-
मग्निं दाधार नास्मात्पशवोऽप कामन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति यन्मृच्छाऽऽपश्वाग्नेरनाद्यमथ
कस्मान्मुदा चाग्निश्चाग्निश्चीयत इति यदाग्निः
संयौति (२) आपो वै सर्वा देवता देवता-
भिरेवैनं स सृजति यन्मुदा चिनोतीयं वा
अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं चिनोति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यन्मुदा चाग्निश्चाग्निश्चीयतेऽथ
कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो
वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा
अग्निर्वैश्वानरो यत् (३) मुदा चिनोति
तस्मादग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधाति
ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन्दधात्यथो
तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते यो वा
अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्न-
मन्ति सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पुरस्ता-
दुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चाद-
नुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्य एव वा अग्निः सर्व-
तोमुखस्तं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजा-
स्वन्नमन्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो दिश्येव
दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि दिक्प्रोता (४) ॥

(अपि संयौति वैश्वानरो यदेव वै पञ्चविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

स्वयंचितिश्च कूर्मादिरष्टमे समुदीरितः ॥

अथ नवमोऽग्निग्रहणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं यो नो अग्निः पितर इति द्वाभ्यामात्मन्नाग्निं गृहीत्वा ” इति, तत्र प्रथमाप्माह—

मयि गृह्णाम्यग्र इति । अग्रे परकीयस्याग्नेश्चयनात्पूर्वमग्निं स्वकीयं पूर्वसिद्धं वह्निं मयि गृह्णामि स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति तथा स्वीकरोमि । किमर्थं, धनपुष्टिशोभनापत्यशोभनभृत्या (वीर्या) र्थमस्य गृहीतस्याग्नेः प्रसादात्पजामुत्पत्त्यमानां पुत्रादिकां मयि स्थापयामि । वचंः शारीरं वलं च मयि स्थापयामि । सुवीराः शोभनपुत्रभृत्योपेता वयं तनुवा मदीयेन शरीरेण सहारिष्टा हिंसाराहिताः स्याम । अथ द्वितीयाप्माह—

यो नो अग्निरिति । हे पितरः पालका अस्मच्छरीरगता भूतेन्द्रिय-विशेषा अमर्त्यो मरणरहितो योऽग्निर्हृत्स्वन्तर्हृदयाद्यवयवेषु मध्ये मत्पर्याम्भरण-योग्यानस्मानाविवेश सर्वतः प्रविष्टस्तमग्निं वयमात्मन्परिगृह्णीमहे स्वशरीर एव स्थिरं धारयामः । सोऽग्निरस्मानवहाय परित्यज्य मा परागादन्यत्र मा गच्छतु । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमाग्निग्रहणं विधत्ते—

यदध्वर्युरात्मान्निति । यद्ययमध्वर्युर्मयि गृह्णामीति मन्त्राभ्यां स्वकीयमग्निं स्व-रिमन्त्रगृहीत्वा परार्थमग्निं चिनुयात्तदानीमस्याध्वर्योर्यः स्वकीयः पूर्वचितोऽग्निस्तमपि यजनार्थमेव चितवान्भवति । पशवश्च सर्वेऽप्यग्निननुसेवन्ते । अतोऽपक्रामन्तमग्नि-मनु पशवोऽप्यस्मादध्वर्योरपक्रामन्ति । अतस्तत्परिहर्तुमाग्निग्रहणाय मयि गृह्णा-मीति मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । तेन स्वकीयमग्निं स्वास्मिन्नेव धारयति । पशवोऽप्यस्मा-न्नापक्रामन्ति । एतदपि पूर्वब्राह्मणेन सह द्रष्टव्यम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां चयनं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । मृत्तिका चाऽऽपश्चेति यदस्ति तदुभयपक्षेर्भक्ष्यं न भवति । अतो भक्ष्यमाज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेवाभ्यां मृज्जलाभ्यामि-ष्टकारूपाभ्यामग्निश्चीयत इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः— यद्यप्यापो न भक्ष्यास्तथाऽप्यग्निर्भृत्तिकां मिश्रयतीति यत्तेन देवताभिरेवाग्निं संयोजयति । अत्रां सर्वदेवतात्मकत्वात् । वृत्रवधादाविन्द्रस्य सहकारित्वेनापां

प्रेषा० ७ अनु० ९.] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२३३

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

सर्वदेवोपकारित्वात्सर्वदेवतात्मकत्वम् । अतः सर्वदेवतासंयोजनायाद्विचयनं युक्तम् । तथा मृदा चयनं यदस्ति तदपि युक्तम् । भूमेर्वैधानराशिरूपत्वात्तद्वत्त्वं च “ तस्मादिमां वयाऽसि नक्तं नाध्यासते ” इत्यत्रोपपादितम् । अतो मृद्वपेणाग्निनैव तमग्निं चिनुत इत्येतदुपपन्नम् ।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याश्वितेराश्रित्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतिपादयति—

ब्रह्मवादिन इति । इयमग्न्याख्या चितिर्मृज्जलाभ्यामेव निष्पाद्यते न त्वङ्गरेर्ज्वालाभिर्वा । तथा सति कस्मात्कारणादग्निनाम संपन्नमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—न केवलं मृज्जलाभ्यामेव चयनं किंतु छन्दोगुक्तैर्मन्त्रैरपि । छन्दांसि चाग्निस्वरूपाणि, “ आग्निं त्वा देवं सवितः ” इत्यादिभिर्मन्त्रगैश्छन्दोभिर्मन्थनहेतुभिरग्निरुत्पाद्यत्वात् । अवश्छन्दोद्वारा चितेरग्नित्वम् । अपि च भूमेर्वैधानरत्वमिदानीमेवोदाहृतम् । अतो भूत्कार्यत्वाद्भित्तं युक्तम् । एतद्ब्राल्लणमन्ते द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपधादि गायत्रीं पुरस्तादुपधातीत्युक्तम् ” इति तदिदं विधत्ते—

हिरण्येष्टका इति । ज्योतिष्त्वमितरपकाशकत्वम् । तेजः प्रसिद्धं, काशितश्च मपाठकादावाग्नेय्या गायत्र्येत्यादिना नाचिकेतचयनप्रकरणान्मार्ता गायत्र्या इय उदाहृतास्तांश्च मन्त्रानत्र हिरण्येष्टकोपधाने विनियुक्ते—

यो वा इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्मुखं, त्राश्वेष्टकाः सर्वा दिशोऽभिजयन्तः सर्वासु दिक्षु विद्यन्त इत्ययमग्निः सर्वतोमुखः । एतस्य चयने सति स्वगृह्वर्तिमजास्विव सर्वदिग्वाग्निमजासु स्निग्धो भूत्वाऽन्मत्ति । अत एव सर्वादिशोऽग्नेन जिता भवन्ति । पुनरप्यन्ते फलामिचानमुपसंहाराय । अपि च सर्वासु दिक्षु प्र(प्रा)धाने(न्ये)नैकस्यां दिग्मण्यां दिशो प्रवयवि सूच्या वस्त्रमिव स्निग्धां करोति । अत एव लोकेऽप्येकस्यां दिग्मण्या दिक्मोता वर्तते । आग्नेयादिवेदिक्षु द्वयोर्दिगन्तयोः संश्लेषात् । इदं च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पशुशीर्षाभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मसृजत सौऽस्मात्सृष्टः प्राङ्-
 प्राद्रवत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत्स दक्षिणाऽव-
 र्तत तस्मै वृष्णिं प्रत्यास्यत्स प्रत्यङ्ङाऽवर्तत
 तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत्स उदङ्ङाऽवर्तत
 तस्मै वस्तं प्रत्यास्यत्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं
 प्रत्यास्यद्यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवै-
 नम् (१) अवरुध्य चिनुत एता वै प्राणिभू-
 तश्वक्षुष्मतीरिष्टका यत्पशुशीर्षाणि यत्पशु-
 शीर्षाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽमुष्मि-
 ङ्ङोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा इमे लोकाः
 प्र भान्ति मृदाऽभिलिप्योप दधाति मध्य-
 त्वार्थं पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष खलु
 वा अग्निर्यपशुशीर्षाणि यं कामयेत कनी-
 योऽस्यान्नम् (२) स्यादिति संतरां तस्य
 पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवास्यान्नं भवति
 यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादिति मध्यत-
 स्तस्योप दध्यात्समावदस्यान्नं भवति यं
 कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य
 व्यूदस्योप दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमव रुन्धे
 भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥

(एनमस्यान्नं भूयोऽस्यान्नं भवति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अश्वमेधाह्वमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अग्निग्रहः सर्वमुखं सपोतं नवमे श्रुतम् (?) ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते ।

यत्पूर्वं द्वितीयपपाठके विहितं पशुशीर्षाण्युपधातीति तद्वानुद्य प्रशंसति—

प्रजापतिरग्निमिति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निर्यदा पूर्वस्थां दिशि पलायते तदा तन्निवारणायाश्च तत्पातिकूलेन स्थापितवान् । एवं दिगन्तरेष्वपि योज्यम् ।

अतः पशुशीर्षाणामुपधाने सत्यग्नेः पूर्वतः पलायनं निवार्य तमग्निं चिनोति ।

प्रकारान्तरेण पशुशीर्षाणि प्रशंसति—एता वा इति ।

पशुशीर्षाणां प्राणमृत्त्वं चक्षुष्मत्त्वं च भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम् । तदुपधानेन यजमानः स्वर्गे प्राणिति चिरं जीवति । अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुशीर्षेष्टकाभिः प्रकर्षेण भासन्ते । तदुपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

मृदाऽभिलिप्योपेति । मृतानां पशुशीर्षाणां मृत्प्रेतेन मृन्मयत्वे सति यज्ञयोग्यं (गतत्वं) भवति । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते—

पशुर्वा एष यदग्निरन्नमिति । अयमग्निः पशुसाधनत्वात्पशुरूपः । पशु-
वशान्नसाधनत्वाद्न्नरूपाः । पशुशीर्षाणि चाग्निनिष्पादकत्वादग्निरूपाणि । एवं
सत्यन्नाल्पत्वकामनायां संतरां संनिकृष्टतराणि यथा भवन्ति तथोपदध्यात् ।
ततोऽन्नमल्पमेव भवति । अथ नात्यल्पं नापि बहुलं किंतु समावत्समं जीवन-
मात्रपर्याप्तमन्नं स्यादिति कामनायां मध्यत उपदध्यात् । नात्यन्तं संनिकर्षो
नाप्यतिविप्रकर्षः । तथा सति जीवनमात्रपर्याप्तमेवान्नं भवति । अथान्नभूयस्त्व-
कामनायां चितेरन्तेषु परस्परं व्युद्बृह [व्युद्बृहन्] यथा भवति तथा पशुशी-
र्षाण्यपसार्योपदध्यात् । तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्ततोऽस्यान्नमधीनं भवति ।
ततोऽतिबहुलं संपद्यते । एतच्च सर्वमेवां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

स्तेगान्दष्ट्राभ्यां मण्डूकान्जम्भ्यैभिरादंकां

सादेनोर्जं सःसूदेनारण्यं जाम्भीलिन मृदं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्राभिधानम्)

अ॒स्त्वेभिः॑ शर्कराभि॒रव॑का॒मव॑काभिः शर्करामु-
त्सादे॒न जि॒ह्वा॒मव॑क॒न्देन॑ तालुः॑ सर॒स्वतीं॑
जिह्वा॒ग्रेण॑ (१) ॥

(स्तेगान्द्वाविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
मथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

विशेषः पञ्चशीर्षेषु दशमे समुदीरितः ।

समाप्तं चेतावताऽग्निब्राह्मणम् । अथाश्वमेधाङ्गमन्त्राः केचिदत्रोच्यन्ते ।

अदुक्तं सूत्रकारेण—‘ हविषा पचर्याऽऽज्यमवदानं कृत्वा स्तेगान्दष्ट्राभ्यां
मण्डूकाञ्जम्भोभिरित्येवैश्वतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमान्जुहोति ’ इति,
तत्र मथमानुवाकगतमन्त्रानाह—

स्तेगान्दष्ट्राभ्यामिति । अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवताः । तृतीयान्तनि-
र्दिष्टान्यश्वस्याङ्गानि । इमां देवताभनेनाङ्गेन प्रीणयामीति होमकाल उभयं
स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिधायः । स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषा गोकर्णगा इति लोके
प्रसिद्धाः । तदधिष्ठात्री काचिद्देवतेह लक्ष्यते । दंष्ट्रे उच्यते (तौ) [दन्तौ] ।
स्तेगाभिमानिनी देवतां दंष्ट्राभ्यां यजामि । स एको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्ट-
व्यम् । मण्डूकाः प्रसिद्धाः । दन्तमूलं जम्भस्तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वदन्ताः ।
आदका भक्षयित्री प्राणाभिमानिनी देवता । स्वादो भक्षणहेतुर्दन्तविशेषः ।
ऊर्मसाभिमानिनी देवता । संसूदं (दः) संततक्षरणो नासिकादिः । अरण्यं
प्रसिद्धम् । जाम्बीलमामाशयः, यत्र भक्षितं तृणं निधीयते तत् । मृत्प्रसिद्धा ।
बरस्वा दन्तमूलमांसादीनि । शर्करास्तत्सदृशानि कठिनास्थीनि । अवकाः
शैवालसदृशानि मांसानि । शर्करा प्रसिद्धा । उत्साद् उच्चप्रदेशः । जिह्वा
प्रसिद्धा । अवकन्द आन्तरं काधि (दि) कशब्दाभिव्यक्तिस्थानम् । तालुं
जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वाग्रं चेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

(पूर्वोक्तद्वितीयानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

वाज॑* ह॒नू॒भ्याम॒प आ॒स्ये॒नाऽऽदि॒त्याञ्छ॒म-
श्रु॑भिरु॒पया॒मम॒धरे॒णोष्ठे॑न॒ सदु॑त्तरे॒णान्तरे॑णानू-
का॒शं प्र॑का॒शेन॒ बाह्य॑* स्तनयि॒तुं नि॒र्वाधे॑न॒
सूर्या॑ग्नी चक्षु॒भ्यां वि॒द्युतौ॑ क॒नान॑क॒ाभ्याम॒-
शनि॑ मा॒स्तिष्के॑ण॒ वलं॑ म॒ज्जभिः॑ (१) ॥

(वाजं पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

विहितेषु चतुर्दशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

वाज॑* ह॒नू॒भ्याम॒प इति । वाजोऽन्नम् । हन्वादीनां पञ्चानां पदाना-
मर्थाः प्रसिद्धाः । उपयामः प्रथिवी, इयं वा उपयाम इति श्रुत्यन्तरात् । अध-
रोष्ठः प्रसिद्धः । सच्छन्देन द्यौरुच्यते । सीदन्त्यस्यां पुण्यकृत इति व्युत्पत्तेः ।
उत्तरेणेत्यत्रोष्ठेनेत्यनुवर्तते । अन्तरमोष्ठयोर्मध्यम् । अनूकाशो द्यावापृथिव्योर्म-
ध्यम् । अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते ज्योतीर्ष्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । प्रकाशोऽभ्य-
न्तरं प्रकाशस्थानम् । बाह्यं ब्रह्माण्डाद्विस्थानम् । स्तनयितुः प्रसिद्धः ।
निर्वाधो गमनकालीनः शब्दः । सूर्याग्नी चक्षुषी चेत्युभयं प्रसिद्धम् । विद्युतौ
वृष्टिकाळीनेतरकाळीने । कनानके अक्षिस्थे कृष्णमण्डले । अशनिः प्रसिद्धः ।
मास्तिष्कः शिरोमांसम् । वलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(पूर्वोक्तचतुर्थानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कूर्माञ्छफैरच्छलाभिः कपिञ्जलान्त्साम
 कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिरगदं जानुभ्यां वीर्यं
 कुहाभ्यां भयं प्रचालाभ्यां गुह्योपपक्षाभ्या-
 मश्विनावसामभ्यामदितिः शीर्ष्णा निर्ऋतिं
 निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा (१) ॥

(कूर्मान्वयोविशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अथ तृतीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह--

कूर्माञ्छफैरिति । कूर्माः शफाश्च प्रसिद्धाः । अच्छलाः शकलमांसानि ।
 कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः । साम गीतिः । कुष्ठिका जङ्घाभ्यामधः प्रदेशः । जवो वेगः ।
 जङ्घाः संधिभ्योऽधः प्रदेशः । अगद आरोह्यम् । जानुनी प्रसिद्धे । वीर्यं बलम् ।
 कुहा (हौ) हस्तयोर्मध्यसंधी भयं प्रसिद्धम् । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ ।
 गुहा गुह्यौ । उपपक्षौ पाथं । अश्व्यंसशब्दौ प्रसिद्धौ । अदितिभूमिः । शीर्ष्णा
 शिरसा । निर्ऋतिः प्रसिद्धा । निर्जाल्मकेन केशरहितेन शीर्ष्णा शिरसा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

योक्त्रं गृध्राभियुगमानतेन चित्तं मन्याभिः
 संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्वचं पराकाशेना-
 न्तरां मशकान्केशैरिन्द्रः स्वपसा वह्नेन बृह-

(पूर्वोक्तपञ्चमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

स्पातिः शकुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः (१) ॥

(योक्त्रमेकविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

योक्त्रं गुग्गाभिरिति । योक्त्रं दर्भमयं बन्धनसाधनम् । गुग्गाः कक्षाः । युगं कृतवेतादि । आनतं ग्रीवापदेशः । चित्तं प्रसिद्धम् । मन्त्रा ग्रीवारैश्वाः । संक्रोशा घोषाः । प्राणाश्चक्षुरादयः । प्रकाशो बाह्यं रूपम् । त्वक्त्वग्निद्रिमाभिमानिनी । पराकाशोऽभ्यन्तरं रूपम् । अन्तराऽभ्यन्तरपदेशाभिमानिनी । मशककेशेन्द्रशब्दाः प्रसिद्धाः । स्वपसा वहेन शोभनव्यापारेणाङ्गवलेन । बृहस्पतिः प्रसिद्धः । शकुनिसादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शका वीराः सीदन्ति । रथः प्रसिद्धः । उष्णिहा रथवाहनदेशः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

मित्रावरुणौ श्रोणभ्यामिन्द्राग्नी शिस्त-
ण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यामिन्द्राविष्णौ
अष्टीवद्भ्यां सवितारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपे-
नाप्सरसो मुष्काभ्यां पर्वमानं पायुना पवित्रं
पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां प्रतिक्रमणं
कृष्ठाभ्याम् (१) ॥

(मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(पूर्वोक्तपष्ठानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

मित्रावरुणा इति । ओणी जवनगते मांसे । शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने ।
ऊरू ततोऽप्यधस्तने । अष्टीवती जङ्घयोः पृष्ठभागगते मांसे । पोत्रा (व)
स्थूरकुष्ठशब्दैः पायुसमीपवर्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते । देवतानामानि तु
स्पष्टानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवां
जिभूतान् हृदयौ पृशाभ्यामन्तरिक्षं पुरितता नभं
उदर्यणेन्द्राणीं पुष्टिा वल्मीकान्क्रोम्रा गिरी-
न्प्लाशिभिः समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना (१) ॥

(इन्द्रस्य द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्या इति । क्रोडो गलभागः । पाजस्यं पादतलम् ।
जत्रवोऽससमीपवर्तीन्यस्थानि । हृदयं हृदयमध्यमष्टलं मांसपद्मम् । औपशं
तद्वेष्टनं मांसम् । पुरितदन्त्राणि । उदर्यमुदरगतं मांसम् । पुष्टिा शब्दाभ्यामु-
दरपार्श्ववर्तिनी मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्तीनि मांसानि प्लाशीनि । उदरं
प्रसिद्धम् । भस्म जीर्णतृणादि । यथा पूर्वानुवाके द्वितीयया देवतानिर्देश एव-
मिन्द्रस्येत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

पृष्ठा ७७ अनु० १८]

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

३४६९

(पूर्वोक्ताहमातुवाकोरुमन्त्राविधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पुष्णो वनिष्ठुरन्धाहे स्थूरगुदा सर्वाङ्गुदा-
भिर्ऋतून्पृष्टीभिर्दिवं पृष्ठेन वर्मनां प्रथमा कीक-
सा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गि-
रसां चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां देवानां
षष्ठी (१) ॥

(पुष्णश्चतुर्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ भक्तमानुवाकगतान्मन्त्रानाह-

पुष्णो वनिष्ठुरिति । वनिष्ठुः प्रौढमन्त्रम् । स्थूरगुदा गुदकाण्डे स्थूलो
भागः । गुदा गुदकाण्डस्य सूक्ष्मभागः । पृष्ठयो गुदसमीपवर्तिन्यः शिराः । पृष्ठ-
मुपरिभागः । तत्समीपवर्तिनोऽस्थिविशेषाः कीकताः । वाश्च षट्संख्याकाः
क्रमेण वस्वादीनां भागाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

ओजो अवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरिन्द्रः स्व-
पसा वह्नेन रुद्रस्य विचलः स्कन्धोऽहोरात्रयो-

(पूर्वोक्तनवमानुवाकगतान्मन्त्रानाह)

द्वितीयोऽर्धमासानां तृतीयो मासां चतुर्थं ऋतु-
नां पञ्चमं सैवत्सरस्य पष्ठः (१) ॥

(ओजो विश्रुतिः) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

ओजो ग्रीवाभिरिति । ग्रीवास्तद्वयवाः । अस्थीणि तत्रत्यानि । वोऽर्थ-
वहो वहनयोग्यः प्रदेशः स्वपाः शोभनकर्मा वह्नेऽत्यन्तस्वपाः सोऽयमिन्द्रस्य
भागः । स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नस्तत्रात्यन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य ।
तत्तदनन्तरमाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वक्षिणे वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आनन्दं नन्दयुना कामं प्रत्यास्ताभ्यां भयः
क्षितीमभ्यां प्रक्षिभिं प्रज्ञास्ताभ्यां सूर्याच-
न्द्रमसौ वृक्षभ्यां श्यामश्वलौ मतस्नाभ्यां
व्युष्टिः रूपेण निर्भृत्क्रियरूपेण (१) ॥

(आनन्दं पोडश) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

आनन्दं नन्दयुनेति । नन्दयुः पञ्चैन्द्रियम् । प्रत्यासक्षितीमप्रज्ञास्तुव्येगु-

प्रपा० ७ अनु० २०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२६७९

(पूर्वोक्तदशमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

सप्तमीपर्वीन्यवषययुगलान्याभिधीयन्ते । वृक्ष्यौ पार्थद्वयवर्तिन्यौ मांसग्रन्थी ।

तत्सप्तमीपर्वीनी मतरस्मे । रूपं समीचीन आकारस्तद्विपरीतमरूपम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अहमांसेन रात्रिं पीवसाऽपो यूषेण
घृतं रसेन श्यां वसया दूषीकाभिहांदुनिम-
श्रुभिः पृष्ठां दिवं रूपेण नक्षत्राणि प्रतिरूपेण
पृथिवीं चर्मणा छदीं छव्योपाकृताय स्वाहाऽऽ-
लब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा (१) ॥

(अहंरष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अथ दशमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अहमांसेनेति । पविषूषरसवसाशब्दास्तत्रत्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका
नेत्रयोर्मलम् । अश्रूणि नेत्रजलानि । रूपं नेत्रगोलकम् । प्रतिरूपं तत्रत्यं मति-
विन्ध्यम् । चर्म पक्ष्मपटलम् । छदी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपाकृतमध्वमाभि-
मन्यमानो देवस्तस्मा इदं स्वाहा हुतमस्तु । तथैवाऽऽलब्धमभिमन्यमानाय
हुतमभिमन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापन्नमिदं हुतमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(पूर्वोक्तद्वादशानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिः सोमस्य
तृतीयाऽपां चतुर्थ्योपधीनां पञ्चमी सवत्सरस्य
षष्ठी मरुताः सप्तमी बहुस्पतैरष्टमी मित्रस्य नवमी
वसवस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी विश्वेषां देवानां
द्वादशी यावापृथिव्योः पार्श्वं यमस्य पादुरः (१) ॥

(अग्नेरेकान्त्रविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशानुवाकगणान्त्रवानाह—

अग्नेः पक्षतिरिति । दक्षिणस्य पार्श्वस्य मूले वर्तमाना मेरुं वङ्कतिः ता
पक्षतिः । तदनन्तरभाविनी वङ्कतिर्निपक्षतिः १ एवं तदनन्तरभाविन्यो वङ्कयो
द्वितीयादिनन्दैरुच्यन्ते । एता वङ्कयो यस्मिन्पृष्ठमागगतेऽस्थिपार्श्वविशेषे
संजन्ध्यन्ते सोऽयं पादुरः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

यायोः पक्षतिः सरस्वतो निपक्षतिश्चन्द्रमस-
स्तृतीया नक्षत्राणां चतुर्थी सवितुः पञ्चमी रुद्रस्य
षष्ठी सर्पाणांश्मश्वर्यम्णोऽष्टमी त्वष्टर्मवमी धातु-
द्दशमीन्द्राण्या एकादश्यदित्यै द्वादशी यावा-
पृथिव्योः पार्श्वं यमस्य पादुरः (१) ॥

(वायोरेष्टाविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अपा० ७ अनु० २३ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२३७

(पूर्वोक्तत्रयोदशानुवाकगतमन्त्रानाम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वादशानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

वायोः पक्षतिरिति । पूर्वाकदक्षिणपार्थददुत्तरा वेपरदेवे सौ व्दारुमे-
यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पन्थामनूद्वश्याः संततिः स्नावन्यश्व्याः

शुक्राप्पितेन हरिमाणं यक्ना हलीक्षणांवापदा-

तेन कूश्माञ्चकभिः शयतानूद्वधेन शुनो विश-

सलेन सर्पाह्नोहितगन्धेन वयांशति एकगन्धेन

पिपीलिकाः प्रशदेन (१) ।

(पन्थां द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रयोदशानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

पन्थामनूद्वश्यामिति । अनूद्वशब्देन पूर्वोक्तयोर्वृक्षयोः समीपवर्तिनी-
मांसखण्डे उच्यते । स्नावन्यशब्देन सूक्ष्माणां स्नायुविशेषाणां मूले, ते पार्थ-
द्वयवर्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते । पितं मसिद्धम् । यक्ना यरुच्छब्देन पित्तगतो
वर्णविशेषः । पापवातोऽपानवायुः । शकानि शकृत्पिण्डान् । ऊवध्यमपक्वं
शकृत् । विशसर्पं छिन्नस्थानम् । लोहितगन्धपक्वगन्धौ मसिद्धौ । प्रशादो
विशसनकालपतितो मांसलेशविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्तद्यौस्त इतिमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वेर्देवैर्यज्ञियैः संवि-
दानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते
वयः स्वधया मदेम (१) ॥

(क्रैमैरष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्विंशानुवाकोक्तं मन्त्रमाह-

क्रमैरत्यक्रमीदिति । अयं वाजी पूर्वोक्तावधवसंपन्नोऽथो यज्ञियैर्यज्ञैर्हवि-
र्यैर्देवैः पूर्वोक्तैः स्तेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सर्वैर्देवैर्यक्रम्यं गतः क्रमैः पाद-
विन्यासैरत्यक्रमीद्बल्लोकपतिक्रम्य स्वर्गं गतवान् । हे वाजिन्स त्वं नोऽस्मान्तु-
कृतस्य फलभूतं लोकं नय मापय । तस्य ते तृप्त्यर्थं वयं स्वधाशब्दापलक्षिते-
नाऽऽज्येन हविषा हर्षं जनयाम ।

इति श्रीमत्सायणार्च्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरि-
क्षः समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्च-
न्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्चार्धमासाश्च पवण्युतवोऽ-
ङ्गानि संवत्सरो महिमा (१) ॥

(द्यौस्ते पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अश्वोषवाहाणोक्तमग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमपाठके सप्तमपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

एवमाज्याहुतिसाधनभूताश्वतुर्दशानुवाकगता मन्त्रा उक्ताः ।

अथ यद्विहितमश्वोषवाहाणो—“ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सवस्थमित्यथमनुमन्वयते ” इति, तं मन्त्रमास्मिन्पञ्चविंशानुवाके पठति—

द्यौस्ते पृष्ठा मिति । हेऽथ येषं द्यौः सा ते तव पृष्ठमुपरिभागः । या च पृथिवी सा यजमानादीभिः सह तवावस्थानहेतुः । यच्चान्तरिक्षं तत्तवाऽऽभोदरभागः । योऽयं समुद्रः स त्वदीपयोनिः ‘ अप्सु योनिर्वा अधः ’ इति श्रुत्यन्तरात् । यः सूर्यः स विराड्रूपस्य तव चक्षुः । यो दादः स तव प्राणः । यश्चन्द्रमाः स तव श्रोत्रम् । मासाः पक्षाश्च तव पर्वाणि । वसन्ताश्च तव रक्ताव हस्तपादाद्यङ्गानि । संवत्सरस्तव युज्यमादिरूपो महिमा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमपाठके सप्तमपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ पञ्चमपाठके सप्तमपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

अग्निः पशुराग्निं तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्नाग्निः स ते लोकस्तं जेष्यस्यथाव-
जिघ्र वायुः पशुराग्निं तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोकस्तस्मात्त्वान्तरे-
ष्याभि यदि नावजिघ्रस्यादित्यः पशुराग्निं ते-
नायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यः स ते
लोकस्तं जेष्यासि यद्यवजिघ्रासि (१) ॥

(यस्मिन्नादौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमपाठके

सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अश्वमेधनाम्रजोक्ताग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

यो वा अयं धादेव तं त्वामंश्च इन्द्रस्य चित्ते यथा वै ययो वै यदा कृतायास्ते
अग्ने मयि गृह्णामि प्रजापतिः स्वेगान्वाजं कूर्मान्योक्त्वं मित्रावरुणा विन्द्रस्य पूष्ण
ओज आनन्दमहं मेवायोः पन्थां क्रमैर्घोस्तेऽग्निं पशुः पशुर्विश्रुतिः ॥ २६ ॥

यो वा एवाऽऽहुतिममवन्पथिभिर्वरुण्योऽऽनन्दमहा

पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टकः

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पशुर्विशोऽनुवाकः) ।

अथ यदुक्तमश्वमेधनाम्रजो—“ अग्निः पशुरासीदित्यवगापयेत् ” इति, तमिदं
मन्त्रमस्मिन्पशुर्विशानुवाके पठति—

अग्निः पशुरासीदिति । हेऽध्यायमग्निर्देवः पुरा कस्मिंश्चिज्जन्मनि त्वमि-
वाश्वमेधनामहेतुरश्वारूपः पशुरासीत् । तेनाग्निरूपेण पशुना केचिद्यजमाना
अवगन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकमेतमजयत् । यस्मिँल्लोके सोऽग्निरि-
दानीं तिष्ठति स एव तवापि लोको भविष्यति । त्वं च तं लोकं जेष्यासि ।
अथैवं तति तदमुत्सुकः सन्निदमुदकमवजिघ्रसि । एवं वाय्वादित्यवाक्ययोरपि
गोच्यम् । वायुवाक्ये तु व्यतिरेकोपन्यासः । यद्युदकं नावजिघ्रसि तर्हि तस्मा-
द्वायुलोकात्त्वामन्तरेष्यामि त्वमन्तारितस्तस्माल्लोकाद्ग्रथो यथा भवसि तथा करि-
ष्यामि । आदित्यवाक्ये त्वमिवाक्यवदन्वयः । यद्युदकमवजिघ्रसि तर्हि तस्मा-
दित्यलोकं जेष्यासि ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

गायत्र्यादिभिराग्नेयमन्त्रैः पञ्च चितीः स्पृशेत् ।

अग्ने देवानि हेत्याद्या नाचिकेतचिर्वीरिताः ॥ १ ॥

गायत्र्याद्याः पञ्च मन्त्रा इहाऽऽनेया यथाक्रमम् ।

सौरि चित्रवती चित्रं देवानामित्यसौ भजेत् ॥ २ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्ताग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

त्वामग्ने वृषमं दध्यात्प्रत्येकं चितिषश्चके ।

संवत्सरस्येति दध्यात्प्राजापत्यानिहेष्टकाम् ॥ ३ ॥

येन देवा उत्सृग्मिन्धे दध्यादज्वानिसंशिकाः ।

शतायुधायेति पञ्चमन्यैः पञ्चेष्टका इमाः ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य वज्रिणीर्दध्यादग्नाविष्णू घृताहुतिः ।

चित्तिं जुहोमि चाग्ने तं सप्त ते श्रीञ्जुहोति हि ॥ ५ ॥

अग्ने पशेर्युपादध्यादाद्रूभूतसंशेष्टकाः ।

सुवर्नपञ्चमिर्हुत्वा देजास्तिस्रो दधाति हि ॥ ६ ॥

यासो तिस्रो जुहोत्येवं तत्त्वा यामीति होमकः

यदाकृतादिति प्रोक्तैर्मन्त्रैराकृतिहोमकः ॥ ७ ॥

यास्ते स्पर्शश्चतसेति मन्त्रात्कूर्मं दधाति हि ।

मयित्यग्निग्रहो गाश्चपाश्चाः पूर्वमुदीरिताः ॥ ८ ॥

ताभिः पञ्चेष्टका दध्यादग्निक्राण्डमितीरितम् ।

स्वेगानित्यश्वमेधाङ्गमन्त्राः षोडशसु श्रुताः ॥

अनुवाकेषु क्राण्डं यत्पञ्चमं य (त.) ऋि सुस्थितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमक्राण्डे सप्तमप्रपाठके

षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरचक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमक्राण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

२३७८

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [पञ्चमकाण्डे—

(अश्वमेधवाह्मणोक्तप्रतिपत्तिरिति मन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-
जपरमेश्वरस्य श्रीवीरवक्त्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
केन सायणाचार्येण विरचिते भाष्ये वेदार्थ-
प्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

मूलक्रमेण पञ्चमाष्टके—प्र० ७ अ० १२०

भाष्यक्रमेण पञ्चमकाण्डे—प्र० ७ अ० १२०

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्कः—अष्ट० ५ प्र० ३३ अ० ४६८

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ५ प्र० ३३ अ० ४६३

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमे-
तायाः छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः
पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1899

Call No Sa2V22
Tai/Ag

Author Taittiriya Samhita.
Agashe, K. Amended.

Title Krsnayajurvediya-
Taittiriya Samhita

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.